

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ТЭХНАЛАГІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

В. У. Русак

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА):
КАРОТКІ ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС
І ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

*Рэкамендавана
вучэбна-метадычным аб'яднаннем
на хіміка-тэхналагічнай адукацыі ў якасці
вучэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
на хіміка-тэхналагічных спецыяльнасцях*

Мінск 2017

УДК 811.161.3'276.6'373(075)

ББК 81.2.Беля73

P88

Рэцэнзенты:

кафедра беларускага мовазнаўства

Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка (загадчык кафедры кандыдат філалагічных
навук, дацэнт *Д. В. Дзятко*);

дацэнт кафедры рускай мовы і культуры маўлення Ваеннай
акадэміі Рэспублікі Беларусь кандыдат філалагічных навук

І. У. Капцюг;

старшы навуковы супрацоўнік аддзела сучаснай беларускай мовы
Цэнтра даследаванняў культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі
кандыдат філалагічных навук *К. Д. Шчасная*

Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнаўленне ўсёй кнігі або яе часткі не можа быць ажыццёўлена без дазволу ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».

Русак, В. У.

P88 Беларуская мова (прафесійная лексіка): кароткі тэарэтычны курс і практычныя заданні : вучэб.-метадыч. дапам. для студэнтаў па хіміка-тэхналагічных спецыяльнасцях / В. У. Русак. – Мінск : БДТУ, 2017. – 196 с.

ISBN 978-985-530-610-9.

У дапаможніку даецца сістэмнае, паслядоўнае асветленне асноўнага тэарэтычнага матэрыялу па ўсіх раздзелах курса «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Для засваення і замацавання тэарэтычнага матэрыялу, павышэння культуры маўлення прапануецца вялікая колькасць заданняў і практыкаванняў, якія маюць выразную прафесійную накіраванасць.

Адрасуецца студэнтам хіміка-тэхналагічных, а таксама інжынерна-тэхнічных спецыяльнасцей устаноў вышэйшай адукацыі, выкладчыкам і ўсім, хто цікавіцца пытаннямі беларускай мовы.

УДК 811.161.3'276.6'373(075)

ББК 81.2.Беля73

ISBN 978-985-530-610-9

© УА «Беларускі дзяржаўны
тэхналагічны ўніверсітэт», 2017

© Русак В. У., 2017

ПРАДМОВА

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» выкладаецца студэнтам нефілалагічных спецыяльнасцей ва ўсіх вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь. Прадыктавана гэта тым, што падрыхтоўка кваліфікаваных спецыялістаў розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці прадугледжвае не толькі забеспячэнне навучэнцаў трывалымі прафесійнымі ведамі, уменнямі і навыкамі, але і фарміраванне іх маўленчай кампетэнцыі. Далучэнне студэнтаў да багаццяў нацыянальнай культуры, фарміраванне камунікатыўна развітых асоб, здольных наладжваць кантакты на нацыянальнай мове, перакладаць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты, весці справавую дакументацыю, выступаць з навуковымі дакладамі і публічнымі прамовамі, арыентавацца ў тэарэтычных і практычных праблемах функцыянавання беларускай спецыяльнай лексікі, – адна з прыярытэтных задач вышэйшай адукацыі нашай краіны.

Дапаможнік «Беларуская мова (прафесійная лексіка): кароткі тэарэтычны курс і практычныя заданні» напісаны ў поўнай адпаведнасці з тыпавай вучэбнай праграмай «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» (аўтары М. Р. Прыгодзіч, Г. І. Кулеш, Н. П. Лобань; 2008). Змест дапаможніка скіраваны на тое, каб дапамагчы навучэнцам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры; узбагаціць прафесійны лексічны запас будучых спецыялістаў, пашырыць іх веды аб складзе беларускай навуковай тэрміналогіі; сістэматызаваць веды пра асноўныя нормы беларускай літаратурнай мовы; пазнаёміць з аноўнымі рысамі тэкстаў навуковага і афіцыйна-справавога стыляў, выпрацаваць у студэнтаў навыкі і ўменні ствараць уласныя навуковыя і справавыя тэксты розных жанраў; пазнаёміць з асноўнымі правіламі маўленчых паводзін і культуры прафесійных зносін.

Тэарэтычныя звесткі ў дапаможніку падаюцца па 16 раздзелах, якія, у сваю чаргу, дзеляцца на падраздзелы. Пасля кожнага падраздзела прапануюцца пытанні і заданні для самакантролю, якія дазваляюць студэнтам сістэматызаваць тэарэтычныя звесткі і выявіць прабелы ў засваенні тэмы.

Для ўсвядомленага замацавання тэарэтычнага матэрыялу ў канцы кожнага раздзела змешчаны практычныя заданні, розныя па

характары і ступені цяжкасці. Досыць распаўсюджаным у дапаможніку відам практычных заданняў з'яўляецца пераклад з засяроджаннем увагі на адметных рысах беларускай мовы. Таксама пашыраны заданні, прызначаныя прадухіліць шматлікія памылкі, магчымыя ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму. Матэрыялы большасці практыкаванняў маюць прафесійную скіраванасць. Акрамя таго, у дапаможніку падаюцца заданні творчага характару, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення навучэнцаў.

Адметнасцю дадзенага дапаможніка з'яўляецца тое, што ў кожны раздзел уведзены асобныя рубрыкі «Ці ведаеце вы, што...» і «Праверце сваю пісьменнасць».

У рубрыцы «Ці ведаеце вы, што...» змяшчаецца агульналінгвістычная інфармацыя, якая дапамагае больш глыбока разабрацца ў сутнасці мовы, яе ролі ў жыцці грамадства, а таксама цікавыя і займальныя факты пра розныя мовы свету.

Рубрыка «Праверце сваю пісьменнасць» прапануецца навучэнцам для таго, каб паслядоўна і сістэмна паўтарыць асноўныя арфаграфічныя правілы, паколькі дакладнае веданне норм пісьма складае неад'емны элемент не толькі моўнай, але і агульнай культуры чалавека.

Практычны матэрыял у дапаможніку падзелены на шэсць блокаў, якія ў тэксце пазначаны спецыяльнымі сімваламі:

- — для спецыяльнасцей хіміка-тэхналагічнага профілю;
- — для спецыяльнасцей эканамічнага профілю;
- — для спецыяльнасцей сферы інфармацыйных тэхналогій;
- — для спецыяльнасцей лесагаспадарчай галіны;
- — для спецыяльнасцей сферы лясной прамысловасці;
- — для спецыяльнасцей сферы паліграфіі.

Заданні, накіраваныя на фарміраванне агульнамоўных кампетэнцый, абавязковых для будучых спецыялістаў незалежна ад канкрэтнага профілю іх дзейнасці, спецыяльнымі сімваламі ў дапаможніку не пазначаны.

Дапаможнік «Беларуская мова (прафесійная лексіка): кароткі тэарэтычны курс і практычныя заданні» пабудаваны такім чынам, што можа выкарыстоўвацца як ва ўніверсітэцкай аўдыторыі, так і для самападрыхтоўкі.

1. МЕСЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве

На зямным шары налічваецца вялікая колькасць жывых істот, аднак сярод іх толькі чалавек валодае членападзельнай мовай. Мова, якая ўзнікла ў працэсе эвалюцыі некалькі соцень тысяч гадоў таму назад, – гэта адна з самых складаных, незвычайных і дзіўных з’яў. Паходжанне мовы да сённяшняга часу не вядома, існуе мноства гіпотэз, ніводная з якіх пакуль не атрымала афіцыйнага пацверджання. Дакладна вядома адно: роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства велізарная, магчыма, гэта адзін з інструментаў, які дазваляе чалавеку як віду вылучыцца з астатняга біялагічнага свету, стаць разумным. Уявіць чалавечае жыццё без мовы складана. Як падлічылі вучоныя, каля 19 гадзін у суткі чалавек так ці інакш карыстаецца мовай, бо ён размаўляе, слухае, чытае, піша, думае, разважае, бачыць сны.

У гісторыі навукі вядомыя розныя погляды на прыроду мовы. Адны вучоныя разглядалі мову як біялагічную з’яву (такую самую, як колер скуры і вачэй, здольнасць піць і есці і інш.), закладзеную ў самой біялагічнай сутнасці чалавека. Другія даследчыкі сцвярджалі, што мова – з’ява псіхічная і адносіцца да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці, бо пры спараджэнні маўлення і пры яго ўспрыманні актыўна працуюць псіхафізіялагічныя органы (нервовая сістэма, мозг). На самай справе, мова – з’ява адначасова біялагічная, псіхічная і грамадская: у чалавеку генетычна закладзена здольнасць авалодаць мовай; чалавек валодае псіхафізіялагічным механізмам, які забяспечвае магчымасць маўлення, але рэалізаваць гэтую здольнасць можна толькі кантактуючы з іншымі людзьмі – носбітамі пэўнай мовы.

На лінгвістычнай карце свету налічваецца некалькі тысяч вялікіх і малых моў. Так, паводле даных Акадэміі навук Францыі, насельніцтва Зямлі гаворыць на 2796 мовах. Рuskія лінгвісты налічваюць каля 3500 моў. Нямецкія вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя наро-

ды свету гавораць больш чым на 4000 моў. Паводле звестак ЮНЕСКА, у свеце налічваецца каля 6000 моў і дыялектаў. А даследчыкі моў у асобных рэгіёнах Зямлі прыводзяць лічбы, якія ў суме складаюць больш за 8000 (!!!) моў і дыялектаў. Дакладную колькасць моў устанавіць немагчыма, паколькі многія мовы і дыялекты функцыянуюць толькі ў вуснай форме, акрамя таго, няма агульнапрынятых крытэрыяў, па якіх можна адрозніць мову і дыялект.

Больш за палову жыхароў нашай планеты гаворыць на адной з пяці найбольшых моў свету. Найбольшымі, або сусветнымі, традыцыйна лічацца мовы, на якіх гаворыць больш за 200 мільёнаў чалавек. Так, па-кітайску размаўляе больш за мільярд чалавек; па-англійску – каля 400 мільёнаў; па-іспанску – больш за 300 мільёнаў; хіндзі ведае каля 300 мільёнаў чалавек; носьбітаў рускай мовы налічваецца больш за 250 мільёнаў. Акрамя таго, ёсць мовы, блізкія да сусветных, на іх гаворыць ад 100 да 200 мільёнаў. Гэта наступныя мовы: арабская, партугальская, інданэзійская, бенгалі, японская, нямецкая, французская.

Па падліках лінгвістаў, сёння 90% моў абслугоўваюць менш за 100 тысяч чалавек. Ёсць мовы, на якіх гаворыць некалькі тысяч чалавек, а таксама мовы, якія знаходзяцца на мяжы знікнення. Да прыкладу, па апошніх падліках, ёсць каля 350 моў, на кожнай з якіх гаворыць менш за 50 чалавек, а таксама вядома 46 гаворак, што маюць толькі па адным носьбіце.

Нягледзячы на такую нераўнамернасць, у свеце няма прымітыўных, недасканалых моў. Нават мовы малацывілізаваных плямёнаў уяўляюць сабой складаныя шматузроўневыя сістэмы і выконваюць самыя розныя функцыі.

Мова – гэта ўніверсальная знакавая сістэма. У лінгвістычнай літаратуры налічваецца звыш за 20 **функцый**, якія яна можа выконваць. Сярод іх асноўнымі з’яўляюцца наступныя:

➤ **камунікатыўная** (з лац. *communicatio* ‘сувязь, зносіны’): мова – найважнейшы сродак зносін; дзеля таго каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў; без мовы была б немагчыма ніякая сумесная дзейнасць, пачынаючы ад будаўніцтва дома і заканчваючы стварэннем андронных калайдараў;

➤ **кагнітыўная**, ці **пазнавальная** (з лац. *cognitio* ‘пазнанне’): мова забяспечвае магчымасць думаць і пазнаваць свет, а таксама выступае сродкам навучання; у складзе пазнавальнай функцыі вы-

лучаюць **намінатыўную** (з лац. *nominatio* ‘называнне, найменне’) – функцыю наймення прадметаў, з’яў рэчаіснасці, дзеянняў, прымет і інш.;

➤ **акумулятыўная** (з лац. *accumulate* ‘назапашваць, збіраць’): мова дазваляе назапашваць і захоўваць веды пра аб’ектыўную рэчаіснасць; дзякуючы мове інфармацыю можна перадаваць не толькі сярод індывідаў, якія жывуць у адным грамадстве ў адзін і той самы час, але і ад пакалення да пакалення. Тэхналагічны прагрэс і развіццё навукі былі б немагчымымі без мовы;

➤ **канструктыўная** (з лац. *constructivus* ‘які служыць для пабудовы’): мова аказвае ўздзеянне на мысленне чалавека. Мова і мысленне, як даказана вучонымі, цесна ўзаемазвязаныя. Менавіта мова дазваляе аперыраваць паняццямі, будаваць мысленчыя ланцужкі, фіксаваць і аналізаваць свае думкі. Дзякуючы мове думкі становяцца зразумелымі і лагічнымі;

➤ **фатычная**, ці **рэгулятыўная** (з лац. *fatum* ‘выраз’): пры дапамозе мовы людзі наладжваюць і падтрымліваюць кантакты паміж сабой, уступаюць у дыялогі і завяршаюць іх, рэгулююць узаемаадносіны;

➤ **эмацыйная** (з лац. *emotio* ‘пачуццё’): пры дапамозе слоў і іншых лінгвістычных сродкаў чалавек можа выражаць разнастайныя пачуцці, эмоцыі, адносіны да сказанага ці пачутага. Гэтая функцыя можа здавацца не настолькі важнай у жыцці чалавека, як іншыя, але на самай справе яна мае вялікае значэнне. Чалавек – істота сацыяльная. Паміж людзьмі складваюцца разнастайныя ўзаемаадносіны: сяброўскія, таварыскія, роднасныя, інтымныя і інш. Жэсты, паводзіны, міміка дазваляюць выражаць пачуцці і эмоцыі, але не так поўна і дакладна, як мова;

➤ **эстэтычная**, ці **паэтычная** (з грэч. *aisthetikos* ‘які адчувае, успрымае; пачуццёвы’): мова з’яўляецца інструментам для творчасці; гукавыя спалучэнні, рытмічная арганізацыя тэксту, адбор і спалучэнні слоў дазваляюць уздзейнічаць на пачуцці і думкі чалавека, рэгуляваць яго дзейнасць, выклікаць станоўчыя і адмоўныя эмоцыі;

➤ **этнічная** (з лац. *ethnos* ‘народнасць’): мова з’яўляецца адной з асноўных адзнак праналежнасці чалавека да той ці іншай этнагрупы, яна аб’ядноўвае людзей у нацыю. Родная мова кансалідуе народ, звязвае мінулае з сучасным і будучым, захоўвае спадчыну нацыі, перадае яе ад продкаў да нашчадкаў.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Выкажыце свае меркаванні, чаму менавіта членападзельная мова з'яўляецца галоўнай дыферэнцыяльнай прыметай чалавека.
2. Патлумачце, чаму пра паходжанне мовы можна гаварыць толькі гіпатэтычна.
3. Колькі моў у свеце налічваюць сучасныя вучоныя?
4. Пералічыце функцыі, якія мова выконвае ў грамадстве. Якія з гэтых функцый, на вашу думку, з'яўляюцца самымі важнымі?

1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў

Мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца інфармацыяй. У кожнай мове адбываецца жыццёвы і духоўны вопыт народа. Таму мову нездарма называюць люстэркам жыцця, грамадскага і культурнага развіцця яе стваральнікаў і карыстальнікаў. У мове адлюстроўваецца жыццёвы вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы. А значыць, мова выступае спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры. Прыродныя ўмовы, геаграфія краіны, увесь ход гістарычнага развіцця, характар грамадскай думкі, навукі, мастацтва – усё адлюстроўваецца ў мове. Некаторыя вучоныя нават лічаць, што кожны народ бачыць свет праз прызму сваёй роднай мовы.

Адрозненні паміж мовамі, абумоўленыя адрозненнем культур, найбольш яскрава праяўляюцца ў лексіцы. Як правіла, прадметы і з'явы, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці пэўнага народа, маюць больш разнастайных назваў, чым аб'екты, якія не сустракаюцца або рэдка сустракаюцца ў жыцці.

Так, прыметнай адзнакай ландшафту Беларусі з'яўляецца балота, таму беларуская мова мае больш за 20 яго назваў: *дрыгва, дрыгвянік, багна, багнішча, алёс, тхлань, імішара, бездань* і г. д. Затое ў нашай мове зафіксавана толькі адна назва такой жывёліны, як вярблюд, у той час як у арабскай мове даследчыкамі адзначаецца каля 5000 (!!!) розных яго назваў.

У ненецкай мове існуе мноства слоў, каб апісаць любы стан снегу. Мяккі, свежы, які ляжыць на дрэвах, які хрусціць пад лыжамі – для кожнага стану ёсць назва, асобнае слова.

Некалькі дзясяткаў назваў ільду (для характарыстыкі яго стану, асаблівасцей утварэння, прызначэння і да т. п.) захоўвае эскі-моская мова, а ў мове спрадвечных мараходаў і рыбакоў ірландцаў зафіксаваны дзясяткі найменняў ветру.

У мове селькупаў існуе мноства слоў для называння лесу, прычым кожнае слова па-свойму вар’іруе семантычную дамінанту. Звязана гэта з тым, што ў культуры селькупскага этнасу лес выступаў у якасці фокуснай кропкі, асноўнага арыенціра ў навакольным асяроддзі. У абазначэннях лесу ў селькупскіх дыялектах фіксуецца склад дрэў, гушчыня, аддаленасць ад дома і водных аб’ектаў і інш.

У кожнай мове ці дыялекце ёсць словы, якія не маюць аднаслоўнага адпаведніка ў пэўнай мове і перадаюцца апісальным спосабам. Гэта т. зв. *безэквівалентная лексіка*. У дачыненні да рускай мовы даследчыца Ірына Шкраба налічыла каля 900 такіх беларускіх слоў («Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі ў рускамоўным дачыненні». Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994). Напрыклад:

❖ *дзядзькаванне*, -я, н. Старый обычай беларусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи;

❖ *дзядзіна*, -ы, ж. Жена дяди;

❖ *падваліна*, -ы, ж. Бревно, на которое настилается пол;

❖ *балонка*, -і, ж., уст. Страница книги, журнала, газеты;

❖ *бяседнік*, -а, м., разм. Участник застолья, званный гость.

У працэсе развіцця моўнай сістэмы за многімі словамі замацоўваецца вобразнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Гэтыя дадатковыя (культуралагічныя) значэнні слоў часта з’яўляюцца нацыянальна зарыентаванымі.

Венгерскі мовазнаўца Ф. Пап пісаў пра розніцу ў асацыяцыях, звязаных з вобразам балота ў розных мовах. Так, у венгерскім успрыняцці, як і ў беларускім, балота звязана з гніеннем, застоём. А ў фінскай мове слова *балота* не выклікае негатыўных асацыяцый. Для фінаў балота не месца гніення, а месца захавання. Вядомы фінскі лінгвіст у сваім дакладзе параўнаў фінскую мову з балотам, паколькі ў гэтай мове вельмі добра, не змяняючыся стагоддзямі, захоўваюцца старажытныя запазычванні.

Пра міжмоўныя адрозненні ў эмацыянальнай афарбоўцы слова цікава пісаў узбекскі пісьменнік Ц. Пулатаў: «*Сонца* па-руску – гэта зусім не тое, што *куёш* па-ўзбекску, і ўжо зусім не тое, што *афтоб* па-таджыкску. У якія адносіны – сяброўскія ці nepřязныя – чалавек уступіў з нябесным свяцілам, так іх і выразіла мова. Бо ўзбек, які жыве большую частку года пад пякучымі промнямі сонца, ніколі не скажа ласкава-памяншальна *сонейка*, гэтак жа як і ў рускага няма адчування таго, што сонца можа быць <...> варожым. Затое да месяца, гэтага начнога свяціла, што нясе прахалоду і супакаенне, узбек ставіцца зусім па-іншаму: усё прыгожае і жаданае ён называе *месяцападобным*, ды з такой інтанацыяй, што для рускага слыху гэта можа здацца па меншай меры вычварным».

Нацыянальна-культурныя асаблівасці праяўляюцца і ва ўнутранай форме слоў. Унутраная форма – гэта той літаральны сэнс, які складаецца са значэнняў марфем, што ўтвараюць слова. У розных мовах адно і тое самае значэнне можа быць прадстаўлена па-рознаму. Напрыклад, беларускае слова *запалка* звязана з дзеясловам *запальваць*; рускае *спичка* матывавана словам *спица*; нямецкае *Streichholz* паходзіць ад слоў *streichen* ‘намазваць, фарбаваць’ і *holz* ‘драўніна’.

Надзвычай ярка нацыянальная адметнасць праяўляецца і ў фразеалогіі. Напрыклад, у беларусаў *многа* – гэта *сабакі не ліжуць*, а ў рускіх – *куры не клюют*; у беларусаў з недарэк *смяюцца куры*, а ў інданэзійцаў – *кракадзілы*; у беларусаў пра непатрэбную працу казалі ў *крыніцу ваду насіць*, а ў англічан – *цягаць вугаль у Ньюкасл*.

Такім чынам, культура, зафіксаваная ў мове, жыве ў пераносных значэннях слоў, унутранай форме лексічных адзінак, у фразеалагізмах, прыказках і прымаўках і інш. Бачанне і ўспрыманне свету фарміруецца ў чалавека менавіта на аснове паняццяў, якія былі замацаваныя ў мове яго продкамі. Мова не толькі адлюстроўвае тое, што ёсць у культуры, яна фарміруе культуру, развіваецца ў культуры і з’яўляецца формай выражэння і існавання нацыянальнай культуры.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Чаму мова займае цэнтральнае палажэнне ў азначэннях чалавека і нацыі?
2. Назавіце асноўныя моўныя сродкі, у якіх найчасцей адлюстроўваецца адметнасць этнасу.

3. Паразважайце, як звязана мова і культура.
4. Патлумачце, як вы разумееце выказванне «Мова – душа народа».

1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця

Усе мовы свету групуюцца паводле паходжання і гістарычнага развіцця (моўнай роднасці). Такая класіфікацыя атрымала назву генеалагічнай. Згодна з ёй, генетычна роднасныя мовы аб'ядноўваюцца ў сем'і, а тыя ў залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабой падзяляюцца на групы і падгрупы.

Моўная сям'я – вялікая суполка моў, якія ўзыходзяць да аднаго або некалькіх блізкіх старажытных дыялектаў. Вучонымі засведчана некалькі дзясяткаў моўных сем'яў: індаеўрапейская, фінаўгорская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая і інш. Самай вялікай у свеце з'яўляецца індаеўрапейская сям'я: яе мовы распаўсюджаны на ўсіх кантынентах, амаль кожны другі жыхар нашай планеты карыстаецца менавіта адной з індаеўрапейскіх моў. Да гэтай вялікай сям'і адносіцца і беларуская мова. У спадчыну ад індаеўрапейскага мінулага беларуская мова захавала, напрыклад, словы *дзень, месяц, ноч, вада, неба, снег, маці, брат, сястра, вока, вуха, нос*.

Моўныя сем'і распадаюцца на групы. Індаеўрапейская моўная сям'я складаецца з шаснаццаці груп (індыйская, іранская, балтыйская, германская, раманская, кельцкая і інш.), акрамя таго, у яе ўваходзяць і некаторыя асобныя мовы. На еўрапейскім кантыненте самую вялікую па колькасці носьбітаў і па тэрыторыі распаўсюджання групу складаюць славянскія мовы. Ва ўсім свеце славян налічваецца каля 300 мільёнаў. Да моў славянскай групы адносіцца і беларуская.

Славянская група ў сваю чаргу распадаецца на тры падгрупы: **усходнеславянскую** (беларуская, руская, украінская мовы); **заходнеславянскую** (польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхне- і ніжне-), а таксама мёртвая палабская); **паўднёvasлавянскую** (балгарская, славенская, македонская, сербская і харвацкая (некаторыя вучоныя лічаць, што ў сербаў і харватаў адна мова – сербскахарвацкая) і мёртвая стараславянская).

Па колькасці асоб, якія карыстаюцца славянскімі мовамі, славяне размяркоўваюцца ў наступнай паслядоўнасці: рускія (каля 150 млн.), украінцы (каля 40 млн.), палякі (каля 38 млн.), сербы і харваты (17 млн.), чэхі (10 млн.), беларусы (каля 9 млн.), балгары (каля 8 млн.), славакі (5 млн.), славенцы (2 млн.), македонцы (1,5 млн.), лужыцкія сербы (0,1 млн.).

Вынік агульнага гістарычнага развіцця – падабенства славянскіх моў. Славяне розных моўных падгруп могуць зносіцца паміж сабой на сваіх мовах і разумець адзін аднаго.

Беларуская мова – адна з высокаразвітых нацыянальных моў народаў свету. Яе карані ідуць у далёкую старажытнасць. Вучоныя вылучаюць наступныя асноўныя этапы яе развіцця:

1) *індаеўрапейскі* (? – III тысячагоддзе да н. э.): у гэты час існавала т. зв. індаеўрапейская мова, на якой гаварылі ўсе старажытныя насельнікі Індыі і Еўропы;

2) *агульнаславянскі* (III тысячагоддзе да н. э. – V–VI стст. н. э.): гэты перыяд звязаны з існаваннем агульнаславянскай мовы, на якой гаварылі славянскія плямёны, што жылі на тэрыторыі ад Дуная і Одэра да Дона і Верхняй Волгі;

3) *агульнаўсходнеславянскі* (VI–XIII стст. н. э.): прыкладна ў VI–VII стст. н. э. з агульнаславянскай мовы выдзелілася агульнаўсходнеславянская мова (яе яшчэ называюць старажытнарускай). Гэтая мова была дзяржаўнай у Кіеўскай Русі. У канцы X ст. з’явіліся пісьмовыя тэксты, напісаныя на гэтай мове (яны ўяўлялі сабой па сутнасці старажытнарускія зводны, або рэдакцыі, стараславянскіх біблейскіх тэкстаў, перакладзеных з грэчаскай мовы). Пазней менавіта з агульнаўсходнеславянскай мовы развіліся беларуская, руская і ўкраінская мовы;

4) *уласнабеларускі* (пачынаючы з XIV ст. да нашага часу): пасля распаду Кіеўскай Русі пачалі складацца асобныя народнасці са сваімі мовамі. Вучоныя лічаць, што старажытная беларуская мова (мова беларускай народнасці) сфарміравалася ў XIV–XVI стст.

Старабеларуская мова пачала складацца ва ўмовах феадальнай раздробленасці на аснове тых дыялектных асаблівасцей, якімі адрозніваліся гаворкі былых усходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, радзімічаў, заходніх крывічоў. У гэты час вызначаюцца найважнейшыя фанетычныя рысы беларускай мовы: прыдыхальны *г* [*h*] замест выбухнога *г* [*g*], зычны *ў* з

былога *в* (кривда – крыўда), спецыфічныя чаргаванні (*глотка* – *глытаць*, *кроў* – *крывавы*, *блеск* (бляск) – *бліскавіца*). Пазней, з XII–XIV стст., пачынаецца ўтварэнне мяккіх *дз’*, *ц’* (*дзіця*, *людзі*), зацвярдзенне *р* (*Дрыса*, *рабіна*), узнікненне падоўжаных зычных (*зелле*, *каменне*, *жыццё*).

Беларуская народнасць і яе мова сфарміраваліся ў XIV–XVI стст. у складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якім знаходзіліся землі сучаснай Беларусі пасля таго, як паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай Русі трапілі пад уладу татара-манголаў. Тагачасная беларуская мова ўжо выразна адрознівалася і ад усходнеславянскай мовы, якая была яе асновай, і ад іншых старажытных славянскіх моў.

Вызначальным этапам у развіцці старабеларускай мовы з’яўляецца перыяд XV–XVI стст. У гэты час беларуская мова з’яўлялася сродкам міжэтнічных зносін у Вялікім Княстве Літоўскім, выконвала функцыі дзяржаўнай мовы. На ёй пісалі ўрадавыя пастановы, акты, граматы, вялася дыпламатычная перапіска, афармляліся справы ў земскіх і гарадскіх судах. Асноўнымі цэнтрамі свецкай дзелавай пісьменнасці былі дзяржаўныя, прыватнафеадальныя і гарадскія (магістрацкія) канцылярыі. Асаблівае значэнне мела велікакняжацкая канцылярыя, дзе афармляліся найважнейшыя акты, прывілеі, дэкрэты. Беларуская мова карысталася і ў асноўных жанрах свецкай літаратуры, найперш у летапісах і хроніках, якія адлюстроўвалі грамадска-палітычнае становішча розных слаёў насельніцтва. Да нас дайшлі мастацкія творы таго перыяду: вершы Сімяона Полацкага, Андрэя Рымшы, «Ліст да Абуховіча», «Прамова Мялешкі» і інш.

На беларускай мове ўпершыню на славянскім усходзе пачаў кнігадрукаванне выдатны асветнік Францыск Скарына, традыцыі якога прадоўжылі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Пётр Мсціславец, браты Мамонічы і інш. У развіцці асветы значную ролю адыгралі друкарні ў Нясвіжы, Цяпіне, Заблудаве, а таксама Брэсцкі друкарскі двор. Выдатным культурным помнікам таго часу з’яўляецца выдадзены ў 1588 г. «Статут Вялікага Княства Літоўскага», які доўгі час заставаўся адзіным зборам законаў у Еўропе.

Пашырэнне грамадскіх і культурных функцый беларускай мовы ўзбагачала яе, удасканальвала граматычную структуру, павялічвала лексічны запас. Але пасля таго, як Вялікае Княства Літоўскае аб’ядналася з Польскім каралеўствам (Люблінская унія

1569 г.) і ўтварылася Рэч Паспалітая, сфера ўжывання беларускай мовы пачала паступова звужацца. У **1696** г. польскі сейм выдаў закон, паводле якога дзяржаўнай мовай на беларускіх землях стала польская. Мова беларускай народнасці засталася бытаваць пераважна ў вуснай форме. На ёй размаўляў просты народ, ствараўся фальклор.

У канцы XVIII ст. беларускія землі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай аказаліся ў складзе Расійскай імперыі і паскорылася фарміраванне беларускай нацыі і нацыянальнай мовы. На народна-дыялектнай аснове фарміруецца **новая літаратурная мова беларусаў**, з'яўляюцца творы разнастайных жанраў і стыляў: паэмы «Тарас на Парнасе» і «Энеіда навыварат», камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча, вершы і паэмы Ф. Багушэвіча, публіцыстычныя адозвы К. Каліноўскага і інш.

Станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы адбывалася ва ўмовах сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, калі царскія ўлады забаранялі выкарыстанне роднай мовы ў дзяржаўных установах і школах. Указам **1840** г. забаранялася само слова «Беларусь», а пасля задушэння паўстання **1863** г. не дазвалялася выданне кніг на беларускай мове. Распаўсюджвалася нелегальная літаратура, выдадзеная за мяжой.

Пасля рэвалюцыйных падзей **1905** г. сітуацыя змянілася: з'явілася не толькі легальная літаратура, але і перыядычныя выданні «Наша ніва», «Наша доля», «Гоман», «Лучынка», «Раніца» і інш. Вакол выданняў і выдавецтваў групаваліся творчыя сілы Беларусі, загучала беларускае слова ў творах Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, З. Бядулі, Ядвігіна Ш. і інш.

Асабліва спрыяльныя ўмовы склаліся для беларускай мовы ў **20-я гг. XX ст.**, калі беларуская мова стала дзяржаўнай, калі яна стала мовай навукі, прававодства, на ёй працавалі школы, тэхнікумы, ВНУ, удасканаліся нормы беларускай мовы, узбагачаўся яе слоўнік запас, актывізавалася навуковае даследаванне моўных працэсаў (Я. Карскі, Б. Тарашкевіч), уніфікаваўся беларускі правапіс, што было замацавана рэформай 1933 г.

У **30-я гг. XX ст.** функцыянаванне нацыянальнай мовы зноў звужаецца, што адразу праяўляецца ў сферы навучання. У 1938 г. выходзіць пастанова «Аб абавязковым вывучэнні ў школах рускай мовы», паступова наша мова выцясняецца з розных сфер грамадскага жыцця.

У 1930–1980 гг. на Беларусі ролю дзяржаўнай фактычна выконвала руская мова, якая дамінавала ў адукацыі, публіцыстыцы, справаводстве, адміністрацыйным і вытворчым жыцці краіны. Але ў складаных умовах ХХ ст. імкліва праявіла сябе і рэалізавала свой творчы патэнцыял беларуская літаратура: паэзія (М. Чарот, П. Броўка, П. Глебка, М. Танк, П. Панчанка, А. Куляшоў, Л. Геніюш, Н. Гілевіч, Р. Барадулін і інш.), проза (Ц. Гартны, К. Чорны, М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, М. Лынькоў, Я. Брыль, І. Мележ, У. Караткевіч, В. Быкаў, І. Шамякін, У. Арлоў і інш.), драматургія (У. Галубок, К. Крапіва, А. Макаёнак, А. Петрашкевіч, А. Дудараў і інш.).

У 1990 г. быў прыняты закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога мова карэннай нацыі становілася дзяржаўнай. Аднак пасля правядзення першага агульнарэспубліканскага рэферэндуму 14 мая 1995 г. на Беларусі афіцыйна было замацавана двухмоўе, бо статус дзяржаўнай разам з беларускай атрымала руская мова.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Як класіфікуюцца мовы свету ў залежнасці ад ступені роднасці?
2. У якую моўную сям'ю, групу, падгрупу ўваходзіць беларуская мова?
3. Пералічыце існуючыя ў наш час славянскія мовы.
4. Чым тлумачыцца блізкасць паміж славянскімі мовамі?
5. Як растлумачыць падабенства ўсходнеславянскіх моў? Чаму паміж імі існуюць адрозненні?
6. Што абазначаюць тэрміны *індаеўрапейская мова-аснова*, *праславянская мова*, *усходнеславянская мова*, *старабеларуская мова*?
7. Якую ролю адыгрывала беларуская мова ў ВКЛ?
8. Як развівалася беларуская мова ў XVII–XVIII стст.?
9. Як паўплывалі на развіццё беларускай мовы падзелы Рэчы Паспалітай?
10. Калі адбылося зараджэнне новай беларускай літаратурнай мовы? Хто стаяў ля вытокаў яе фарміравання?
11. Назавіце асаблівасці развіцця нацыянальнай мовы ў пачатку ХХ ст.
12. Што характэрна для мовы 30–80-х гадоў ХХ ст.?
13. Як вы ацэньваеце сучасны стан нацыянальнай мовы на Беларусі? Выкажыце свае адносіны да закона «Аб мовах...».

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. Палова насельніцтва Зямлі выкарыстоўвае толькі 8 моў у паўсядзённым жыцці, у той самы час жыхары Новай Гвінеі выкарыстоўваюць 1/6 частку ўсіх моў свету.

2. Са 176 моў, на якіх гаварылі плямёны Паўночнай Амерыкі, сёння назаўсёды страчаныя 52. За стагоддзе, якое прайшло ад прыняцця закона 1887 г., што забараняў любое выкарыстанне ў школах індзейскіх моў, да закона 1990 г., што, наадварот, усхваляў выкарыстанне і развіццё тых моў, якія яшчэ не зніклі, дзясяткі індзейскіх моў сталі мёртвымі.

3. Іўрыт – сучасны прыклад удала адноўленай старажытнай мовы. Ужо ў часы Ісуса Хрыста іўрыт паступова пачаў выцяняцца арамейскай мовай і пасля зусім перайшоў у сферу богаслужэння. Яшчэ сто гадоў назад іўрыт фактычна не меў жывых носьбітаў. Тым не менш ён быў адноўлены да стану паўна-вартаснага сродку камунікацыі (*Па матэрыялах інтэрнэта*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Прааналізуйце сутнасць розных гіпотэз паходжання мовы. Якая з гіпотэз здаецца вам найбольш пераканаўчай? Чаму?

Самая старажытная філасофская канцэпцыя мовы – *лагасічная* (логасная). Яна пабудавана на міфалага-рэлігійных уяўленнях пра мову як дар Бога. Так, згодна з хрысціянскай філасофіяй, «Слова» існавала да з’яўлення чалавека і непасрэдна кіравала інертнай матэрыяй. Яно стварыла свет з першаснага хаосу.

З XVI ст. у Еўропе пашыраецца тэорыя паходжання мовы, у аснове якой ляжыць рацыянальная філасофская *канцэпцыя «грамадскай дамоўленасці»*. Паводле гэтай філасофіі, не Божае «Слова-Логас», а сам чалавек-мысляр, яго розум з’яўляюцца крыніцай навуковых адкрыццяў, працы. Аднак гэта тэорыя не тлумачыла, адкуль узятая мова, як чалавек авалодаў ёю.

Пазней на аснове філасофіі грамадскай дамоўленасці былі распрацаваны т. зв. этымалагічныя, ці *натуралістычныя*, гіпотэзы паходжання мовы: гукапераймальная, выклічнікавая і інш. Так, паводле гукапераймальнай гіпотэзы, мова ўзнікла са здольнасці чалавека пераймаць гукі навакольнага свету (птушак, звяроў). Згодна з выклічнікавай тэорыяй, штуршком для ўз-

нікнення мовы былі натуральныя інстынктыўныя гукавыя комплексы нахштальт *ой-ой*, *ха-ха* як рэакцыя на пэўныя вонкавыя раздражняльнікі.

У XIX ст. была распрацавана т. зв. *матэрыялістычная* тэорыя паходжання мовы, ці «працоўная», або «сацыяльная». Паводле яе, мова ўзнікла як вынік сумеснай дзейнасці перашабытных людзей (неабходнасць узаемаразумення стымулявала ўзнікненне гукавых комплексаў). Перашабытныя людзі як бы прымацоўвалі гукавыя комплексы да прадметаў, дзеянняў. Паступова з развіццём грамадства слова ўжывалася не толькі для абазначэння канкрэтнага, але і цэлага класа прадметаў. Абстрагуючыся ад прадмета, мова ператваралася ў своеасаблівы знак. Такім чынам, вытокі мовы ўзыходзяць да пачатку сумеснай працоўнай дзейнасці і іншых грамадскіх стасункаў у працоўным калектыве (*Паводле А. М. Асіпчук і інш.*).

Заданне 2. Прачытайце беларускія прыказкі пра мову. Назавіце функцыі мовы, пра якія ў іх ідзе гаворка.

1) Які розум, такая і гаворка. 2) Рана загоіцца – зное слова ніколі. 3) Што напісана пяром, не выйме і сякера. 4) Ліхую жонку язык б'е. 5) Са свайго языка спусціш – на чужым не зловіш. 6) Язык не сцяг, а дружыну водзіць. 7) Невядомая дарога на канцы языка.

Заданне 3. Прачытайце беларускія прыказкі. Падумайце, якія «сляды» нацыянальнай культуры ў іх выяўляюцца. Да кожнай прыказкі падбярыце адпаведнік з рускай мовы.

1) Латаная світка не загана. 2) Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш. 3) Відаць пана па халявах. 4) Я яму пра абразы, а ён мне пра гарбузы. 5) Усякаму сваяку хоць бы па медзяку. 6) Дзяры лыка, пакуль дзярэцца: бо прысохне – не ўдзярэш. 7) Кожны цыган сваю кабылу хваліць. 8) Калі ў кепскім кажусе, не садзіся на куце. 9) Ціхая свіння глыбока рые. 10) Каб так смыкам, як языкам.

Для даведак: *В тихом омуте черти водятся. Без труда не вытащишь и рыбку из пруда. Бедность не порок. В огороде бузина, а в Киеве дядька. Видна птица по полету. Всему свое время. Всяк сверчок знай свой шесток. Всякий купец хвалит свой товар. Где много слов, там мало дела. Всем сестрам по серьгам.*

Заданне 4. Апішыце значэнне безэквівалентных беларускіх слоў сродкамі рускай мовы. Для даведак выкарыстайце кнігу І. Шкрабы «Самабытнае слова: слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі ў рускамоўным дачыненні».

Абрасіцца, аброк, алейня, брама, брыль, булён, валатоўка, вантрабянка, весніцы, галамоўза, гарбарня, грамніца, дзедаваць, дружка, духмяніць, завіхацца, залетась, знічка, кабета, каласавік, капец, кіях, макулінка, неруш, палюдзец, покуць, сябрына, талака.

Заданне 5. Прачытайце наступныя выказванні пра родную мову. Выдзеліце ў іх найбольш важныя, на вашу думку, палажэнні.

1. Любіце і шануйце, як святыню, роднае слова, з якім вас літасцівы Бог на свет пусціў (*Ф. Скарына*).

2. Хто адрокся мовы бацькоў сваіх, хто ўдзеў чужую апратку – той адышоў ад народу далёка-далёка. Ён чужы ў роднай вёсцы, у сваёй сям’і. І на яго браты глядзяць як на чужынца (*Цётка*).

3. Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет (*Я. Колас*).

4. Не саромейся, беларус, размаўляць па-свойму на роднай мове бацькоў і дзядоў сваіх. Беражы сваю мову, беражы свае песні, свае казкі, звычаі і ўсё роднае – гэта спадчына дзядоў і вялікі нацыянальны здабытак.

Толькі тады цябе ўсе будуць паважаць як чалавека, калі сам сябе будзеш паважаць – калі не адмовішся ад свайго нацыянальнага здабытку. А першы нацыянальны здабытак – гэта родная мова.

Толькі ў роднай, добра зразумелай мове чалавечы розум развіваецца і ўзбагачае родную духоўную і эканамічную культуру (*З. Бядуля*).

5. Мова – аснова, першаэлемент культуры. Калі яна выцясняецца з грамадскага ўжытку, адбываецца яе паступовае адміранне. Памерла мова – памёр народ. Без мовы няма народа. А гэта – непраўная страта для чалавецтва. Першаступенным па важнасці элементам нацыянальнай культуры заўсёды была, ёсць і будзе мова. Мова – сіла, якая аб’ядноўвае, цэментуе нацыю, арганізоўвае ўсё духоўнае жыццё народа, вызначае яго маральную самасвядомасць. У мове – голас душы чалавека і голас гісторыі грамадства...

У многіх народаў ёсць такая прыказка: колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек. Мудрасць гэта ўвабрала ў сябе вопыт многіх пакаленняў і наўрад ці мае патрэбу ў доказах. Чалавека, які пражыў некалькі гадоў у Беларусі і не авалодаў беларускай мовай, я магу толькі пашкадаваць, таму што ён добраахвотна адгароджвае сябе ад вялікага духоўнага свету – ад беларускай нацыянальнай культуры (*Н. Гілевіч*).

Заданне 6. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Каждый язык – это определенный взгляд на вселенную. Для человека существует прежде всего то, чему есть название. С другой стороны, название дается тому, что человек считает важным. Особый взгляд на мир язык отражает не только в лексике, но и в грамматическом строе. Например, у селькупов слова «глаз», «ухо», «нога» обозначают полный комплект, имеющийся у человека, то есть всего по два. А вот если надо сказать, что у человека только один глаз, то по-селькупски это будет «половина глаза», одноглазый – это «полуглазый», одноногий – «полуногий». А в кетском языке, например, растущее дерево – одушевленное; срубленное же тотчас становится неодушевленным, и в тексте появляются соответствующие грамматические формы (*Паводле К. Жырыцкай*).

Заданне 7. Прачытайце верш па-польску і паспрабуйце перакласці яго на беларускую мову. Прааналізуйце лексічную, марфалагічную і сінтаксічную блізкасць моў.

Taki kraj

Jest takie miejsce
U zbiegu dróg,
Gdzie się spotyka
Z zachodem wschód...
Nasz pępek świata,
Nasz biedny raj...
Jest takie miejsce,
Taki kraj.

Nad pastwiskami
Ciągący dym,
Wierzby jak mary
W welonach mgły,
Tu krzyż przydrożny,
Tam święty gaj...
Jest takie miejsce,
Taki kraj (Jan Pietrzak).

Заданне 8. Пазнаёмцеся з артыкулам, змешчаным у газеце «Наша ніва» (№ 28–29/367; 1911 год). Запішыце яго згодна з правіламі сучаснай беларускай мовы.

З даўніх часоў у нашым мястэчку хлопцы пяюць песні, робяць карагоды на вуліцах. Нідаўна йшчэ пеялі свае родныя песні, цяперака пяюць салдацкіе і вельмі брудныя, аж сорамна слухаць. Дзеўчаты толькі калі-некалі пяюць беларускіе песні, бо і яны ўжо пачалі переймаць салдацкіе. Мова нашых здзітоўцоў сярэдняя між украінскай і беларускай. Родныя песні нашы надта добрыя і харашыя. У гэтых песнях чуваць уся перажытая народам цяжкая доля, благое жыццё; і, як запяюць дзеўчаты гэту родную сваю песню, то яе слухаўбы ўсю ноч, бо яе злажыў народ з гаротнаго жыцця

свайго і пераліў у яе ўсю душу сваю. Пракляты хай будзе той чэлабек, каторы адрэкаецца ад свайго роднаго, ад сваёй бацькаўшчыны. Як маці адна у чэлавека, так і адна у яго бацькаўшчына. Для нас, беларусоў, наша Беларусь святая і дарагая, і мы павінны, як радзіліся, так і памерці беларусамі (*Стары Дзед*).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правіла напісання літары **о** ў беларускай мове? У якіх словах **о** ў ненаціскавой пазіцыі чаргуецца з **ы**.

2) Раскажыце правілы напісання літары **э** ў спрадвечна-беларускіх словах, у пачатку і сярэдзіне запазычаных слоў, на канцы запазычаных нязменных слоў пасля зычных, у сярэдзіне запазычаных слоў пасля губных зычных, а таксама **з, с, н**.

3) Назавіце правіла напісання літар **а, э** ў запазычаных фіналях **-ар, -аль, -эр, -эль**.

Заданне 1. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары А, Э, Ы. Патлумачце свой выбар. Акр...дытыў, ар...ндаваць, д...лікатэс, р...монт, с...кратар, амарт...затар, ац...тылен, бр...зент, выпр...меньванне, д...рэктар, д...бет, д...фер...нцыял, др...ўляны, д...путат, ж...лезны, інж...нер, кр...вавы, кр...шталь, кат...лізатар, кат...т, кар...ляцыя, канц...лярыя, кр...дыт, р...візія, напруж...нне, п...лімер, пагл...нальнік, пр...саванне, прагр...сіўны, пер...вага, р...ўнадзейная, р...зіна, р...монт, р...форма, р...сора, р...грэс, расшч...пленне, р...зістар, сінт...заваць, стр...жань, скр...жаванне, т...хналагічны, характ...рыстыка, ц...нтральны, ...лемент, ...лектрычнасць, ...тычны, ...кзэмпляр, ...кспарт, ц...мент, ф...нт...зі.

Заданне 2. Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце іх правапіс. Рио-де-Жанейро, Токио, Рио-Негра, порт-фолио, Манчестер, Юпитер, Гендель, винчестер, мистер, шпатель, гендерный, спринтерский, компьютер, компьютерный, провайдер, тюнер, контейнер, фломастер, принтер, сканер, бухгалтер, мастер, партер, грейдер, ордер, тендер, лидер, несессер, ре-зюме, кафе, протеже, интернет, купе, филе, энергия, веб-камера, вексель, менеджмент, бизнесмен, коммюнике, интернет, сервис.

2. ПАНЯЦЦЕ ПРА ЛЕКСІКУ. КЛАСІФІКАЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексіка (з грэч. *lexikos* ‘слова’, ‘слоўнікавы’) – сукупнасць слоў пэўнай мовы, яе слоўнікавы запас (лексіка беларускай мовы), пэўныя пласты слоўнікавага складу мовы (прафесійная лексіка, кніжная лексіка, гутарковая лексіка), а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў мове пэўнага твора (лексіка рамана «Людзі на балоце») ці ў творах асобнага пісьменніка (лексіка Янкі Сіпакова).

Добра вядома, што слоўнікавы склад розных моў неаднолькавы. Лексікон цывілізаванага чалавека можа ў дзясяткі разоў перавышаць слоўнікавы запас прадстаўніка якога-небудзь дзікага племені. Таксама зразумела, што нават у межах адной і той самай мовы ў розных носбітаў слоўнікавы склад істотна адрозніваецца (параўнаем лексікон дзіцяці і дарослага, дворніка і акадэміка). Як падлічылі вучоныя, большасць адукаваных еўрапейцаў актыўна выкарыстоўвае 8–10 тысяч слоў, пасіўна – каля 50 тысяч.

Як правіла, вялікі слоўнікавы запас – праява запasu ведаў, інтэлектуальнай перавагі. Да прыкладу, актыўны лексічны запас У. Шэкспіра – 21 тысяча слоў. Абсалютны індывідуальны рэкорд актыўнага слоўніка ўсіх часоў зафіксаваны ў А. С. Пушкіна – 24 тысячы слоў (гл. «Словарь языка Пушкина» в 4-х томах; 1956–1961).

Колькасць слоў у сучасных развітых мовах дасягае соцень тысяч. Так, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984) каля 97 000 слоў, у «Вялікім Акадэмічным слоўніку рускай мовы» (1970) налічваецца 131 257 слоў. Відавочна, што лічбы гэтыя вельмі прыблізныя: па-першае, у названыя слоўнікі не ўвайшлі многія дыялектныя словы, спецыяльныя тэрміны, устарэлыя словы і наватворы; па-другое, за час, які прайшоў ад выдання згаданых лексікаграфічных прац, у мову прыйшло мноства новых слоў.

2.1. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання

Лексіка беларускай мовы развівалася і ўзбагачалася на працягу многіх стагоддзяў. Паводле паходжання яна падзяляецца

на дзве групы: спрадвечна беларуская і лексіка іншамоўнага паходжання.

У **спрадвечна беларускую лексіку** ўваходзяць словы, якімі карысталіся носьбіты беларускай мовы здаўна, спрадвечу. У гэтую групу ўваходзяць агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія і ўласнабеларускія словы.

Агульнаіндаеўрапейскія словы ўзніклі да III–II тысячагоддзя да н. э., яны складаюць самы старажытны пласт беларускай лексікі. Напрыклад: *мама, дачка, сын, сястра, брат, зуб, нага, нос, бяроза, карова, дом, гара, соль, дзень, ноч*.

Агульнаславянскія словы існавалі ў мове старажытных славян да VI–VII стст., перайшлі ў спадчыну да ўсходніх і паўднёвых славянскіх плямён і цяпер ужываюцца ў большасці сучасных славянскіх моў. Гэта назвы асоб: *дзед, кум, дзіця*; частак цела: *глотка, калена, валасы*; свойскіх жывёл: *авечка, бык, кабан, кабыла, конь, каза*; дзікіх звяроў: *воўк, ліса, заяц*; птушак: *бусел, галка, варона*; раслін: *асака, бяроза, ліпа*; адзення, абутку: *кабат (безрукаўка), кашуля*; адцягненых паняццяў і з’яў прыроды: *заўтра, імгла, агонь*; дзеянняў, стану: *ісці, гаварыць, маўчаць*.

Агульнаўсходнеславянскія словы ўзніклі ўжо ў мове ўсходніх славян у VI–XIV стст. і з’яўляюцца агульнымі для беларусаў, рускіх і ўкраінцаў, але не ўжываюцца ў мове заходніх і паўднёвых славян: *галка, вярхоўка, зоркі, кіпяціць, сягоння, пасля, цяпер, валачобнік, блёкат, бугор, засень, бязь, вулка, загана* і інш.

Уласнабеларускія словы пачалі ўзнікаць з XIII–XIV стст. у перыяд самастойнага існавання беларускай мовы на базе мясцовых гаворак, а таксама ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў: *адсюль, адтуль, адпаведны, адтуліна, амаль, апошні, апрацуць, каліва, спадчына, вадзянік, ільнішча, чарніцы, векапомны, красамоўства, спаконвечны* і інш. Уласнабеларускія словы складаюць самабытнасць і непаўторнасць беларускай мовы.

Запазычаная лексіка (лексіка іншамоўнага паходжання) – гэта вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі. Лінгвістычнае запазычанне заўсёды было нармальнай функцыяй лінгвістычнага жыцця любой мовы. Гэта даволі працяглы моўны працэс, вынікам якога з’яўляецца паступовае засваенне слоў і структурных элементаў адной мовы іншай. Апраўданае выкарыстанне слоў іншамоўнага паходжання, правільнае іх асваенне

не толькі не парушае нацыянальнай самабытнасці беларускай мовы, але і ўзбагачае яе лексічную сістэму.

Неабходна адрозніваць два тыпы запазычанняў:

1) з блізкароднасных славянскіх моў: **русізмы** – *аплот, аказаць, бальшавік, дзекабрыст, саратнік, подзвіг*; **украінізмы** – *боршч, журыца, чупрына, слодыч, галушка*; **паланізмы** – *маёнтак, навідла, кепскі, рыдлёўка, пагарда*; **стараславянізмы** – *храм, блага, шлем, ад*;

2) з неславянскіх моў: **грэцызмы** – *акіян, этап, эпоха, дэмакрат, бібліятэка, графіка*; **лацінізмы** – *акварыум, агітатар, мемуар, авіятар*; **германізмы** – *штык, шпіль*; **галіцызмы** (з французскай мовы) – *суфлёр, пляж, сурвэтка*; **англіцызмы** – *бізнес, футбол, боўлінг* і інш.

Запазычаная лексіка мае фанетычныя і марфалагічныя прыметы.

Да **фанетычных прымет** адносяцца наступныя:

1) наяўнасць гука [ф], якога не было ў славянскіх мовах: *форма, фабрыка, фронт*;

2) гукі [о], [э] ў пачатку слоў: *опера, оптыка* (у спрадвечна беларускіх словах тут узнік прыстаўны [в]: *вокны, возера*); *этыка, эканоміка*;

3) наяўнасць спалучэнняў галосных у корані: *сілуэт, прэзідыум, аул, ідэал, дуэт, гуаш*;

4) спалучэнне гукаў [г], [к], [х] з ётавымі: *гектар, герой, Гётэ* (у спрадвечна беларускіх словах назіраецца чаргаванне заднеязычных са свісцячымі: *нага – на назе, страх – на страсе*);

5) спалучэнне губных гукаў [б], [п], [м], [в], [ф] з ю: *камюніке, бюро, вестыбюль* (у спрадвечна беларускіх словах тут узнік эпентэтычны [л’]: *любіць – люблю*);

6) спалучэнні *пс, кс, шт, ршт*: *псіхалогія, лексікалогія, сінтаксіс, штаб, варштат*;

7) цвёрдыя [д], [т] перад галоснымі [ы], [э]: *дырыжор, дэлегат, тыраж, тэлефон*;

Яскравымі **марфалагічнымі прыметамі** запазычанай лексікі з’яўляюцца:

1) шматлікія запазычаныя карані *фота-, мота-, аква-, графа-, геа-, заа-* і інш.: *фатаграфія, мотакрос, акварыум, графаман, геалогія, заапарк*;

2) прыстаўкі *а-, анты-, архі-, контр-, інтэр-, рэ-, дыс-, аван-* і *інш.*: *алагічны, антыкарупцыйны, контррэвалюцыйны, інтэрактыўны, рэгрэсіўны, дысбаланс, авантурыст;*

3) суфіксы (некаторыя з іх не ўспрымаюцца як суфіксы) *-іс, -ос, -ас, -іск, -ум, -ус, -ізм, -іст* і *інш.*: *базіс, космас, абеліск, пленум, прэзідыум, радыус, сацыялізм, фларыст;*

4) фіналі назоўнікаў *-ый, -ій, -ыя, -ія*: *сцэнарыі, санаторый, станцыя, армія.*

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Якія пласты лексікі паводле паходжання вылучаюцца ў беларускай мове?
2. Якая лексіка адносіцца да спрадвечна беларускай? Якія групы слоў вылучаюцца ў яе складзе?
3. Назавіце прыблізны час узнікнення агульнаславянскіх, агульнаўсходнеславянскіх і ўласнабеларускіх слоў.
4. На якія групы і падгрупы падзяляецца запазычаная лексіка?
5. Назавіце фанетычныя і марфалагічныя прыметы запазычанай лексікі.
6. Падрыхтуце вуснае паведамленне па тэме «Асноўныя прычыны запазычвання слоў».

2.2. Актыўная і пасіўная лексіка сучаснай беларускай мовы

Лексіка ўвесь час змяняецца з развіццём грамадства, навукі і тэхнікі, вытворчасці, культуры. Для абазначэння новых прадметаў, матэрыялаў, рэчываў, працэсаў, дзеянняў узнікаюць новыя словы або вядомыя словы набываюць новыя значэнні, напрыклад: *відэатэлефон, дэльтаплан, касмадром, кібернетыка, палімеры, стэрэаскапічны фільм.*

Некаторыя словы набываюць адценне ўстарэласці, пачынаюць рэдка ўжывацца ў агульнанароднай мове і пераходзяць у пасіўны слоўнік запас. Так, словы *асадка* ‘ручка’, *атрамант* ‘чарніла’ былі агульнаўжывальнымі ў 20-я гг. XX ст., пазней яны перайшлі ў пасіўны слоўнік і замяніліся новымі словамі-сінонімамі.

Паводле ступені ўжывальнасці лексіка падзяляецца на актыўную і пасіўную. Пераважная большасць слоў беларускай мовы адносіцца да **актыўнай лексікі**. Гэта словы агульнавядомыя, шырокаўжывальныя: *акно, газета, доўга, просты, свой, смяяцца, чужы, чытаць* і інш. **Пасіўную лексіку** складаюць словы рэдкаўжывальныя, што маюць адценне ўстарэласці або навізны. Такія словы не ўжываюцца штодзённа, хоць і зразумелыя для нас.

Устарэлыя словы ў сваю чаргу падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы. **Гістарызмы** – гэта назвы прадметаў і з’яў, якія зніклі ў сувязі са зменамі ў грамадскім жыцці, культуры, навуцы: *аканом, баярын, валасная ўправа, ваявода, жандар, парабак, стралец*. **Архаізмы** – гэта ўстарэлыя назвы прадметаў і з’яў, якія існуюць і ў наш час, але называюцца новымі словамі: *бортнік – пчаляр, вакацыі – канікулы, гута – шклозавод, дзіда – піка, мыта – пошліна, нарком – міністр, пракламацыі – лістоўкі, скрыжалі – законы*.

Гістарызмы выкарыстоўваюцца і як нейтральныя словы (у навуковых працах па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі), і як стылявы сродак у творах мастацкай літаратуры для перадачы каларыту адпаведнай эпохі, раскрыцця характару героя, адлюстравання асаблівасцей мовы: *Прывяла гусляра з яго ніўных сяліб дворня князева ў хорам багаты, пасадзілі на ганку між клёнаў і ліп, на цагляным парозе магната (Я. Купала); Уззяў дзядзька Марцін грошы, пайшоў у лясніцтва і купіў асігнату на сажань дроў (Я. Колас)*.

Неалагізмы – гэта словы ці значэнні вядомых слоў, якія служаць назвамі новых прадметаў ці з’яў і не страцілі адцення навізны: *вададром, снегаход, луніт, галаграфія, тэрмавізар*. Дзякуючы навізне і нязвыкласці неалагізмы спачатку ўваходзяць у пасіўны слоўнік, але, замацаваўшыся ў мове, стаўшы шырока вядомымі, часта ўжывальнымі, яны пераходзяць у актыўную лексіку. Так, сталі словамі актыўнай лексікі неалагізмы 20–30-х гадоў XX ст.: *камбайн, механізацыя, пяцігодка, саўгас, трактар*. Асобныя з неалагізмаў таго часу перайшлі ў разрад устарэлых слоў: *стаханавец, рэўком, камісар, нарком, нэп, харчразвёрстка*.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць **наватворы** асобных пісьменнікаў – т. зв. індывідуальна-стылістычныя неалагізмы. Яны ствараюцца пісьменнікамі, паэтамі з пэўнай стылявой мэтай, не выходзяць за рамкі мастацкага твора і не ўваходзяць у агульнанародную мову. Іх значэнне можна высветліць толькі ў кантэксце: *Зямлю цалуе неба сінь сваім чырвоным сонцатварам (М. Чарот)*;

Хутка вус гарбуз закруціць. На ярыслонку ў духаце галаву замята-руціць (Р. Барадулін).

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што разумеецца пад актыўным і пасіўным слоўніковым складам мовы?
2. Дайце азначэнне паняццям *архаізм* і *гістарызм*.
3. Ці з'яўляюцца сінонімамі паняцці *неалагізм* і *наватвор*?

2.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання падзяляецца на агульнаўжывальную і лексіку абмежаванага ўжывання.

Агульнаўжывальную лексіку складаюць словы, што быту-юць на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Яны ўласцівы ўсім стылям беларускай мовы: *брат, сястра, год, раніца, возера, чырвоны, сіні, чытаць* і інш. Гэта агульнанародныя словы, зразумелыя ўсім людзям.

Лексіку абмежаванага ўжывання складаюць словы малавядомыя ці наогул невядомыя многім людзям, бо іх ужыванне абмежавана мясцовай гаворкай (дыялектная лексіка), пэўным прафесійным (спецыяльная лексіка) ці сацыяльным (жаргонная лексіка) асяроддзем.

Дыялектную лексіку складаюць словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй, гэта словы мясцовых гаворак (дыялектызмы). Так, у паўднёва-заходніх беларускіх гаворках ужываюцца словы: *ахайваць* 'мыць, прыбіраць', *змануць* 'прывыкнуць', *савяк* 'падбярозавік', *мадэда* 'модніца' і інш. У творах мастацкай літаратуры пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы з мэтай стварэння мастацкага вобраза, для характарыстыкі дзейных асоб, перадачы моўнага каларыту мясцовасці, у якой адбываецца дзеянне: *Усё ў хаце аблазіў Харбін, варыўню перавярнуў уверх дном – не знайшоў (І. Пташнікаў).*

Спецыяльную лексіку складаюць словы, што ўжываюцца людзьмі пэўнай спецыяльнасці, прадстаўнікамі розных галін навукі. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

Тэрмін – гэта афіцыйна ўзаконенае слова, якое дакладна абазначае навуковае, тэхнічнае, сельскагаспадарчае, эканамічнае і іншыя паняцці: *аўтаген* (тэхн.), *ваўказуб* (заал.), *газаасветны* (фіз.), *унутрыклетачны* (біял.). Слова-тэрміны падаюцца ў спецыяльных тэрміналагічных даведніках па асобных галінах ведаў, а таксама ў слоўніках.

Наменклатурныя назвы (номены) – гэта словы, якія абазначаюць прыватныя праяўленні абстрактных паняццяў, выражаных тэрмінамі. Напрыклад, у інфарматыцы існуе паняцце, выражанае тэрмінам *мова праграмавання*. Разам з тым ёсць больш за 2,5 тысячы канкрэтных моў праграмавання, назвы якіх разглядаюцца як номены: *АПЛ*, *джава*, *дэлфі*, *фартран*, *паскаль* і інш. У хіміі існуе паняцце, выражанае тэрмінам *хімічны элемент*, найменні ж канкрэтных хімічных элементаў (*кісларод*, *вадарод*, *жалеза*, *сера*, *натрый*, *калій* і інш.) – гэта номены.

Прафесіяналізмы – гэта паўафіцыйныя словы, якія ўжываюцца ў мове прадстаўнікоў розных прафесій, спецыяльнасцей, прычым бытуюць звычайна ў вусным, жывым маўленні, не становяцца агульнапрынятымі тэрмінамі, не фіксуюцца тэрміналагічнымі слоўнікамі, ім уласціва высокая ступень эмацыянальнасці, вобразнасці. Па сутнасці прафесіяналізмы – гэта слэнгавыя словы, якімі замяняюць прызнаныя тэрміны або наменклатуру.

У наш час прафесіяналізмы трывала замацаваліся ў сферы інфарматыкі, вылічальнай тэхнікі, праграмавання. У параўнанні з тэрмінамі ім уласцівы большая кампактнасць і сцісласць выражэння, а таксама здольнасць перадаваць іранічна-жартаўлівыя адносіны. Так, тэрміну *мыш* адпавядаюць прафесіяналізмы *маўс*, *грызун*, *крыса*; аперацыйная сістэма *Віндаўз* можа называцца *віндзюк*, *вокны*, *форткі*; электронная *паштовая скрыня* называецца *мыльніцай*, *кампакт-дыск* – *бліном*, інтэрнэт-сэрвіс «*Youtube*» – *цубікам*.

Жаргон – мова людзей, аб'яднаных сацыяльнымі, прафесійнымі, бытавымі інтарэсамі, якою яны карыстаюцца замест агульнанародных слоў. Існуюць асобныя жаргонныя словы вучняў, студэнтаў, салдат, матросаў, карцёжнікаў: *кол*, *пара*, *зубрыць*, *зубрылка*, *зрэзацца*, *салага*, *хвост*, *стыпуха*, *коры*, *бабкі*, *лох*. Жаргонныя словы засмечваюць літаратурную мову, робяць яе непрыгожай, малазразумелай, а таму не маюць права на існаванне ў ёй. Жарганізмы зрэдку выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў творах мастацкай літаратуры для характарыстыкі пэўных асоб і таго

асяроддзя, у якім яны знаходзяцца: *Я мог са сваім дзетдомам эвакуіравацца з Бабруйска. А пахан на маёй дарозе стаяў. У яго думка сесці на маліну (В. Карамазаў).*

Разнавіднасцю жаргона з'яўляецца **арго** – засакрэчаная мова дэкласаваных элементаў (злодзеяў, жабракоў). У адрозненне ад жаргона, арго не ўтварае самастойнай сістэмы, а найчасцей зводзіцца да своеасаблівага словакарыстання ў межах асобнай мовы. Як спецыяльны від мовы арго не з'яўляецца шырока распаўсюджаным, хаця быў даволі ўжывальным на Беларусі ў XIX ст. і існаваў праз шматлікія варыянты ў дачыненні да жабракоў, краўцоў, шапавалаў і г. д.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Назавіце, на якія групы падзяляюцца лексічныя адзінкі ў залежнасці ад сферы выкарыстання.
2. Якія падгрупы ўваходзяць у склад лексікі абмежаванага ўжывання?
3. Якія словы адносяцца да дыялектнай лексікі?
4. Якія лексічныя адзінкі ўваходзяць у спецыяльную лексіку?
5. Растлумачце, чым тэрміны адрозніваюцца ад номенаў і прафесіяналізмаў. Прывядзіце прыклады тэрмінаў і номенаў вашай спецыяльнасці.
6. Якая лексіка называецца жаргоннай?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. Агульная колькасць слоў у старажытных літаратурных помніках, напісаных на латыні, складае каля 100 тысяч; напісаных на старажытнагрэчаскай мове – больш за 100 тысяч; на санскрыце (літаратурнай мове старажытнай Індыі) – больш за 200 тысяч.

2. Некаторыя даўно запазычаныя словы цяжка адрозніць ад спрадвечных. Вельмі цікавую гісторыю мае слова *шапка*. Некалькі соцень гадоў назад яно было запазычана рускай мовай з фразцузскай (*chapeau*) і мела значэнне ‘галаўны ўбор, пашыты на еўрапейскі ўзор’. Аднак у больш позні час французская мова сама запазычыла гэтае слова з рускай мовы, і ў сучаснай французскай мове ёсць не толькі слова *chapeau*, але і слова *chapka*, якое абазначае ‘цёплы галаўны ўбор, пашыты на рускі (!) узор’.

3. Прывычнае для рускай мовы слова *глаз* некалі было жаргонным. «Нармальным», агульнаўжывальным лічылася слова *око* (яно і зараз ёсць практычна ва ўсіх славянскіх мовах), а слова *глаз* да XVI ст. ужывалася ў значэнні ‘каменьчык, шарык’. Пазней *глаз* амаль цалкам выцесніў слова *око* з рускай мовы. Першапачаткова ж называць «*очи*» «*глазами*» было прыкладна тым самым, што ў наш час называць «*глаза*» «*шарами*» (што, дарэчы, сустракаецца ў рускім жаргоне) (*Па матэрыялах інтэрнэта*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Растлумачце лексічнае значэнне слоў. Вызначце, з якой мовы запазычаны словы. Назавіце іх фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці.

💧 Адгезія, аморфны, бензін, бензол, біметал, біяпалімер, вакуум, гідроліз, гамагенны, дыаксід, канцэрагенны, флуарэсцэнцыя, мікраскапічны, матэрыял, рэакцыя, сінтэз.

💰 Бюджэт, дэвальвацыя, дэфіцыт, інвестыцыі, інфляцыя, картэль, карпарацыя, крэдыт, рэсурсы, тарыф, фірма, штраф, экспарт, рэнтабельнасць, санкцыя.

💻 Аўтарызацыя, аперацыя, дыск, клавіятура, клаўдкамп’ютынг, інтэрактыўны, інфарматызацыя, нанатэхналогіі, ротар, трэк, трафік, файл, фільтр, фармат, элемент.

🌲 Арэал, біягеацэноз, дэндраарый, дэактывацыя, дыягностыка, мутацыя, мінералізацыя, меліярацыя, рэльеф, рэліктавы, рацыянальны, рэгенерацыя, сімбіёз, экалогія, эндэмічны.

🔧 Аўтаматызацыя, дэфект, дэмантаж, дыспрапорцыя, канструкцыя, макет, матэрыял, механізацыя, муфта, сіметрыя, фракцыя, рэжым, тэрмаізацыя, кандэнсат, эксплуатацыя.

📄 Абразіўнасць, амбалаж, ваката, градыент, гамаж, рызограф, сканер, тыраж, трафарэт, фракцыя, галаграма, каэфіцыент, маштаб, штатыў, паліграфія.

Заданне 2. Раскрыйце значэнне запазычаных слоў шляхам падбору беларускіх адпаведнікаў. Растлумачце, чым адрозніваюцца ад беларускіх слоў блізкія ім іншамоўныя.

Баталія, інцыдэнт, індывідуальны, сімптом, канфідэнцыяльны, аратар, сэрвіс, фіяска, утрыраваць, сінхронны, фіксаваць, фантом, вакантны, паўза, манумент, контур, традыцыя, дыскусія, антракт, мемуары, рэстаўрацыя, вакуум, асістэнт.

Заданне 3. Пры дапамозе дадзеных запазычаных кампанентаў утварыце вядомыя вам тэрміны.

Бія-, тэрма-, электра-, літа-, філа-, мега-, мікра-, неа-, мета-, мана-, полі-, радыё-, радые-, дэцы-, авія-, вела-, імуна-, мілі-, турба-, фера-, вібра-, квазі-.

Заданне 4. Падзяліце словы на архаізмы, гістарызмы, неалагізмы. Растлумачце лексічныя значэнні слоў. Да архаізмаў падбярыце сучасныя беларускія адпаведнікі.

Атрамант, тач-скрын, аэраплан, гаджэт, вечна, віджэт, фурманка, раме, феадал, лап-топ, раць, саха, парабак, чада, сэйл, вакацыі, дойдзі, іспыты, ланіты, лемантар, чало, баярын, мультыплекс, вярста, жандар, скрыжалі, персі, абвестка, кальчуга, лапсярдак, кэш, хілер, перст, загарак, дзіда.

Заданне 5. Складзіце слоўнічак на 10–15 слоў, якія ёсць у гаворцы вашай вёскі (сяла) і няма ў літаратурнай мове. Калі вы жывяце ў горадзе, то выпішыце дыялектныя словы з любога дыялектнага слоўніка.

Заданне 6. Прачытайце тэкст (па сваёй спецыяльнасці). Выпішыце тэрміны і номены.

❖ Фіяска Рычарда Чэневікса

У 1803 годзе ў адной лонданскай газеце з'явілася аб'ява, быццам у краме гандляра мінераламі Форстэра можна набыць новы метал, блізкі па ўласцівасцях плаціне. Трэба сказаць, што ў гэты час з усіх шасці металаў сямейства плаціны была вядомая толькі сама плаціна. Англіійскі хімік Рычард Чэневікс быў абураны настолькі, што купіў невялікі кавалачак гэтага металу, каб публічна высмеяць ананімнага хіміка, які нібыта адкрыў новы элемент. Неўзабаве Чэневікс паведаміў, што невядомы метал – гэта ўсяго толькі сплаў плаціны са ртуцю. Аднак іншыя хімікі не пацвердзілі гэтай высновы, бо новы метал быў мякчэйшы за плаціну, плавіўся пры больш нізкай тэмпературы, уступаў у рэакцыю з канцэнтраванай азотнай кіслотой без выдзялення аксіду азоту. Злучэнне новага элемента з кіслародам было цёмна-чырвоным, а не чорным, як у плаціны. Пазней гэты хімічны элемент быў названы паладыем. Ён

быў атрыманы хімікам Уільямам Вуластам, які і прапанаваў гандляру ўзор гэтага металу для продажу, з тым каб праверыць, як паставяцца іншыя хімікі да зробленага адкрыцця і ці здолеюць яны пацвердзіць яго (*alhimikov.net*).

Індэкс Біг-Мака

Існуе неафіцыйны спосаб вызначэння парытэту пакупніцкай здольнасці – індэкс Біг-Мака. Параўноўваючы кошт гэтага сэндвіча ў рэстаранах Макдоналдс розных краін, можна разлічыць абменны курс валют гэтых краін і вызначыць, якая з іх недаацэнена. Біг-Мак узяты за эталон таму, што ў любым пункце планеты ён гатуецца па стандартнай тэхналогіі з максімальна аднастайных кампанентаў. Індэкс стаў настолькі папулярным, што ім спрабуюць маніпуляваць: у 2011 годзе эканамісты звярнулі ўвагу на тое, што біг-мак у Аргенціне каштуе падазрона танна ў параўнанні з іншымі пунктамі меню Макдоналдс, і заявілі, што ўрад рэгулюе яго цану адміністрацыйнымі метадамі з мэтай паляпшэння іміджу краіны і заніжэння ўспрымаемага ўзроўню інфляцыі. Неўзабаве пасля публікацый цана аргенцінскіх біг-макаў рэзка вырасла і стала адпавядаць цэнам на іншыя сэндвічы (*Вікіпедыя*).

Першая ЭВМ

Дзень нараджэння савецкай інфарматыкі лічыцца 4 снежня 1948 года. Гэтую дату абралі не выпадкова. У гэты дзень была зарэгістравана лічбавая электронна-вылічальная машына М1, вынайздзеная Б. Рамеевым і І. Брукам. Машына была зарэгістравана як вынаходства № 10475 у Дзяржаўным камітэце Савета Міністраў СССР па ўкараненні перадавой тэхнікі ў народную гаспадарку.

М1 – першая ў свеце ЭВМ з лагічнымі схемамі, выкананымі на паўправадніках. Аб’ём памяці ў машыны быў 256 слоў. Машына працавала з 23-раднымі лікамі і выконвала 15–20 аперацый у секунду.

Яшчэ да з’яўлення М1 была створана МЭСМ – малая электронная падліковая машына ў Інстытуце электратэхнікі Акадэміі навук Украіны камандай Сяргея Лебедзева. Гэта быў першы савецкі камп’ютар, выкананы на аснове электравакуумных лямпаў у колькасці 6 тысяч штук.

60 квадратных метраў плошчы займала падліковая машына і выконвала 3 тысячы аперацый у секунду. З усяго СССР матэматыкі выкарыстоўвалі МЭСМ, выстройваліся ў вялікія чэргі, каб з дапамогай машыны правесці хуткія разлікі (*muzey-factov.ru*).

Цікавыя факты пра лес

1. Агульная плошча лясоў на Зямлі складае 38 мільёнаў квадратных кіламетраў, або каля адной трэці ўсёй сушы.

2. Самая багатая на лес еўрапейская краіна – Фінляндыя. 70% яе тэрыторыі пакрыта лясамі. Самая бедная (у тым ліку ў сувязі з дзейнасцю чалавека) – Вялікабрытанія, лясныя ўгоддзі якой займаюць усяго толькі 6% ад тэрыторыі.

3. Сумарнае ўтрыманне звязанага вугляроду ў лясных масівах планеты ацэньваецца ў 650 мільярдаў тон. Гэта значна большая колькасць вугляроду, чым тая, якую змяшчае атмасфера Зямлі.

4. 82% усіх тых лясоў, якія высыкаюць, аднаўляюцца натуральным шляхам або пры ўдзеле чалавека. Тым не менш, кожны год планета беззваротна губляе каля 95 мільёнаў дрэў.

5. Калі падзяліць колькасць усіх дрэў, якія растуць на Зямлі, на колькасць людзей, то на кожнага прыйдзеца каля 60 дрэў.

6. Адно дрэва ў год у сярэднім выдзяляе ад 100 да 700 кг кіслароду (у залежнасці ад віду), звязвае 33 кг вугляроду, нейтралізуе 80 кг шкодных рэчываў, адсарбуе 20 кг пылу і фільтруе каля 100 000 кубаметраў паветра.

7. Усяго з аднаго ствала чырвонага дрэва вельмі каштоўнай пароды (махагоніева дрэва) можна вырабіць адразу некалькі элементаў мэблі. Такі гарнітур будзе каштаваць каля аднаго мільёна долараў. Дарэчы, з махагону вырабляюць таксама эксклюзіўныя музычныя інструменты.

8. Для вырабу аднаго ліста паперы фармату А4 патрабуецца ад 13 да 21 г якаснай драўніны, а для вырабу адной кнігі – каля 5 кг сыравіны.

9. Толькі для вытворчасці паперы ў свеце штогод высыкаецца больш за 125 мільёнаў дрэў. А каб выратаваць адно дрэва ад рубкі, неабходна сабраць для другаснай перапрацоўкі каля 80 кг паперы (3 газет).

3 гісторыі паліграфіі

На пытанне, калі з'явілася першая друкаваная кніга, звычайна даюць упэўнены адказ пра творы Гутэнберга, Еўропу і XV стагоддзе. Так, большасць і не падазрае, што першае друкаванае выданне належыць кітайскаму майстру Ванг Джы. Кніга з'явілася ў 868 годзе нашай эры ў Кітаі. Майстар стварыў яе па тэхналогіі ксілаграфіі. Бралася спецыяльная тонкая папера, на якой чарнілам пісаўся тэкст.

Лісток з тэкстам прыкладваўся да драўлянай дошкі. Затым па чарніле майстар гравіраваў дошчачку, паглыбляючы пустыя месцы. У выніку атрымліваліся аб'ёмныя літары. Наступным этапам было фарбаванне чарніламі літар і выкарыстанне такой дошкі шматразова для стварэння кніг. Такім чынам, працэс быў працаёмкім, але значна паскараў час з'яўлення кніг. І гэта ўжо была друкаваная прадукцыя.

У гісторыю паліграфіі назаўсёды ўвайшло і імя Ф. Кёніга, які ў 1814 годзе вынайшаў плоскадрукарскую машыну. Перавага гэтай машыны была ў хуткасці друку. За гадзіну станок Кёніга друкаваў 800 адбіткаў. Для параўнання: сучасная друкарня здольна выпусціць за гадзіну некалькі дзясяткаў тысяч буклетаў.

Нарэшце, у 1866 годзе англічанін Рычард Хоу заявіў пра сваё вынаходства – першы ратацыйны друкарскі станок. Як бачым, крок за крокам паліграфічнае мастацтва ўдасканальвалася, і зусім нельга сказаць, што на гэтым шляху пастаўлена кропка (*krabov.net*).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

- 1) Якія словы называюцца складанымі?
- 2) Калі ў першай частцы складаных слоў пішуцца літары *о, э*?
- 3) Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *а*?

Заданне 1. Утварыце з прапанаваных словазлучэнняў складаныя словы. Растворыце напісанне галосных. Доўга чакаць, сорок гадоў, рэдкі лес, дзвесце метраў, розныя колеры, сярднія вякі, уборка торфу, выстава фатаграфій, сто рублёў, тонкае валакно, адзін паверх, народная гаспадарка, здаваць збожжа, востры вугал, высокая частата.

Заданне 2. Устаўце прапушчаныя літары. Растворыце іх напісанне. Аз...тнатукавы, в...данасосны, в...дапранікальнасць, в...днаэнергетычны, в...днатранспартны, в...гнетрывалы, в...гнеўстойлівы, в...дазаб...спячэнне, в...семсот, г...рнатурны, д...ўгалецце, д...брасуседскі, д...ўгавечны, ж...ўтакрылы, зб...жжаўборка, к...нусападобны, кар...ткатэрміновы, к...ксагазавы, мн...галюдны, м...накультура, мал...чнакіслы, п...ўнаўладны, п...ўнаводдзе, пр...ціўдарны, прыр...дазнаўства, р...ўнамерны, р...знакаліберны, св...еасаблівы, ст...градусны, св...ечасовы, ст...тысячны, ф...сфарнакіслы, ф...тасінтэз, ф...накардыяграма, ф...таграфія, ф...тахроніка, ф...татавары, ч...рнавокі, шт...рабіцы, шкл...крышталічны, ш...ракрылы, шт...дзень, ш...сцьсот.

3. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ І ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ

3.1. Спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў. Паняцце тэрміналогіі. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў (напрыклад, *метабалізм* – ‘сукупнасць хімічных і фізічных працэсаў, якія забяспечваюць існаванне і ўзнаўленне клеткі’; *дэбітор* – ‘юрыдычная ці фізічная асоба, што мае запазычанасць перад якім-небудзь прадпрыемствам, арганізацыяй або установай’; *аб’ектны файл* – ‘выхадны файл транслятара, які змяшчае адзін ці некалькі аб’ектных модуляў’).

Тэрміны адрозніваюцца ад агульнаўжывальных слоў цэлым шэрагам асаблівасцей, сярод якіх асноўнымі выступаюць наступныя:

1) **наяўнасць дэфініцыі** (строгая акрэсленасць значэння): сутнасць тэрміна павінна быць вызначана, а не растлумачана, як значэнне звычайнага слова; тэрмін павінен мець дакладныя межы пры абазначэнні навуковых рэалій. Напрыклад, у мікрабіялогіі тэрмін *мініклеткі* абазначае ‘клеткі, у якіх няма храмасомнай ДНК’;

2) **адназначнасць**: кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце. Аднак гэтае патрабаванне да тэрмінаў не заўсёды вытрымліваецца, і мнагазначнасць у тэрміналогіі ўсё-такі сустракаецца (эканамічны тэрмін *валюта* ўжываецца з наступнымі значэннямі: 1) ‘грашовая адзінка краіны’, 2) ‘тып грашовай сістэмы’, 3) ‘грошы замежных краін, якімі карыстаюцца ў міжнародных разліках’);

3) **адсутнасць сінонімаў і варыянтаў**: тэрмін і абазначанае ім паняцце павінны адназначна суадносіцца паміж сабою; наяўнасць сінонімаў (у тэрміналогіі гэта, як правіла, лексічныя дублеты) і варыянтаў не спрыяе стабільнасці тэрміналогіі і, як правіла, сведчыць пра неўнармаванасць тэрміналагічнай сістэмы (напрыклад, паралельна ўжываюцца тэрміны-дублеты *натураль-*

ны газ – штучны газ, тлушчавая кіслата – тлустая кіслата, філігрань – вадзяны знак, прэфікс – прыстаўка, унутрычэраўнае развіццё – унутрывантробнае развіццё і тэрміны-варыянты адыманне – адніманне, арбітражор – арбітражыст, аўкцыянер – аўкцыяніст);

4) **адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і вобразнасці**: у ідэале тэрміны павінны толькі называць спецыяльныя паняцці, не даючы ім станоўчай ці адмоўнай характарыстыкі; тэрміны, якія ўзнікаюць на аснове вобразнага пераасэнсавання агульнавядомага паняцця, як вобразныя сродкі не ўспрымаюцца: *рукаў* (ракі), *поле* (электрычнае), *плячо* (сілы) і да таго пад.

Акрамя пералічаных асаблівасцей, у сучасных лінгвістычных даследаваннях адзначаюцца такія адметнасці тэрміналагічнай лексікі, як кампактнасць, незалежнасць ад кантэксту, сістэмнасць, дэрывацыйнасць, інфармацыйнасць і інш.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў мовы ў цэлым або пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, а таксама навуковая дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем тэрмінаў і прынцыпаў арганізацыі тэрміналагічных сістэм.

Тэрміналогія ўключае *агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны*.

Агульнанавуковыя тэрміны – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны зразумелыя і неспецыялістам: *актуальнасць, мэтазгоднасць, дэталізацыя, элемент, працэс, эквівалент*. **Міжнавуковыя тэрміны** – гэта найменні базавых паняццяў, агульных для пэўнага комплексу навук: *злучэнне* (тэхн., хім.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). **Вузкасפעцыяльныя тэрміны** выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін (лінгвістычныя тэрміны, хімічныя тэрміны, матэматычныя тэрміны і інш.): *гарнітура, петыт, нанпарэль* (паліграф.), *дэпазіт, дэнамінал, дэбет* (эканам.), *ядро атама, флюэнты, эфект Покельса* (фіз.) і г. д.

Да ліку традыцыйна вылучаемых структурных тыпаў тэрміналагічных назваў адносяць **тэрміны-словы** (невыводныя і выводныя, простыя, складаныя, абрэвіятуры) і **тэрміны-словазлучэнні**. Многаслоўныя тэрміны (двух-, трох-, чатырохслоўныя) могуць быць пабудаваныя па розных мадэлях, найбольш пашыраныя з якіх наступныя:

❖ **назоўнік + назоўнік:** *бурэнне на нафту, рынак еўравалют, вільготнасць паветра, аберацыя святла, ліцэнзія на імпорт;*

❖ **назоўнік + прыметнік:** *валютны рынак, вылічальная тэхніка, тарфяны залеж, акцэптаваны рахунак, кантрольная лічба;*

❖ **назоўнік + назоўнік + назоўнік:** *рынак сродкаў вытворчасці, абклейка спінкі блока, макетаванне спуску палосаў;*

❖ **назоўнік + прыметнік + назоўнік:** *рынак пазыковых капіталаў, каэфіцыент працоўнага ўдзелу, вільготнасць фармоначнай сумесі, адбітак на бромсрэбнай фотапаперы;*

❖ **назоўнік + прыметнік + прыметнік:** *кіраванне лікавае праграмае, суглінак лёгка пылаваты, адбітак рэкламны спробны, цана рэкамендаваная раздробная;*

❖ **назоўнік + назоўнік + назоўнік + назоўнік:** *сістэма кіравання базамі даных, узнагароджанне па выніках работы за год, метады вызначэння (устанаўлення, выяўлення) паказчыкаў якасці і інш.*

У лінгвістычнай літаратуры для наймення мнагаслоўных тэрмінаў выкарыстоўваюцца наступныя сінанімічныя назвы: *комплексныя тэрміны, састаўныя тэрміны, полікампанентныя тэрміны, тэрміны-словазлучэнні.*

У склад тэрміналагічнага спалучэння побач са слоўнымі знакамі могуць уваходзіць сімвалы (літары, лічбы, графічныя знакі), такія структурныя ўтварэнні трактуюцца лінгвістамі як **тэрміны-сімвалы**: *уран-235, α -часціцы, II-падобная кампазіцыя будаўніцтва, x^2 -размеркаванне, E-хваля.*

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што такое *тэрмін*?
2. Чаму тэрмін павінен мець строга акрэсленае значэнне?
3. Ці спрыяе захаванню стабільнасці тэрмінасістэмы мнагазначнасць тэрміна, наяўнасць у яго сінанімаў і варыянтаў?
4. Падрыхтуце вуснае выступленне на тэму «Прычыны тэрміналагічнай сінаніміі».
5. Што абазначае паняцце *тэрміналогія*?
6. На якой падставе вылучаюцца агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны?
7. Патлумачце паняцці *полікампанентны тэрмін* (комплексны тэрмін, састаўны тэрмін), *тэрмін-сімвал*. Прывядзіце прыклады полікампанентных тэрмінаў і тэрмінаў-сімвалаў, якія ўжываюцца ў мове вашай спецыяльнасці.

3.2. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі)

Словаўтварэнне – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца структура вытворных слоў, шляхі і сродкі ўтварэння новых лексічных адзінак, апісваецца іх сістэма. Тэрмінам «словаўтварэнне» называюць і сам працэс утварэння новых слоў адпаведнымі спосабамі.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове даследчыкамі звычайна вылучаюцца наступныя спосабы ўтварэння **аднаслоўных** тэрмінаў: марфалагічны, лексіка-семантычны, марфалага-сінтаксічны, уласналексічны. Для **мнагаслоўных** тэрмінаў уласціва камбінаванне кампанентаў у адпаведнасці з разнастайнымі канструкцыямі і мадэлямі, што ў лінгвістыцы трактуецца як сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў.

Найбольш прадуктыўным спосабам з’яўляецца **марфалагічны**, пры якім новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем. У залежнасці ад таго, пры дапамозе якіх афіксаў утвараюцца новыя словы, у марфалагічным словаўтварэнні выдзяляюцца наступныя найбольш прадуктыўныя падтыпы:

1) **суфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы суфікса): *распараджэнне, ліквіднасць, верыфікацыя, кансультант, паглынальнік*;

2) **нульсуфіксальны, ці бязафіксны** (пры ўтварэнні новых слоў выкарыстоўваюцца матэрыяльна нявыражаныя афіксы): *адвал, набор, прывад, прышчэп, ціск*;

3) **прыставачны, ці прэфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы прыстаўкі): *надкіслата, звышрэактар, процівага, ультрафільтр, суперцэмент, дыскваліфікацыя*;

4) **канфіксальны, ці прыставачна-суфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы адначасова суфікса і прыстаўкі): *міжлессе, надкосніца, каляплоднік, суквецце, абястлушчыць*;

5) **складанне** (спосаб словаўтварэння, пры якім у выніку аб’яднання дзвюх і болей асноў ці цэлых слоў або іх частак утвараецца адно слова). Складанне ў сваю чаргу падзяляецца на наступныя віды:

❖ **асноваскладанне** (новыя словы ўтвараюцца шляхам зліцця дзвюх ці больш асноў, у тым ліку інтэрнацыянальнага

характару): *жалезабетон, лесастэп, законапраект, шкловалакно, аэрадынаміка, геахімія, мікрабіялогія*;

❖ **складана-суфіксальны** (спалучэнне асноваскладання з суфіксацыяй, у тым ліку нулявой): *газаачыстка, лесанільня, трава-полле, секундаметр, фотатыпія, фондатрымальнік, крэдыта-здольнасць*;

❖ **словаскладанне, ці зрашчэнне** (словы зліваюцца ў адно складанае слова без змен): *вечназялёны, густанаселены, купля-продаж, краіны-донары, бізнес-статыстыка*;

❖ **абрэвіяцыя** (новыя словы ўтвараюцца шляхам зліцця частак слоў, усечаных асноў і цэлых слоў, пачатковых гукаў ці літар слоў і інш.): *прафкам* (спалучаны часткі слова), *прафсаюз* (частка слова і цэлае слова), *ВАК* (пачатковыя гукі слоў), *АТС* (назвы пачатковых літар слоў); *эсмінец* (пачатак першага слова і пачатак і канец другога).

Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння заключаецца ў развіцці спецыяльных значэнняў у словах нацыянальнай мовы. У аснове лексіка-семантычнага спосабу (ці *тэрміналагізацыі*) ляжыць метафара – перанос значэння ў выніку прыпадабнення па форме, функцыі, становішчы. Лексіка агульнага ўжывання ў такім выпадку набывае асаблівы моўны сэнс і новую прадметную аднесенасць. Напрыклад, *нажніцы цэн, інвестыцыйны клімат, наборнае камутацыйнае поле, плячо рычага*. Не ўсе лінгвісты пагаджаюцца з выдзяленнем лексіка-семантычнага спосабу словаўтварэння, абапіраючыся на той факт, што гэтым спосабам фармальна новыя словы не ўзнікаюць.

Пры паскораным развіцці навукі і тэхнікі асобныя тэрміны могуць пераходзіць са спецыяльнага ўжывання ў агульнае, або *дэтэрміналагізавацца*. Так, у выніку актыўнага ўжывання ў сродках масавай інфармацыі дэтэрміналагізаваліся словы *дыяпазон, патэнцыял, траекторыя, ажыятаж*.

Марфалага-сінтаксічнае словаўтварэнне – утварэнне новых слоў у выніку набыцця імі значэння і граматычных катэгорый, уласцівых іншым часцінам мовы, у прыватнасці, пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі (*субстантывацыя*): *бясконца, крывая, насякомыя, асуджаны, беспрацоўны, накладная*.

Уласналексічны спосаб – запазычванне слоў з іншых моў: *віза, гарантыя* (франц.), *вэксаль* (ням.), *інвестар, ноу-хау* (англ.), *вердыкт, версія, канверсія* (лац.) і інш.

Пры *сінтаксічным спосабе* ўтварэнне новых тэрмінаадзінак адбываецца шляхам спалучэння слоў у шматкампанентныя словазлучэнні. Як заўважана многімі тэрмінолагамі, шматкампанентныя тэрміны займаюць значнае месца ў любой рэальнай тэрміналогіі. Яны служаць для абазначэння новых паняццяў, якія абпіраюцца на ўжо існуючыя. Тэрмін-словазлучэнне абазначае больш вузкае, канкрэтнае паняцце, чым адпаведнае родавае паняцце, што абазначаецца тэрмінам-словам: *рынак – валютны рынак, рынак працоўнай сілы, «чорны» рынак*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў.
2. У чым сутнасць марфалагічнага спосабу тэрмінаўтварэння?
3. Пералічыце прадуктыўныя падтыпы марфалагічнага ўтварэння тэрмінаў.
4. У чым сутнасць лексіка-семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння? Чаму не ўсе лінгвісты выдзяляюць гэты спосаб тэрмінаўтварэння?
5. Чым характарызуецца марфалага-сінтаксічнае словаўтварэнне тэрмінаў?
6. У чым сутнасць уласналексічнага і сінтаксічнага спосабаў утварэння тэрмінаў?

3.3. Тэрміналагічная лексікаграфія беларускай мовы

Лексікаграфія (з грэч. *lexicon* ‘слоўнік’ і *grapho* ‘пішу’) – галіна мовазнаўства, у якой вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў: прынцыпы адбору слоў у слоўнікі розных тыпаў, вызначэнне будовы слоўнікаў, структуры іх слоўнікавых артыкулаў, сістэма памет, месца ілюстрацыйнага матэрыялу і інш.

Неабходнасць складання слоўнікаў абумоўлена як практычнымі, так і навуковымі задачамі: сабраць па магчымасці ўсю лексіку і апісаць значэнне кожнай лексічнай адзінкі, высветліць гісторыю слоў, іх словаўтваральную і марфемную структуру, пазначыць нарматыўнасць іх вымаўлення і напісання і г. д.

Тэрмін «лексікаграфія» мае і значэнні ‘ўсе наяўныя слоўнікі’, ‘сам працэс укладання слоўнікаў’.

Слоўнік – гэта склад слоў пэўнай мовы, а таксама кніга з гэтымі словамі. Усе слоўнікі найперш падзяляюцца на два тыпы: лінгвістычныя (лексіконы) і нелінгвістычныя (энцыклапедычныя).

У *лінгвістычных слоўніках* аб’ектам апісання выступае слова: яго значэнне, марфемны склад, утварэнне, граматычныя адзінкі, правапіс і інш. У *нелінгвістычных слоўніках* апісваюцца не самі словы, а тыя паняцці, рэаліі, якія гэтымі словамі абазначаны. У беларускай лексікаграфіі прыкладамі энцыклапедычных слоўнікаў з’яўляюцца «Беларуская савецкая энцыклапедыя» (12 т.), «Беларуская энцыклапедыя» (18 т.), «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (5 т.), «Матэматычная энцыклапедыя», «Земнаводныя. Паўзуны» і інш.

Кожны слоўнік мае тры абавязковыя элементы:

- ❖ *рээстр* – спіс, пералік слоў, якія разглядаюцца ў слоўніку;
- ❖ *рээстрадае (загалоўачнае) слова* – слова, якім пачынаецца слоўнікавы артыкул, у лінгвістыцы яно называецца таксама *вакабула*;

- ❖ *слоўнікавы артыкул* – гэта загалоўачнае слова разам з усімі звесткамі, якія падаюцца пра яго ў слоўніку.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, вытворчасці, эканомікі, рэлігіі і іншага сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках.

Тэрміналагічныя слоўнікі, якія выкарыстоўваюць матэрыял адной, дзвюх ці больш моў, падзяляюцца адпаведна на аднамоўныя, двухмоўныя, шматмоўныя. Двухмоўнымі і шматмоўнымі ў асноўным з’яўляюцца *перакладныя* тэрміналагічныя слоўнікі. Аднамоўныя ж тэрміналагічныя слоўнікі ў адпаведнасці са спосабам апісання лексічнага матэрыялу і мэтанакіраванасці класіфікуюцца як *тлумачальныя*.

Большасць беларускіх *перакладных тэрміналагічных слоўнікаў* – гэта двухмоўныя выданні, сярод якіх пераважаюць руска-беларускія і беларуска-рускія лексікаграфічныя працы: У. К. Слабін «Кароткі беларуска-рускі слоўнік хімічнай тэрміналогіі» (1991), Н. В. Слепуха «Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов» (2007), П. П. Урбановіч «Руска-беларускі слоўнік па радыёэлектроніцы, вылічальнай тэхніцы» (1998), Т. Рошчына «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па кнігазнаўстве» і інш.

Акрамя таго, існуюць англійска-беларускія, літоўска-беларускія і іншыя тэрміналагічныя выданні, таксама ствараюцца трох-, чатырох- і пяцімоўныя слоўнікі: «Літоўска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па хіміі», А. С. Кабайла і Н. Я. Савіцкая «Англа-беларускі слоўнік па інфарматыцы» (2008), А. Е. Дубовік «Англо-руско-белорусский словарь менеджера» (1996), И. И. Гассиева «Словарь-минимум экономических терминов: русско-белорусско-англо-французско-арабский» (1996) і інш.

У перакладных тэрміналагічных слоўніках слоўнікавы артыкул, як правіла, уключае тэрмін і адпаведнікі з моў, на якія ён перакладаецца.

Тлумачальныя тэрміналагічныя слоўнікі – гэта аднамоўныя слоўнікі, у якіх даецца тлумачэнне значэнняў спецыяльных слоў. Напрыклад: В. С. Аранская «Хімічны слоўнік навучэнца» (2004), М. Савіцкі «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы» (2009), Г. І. Базылева «Слоўнік эканамічных тэрмінаў» (1992), У. Касько «Слоўнік выдавецкіх тэрмінаў» (2012) і інш.

Асобна вылучаюцца **тэрміналагічныя слоўнікі змешанага тыпу**, якія выконваюць функцыі і перакладных, і тлумачальных лексікаграфічных выданняў, напрыклад: В. І. Папоў і В. І. Рагаўцоў «Кароткі беларуска-рускі тлумачальны батанічны слоўнік» (1992), Р. В. Міксюк і Л. М. Ражкоў «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па экалогіі і лесазнаўству» (1992), Р. П. Валевіч «Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса «Эканоміка гандлю» (1991), М. К. Буза «Толковый русско-англо-белорусский словарь по информатике: около 2000 терминов» (1994) і інш.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што такое лексікаграфія? Назавіце прадмет вывучэння і задачы лексікаграфіі.
2. Чым абумоўлены падзел слоўнікаў на энцыклапедычныя і лінгвістычныя?
3. Растлумачце сутнасць паняццяў *рээстр*, *рээстрадае слова*, *слоўнікавы артыкул*.
4. У чым розніца паміж перакладнымі і тлумачальнымі тэрміналагічнымі слоўнікамі?
5. Якія тэрміналагічныя слоўнікі сумяшчаюць функцыі перакладных і тлумачальных выданняў?

3.4. 3 гісторыі беларускай тэрміналогіі і тэрміналагічнай лексікаграфіі

Вучоныя адзначаюць, што пры аналізе фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі неабходна паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў ходзе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічную работу па ўпарадкаванні гэтай лексікі.

Развіццё беларускай навуковай тэрміналогіі – працэс працяглы і перарывісты. Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы правамерна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у шматлікіх рукапісных і друкаваных помніках.

У Вялікім Княстве Літоўскім старабеларуская мова выконвала функцыю афіцыйнай, таму не дзіўна, што беларуская тэрміналогія ў XIV–XVII стст. развівалася дастаткова дынамічна і была запатрабавана ў сферы гандлю, рэлігіі, сельскай гаспадаркі, грамадска-палітычнага жыцця, у юрыдычнай дзейнасці, прамысловасці, культуры, ваеннай справе і інш.

Аднак з канца XVII ст. сфера выкарыстання беларускай тэрміналогіі рэзка звужаецца ў сувязі з забаронай беларускай мовы Сеймам Рэчы Паспалітай (1696 г.). Больш чым стагадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай мовы і сучаснай беларускай мовы вельмі негатыўна паўплываў на працэс натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі. Як вядома, замацаванне навуковых тэрмінаў перш за ўсё адбываецца ў працэсе іх ужывання ў друкаваных выданнях, а беларуская мова на працягу доўгага часу функцыянавала пераважна ў вуснай форме.

Асновы беларускай нацыянальнай тэрміналогіі былі закладзены ў 20-я гг. XX ст. У 1921 г. урадам рэспублікі была створана **Навукова-тэрміналагічная камісія**, галоўнай задачай якой стала выпрацоўка тэрмінаў па ўсіх галінах навукі. Спачатку аб’ём работы абмяжоўваўся патрабаваннямі сярэдняй школы, а пазней быў пашыраны да ўсёй нацыянальнай тэрміналогіі. У рабоце ўдзельнічалі аўтарытэтныя вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы. Асноўным рэсурсам для стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі бачылася жывая народная гаворка, таму для збору народна-гутарковых сродкаў рассылаліся спецыяльныя інструкцыі.

На працягу 1922–1930 гг. выйшлі 23 слоўнікі тэрмінаў матэматыкі, геаграфіі і касмаграфіі, батанікі, анатоміі, права, бухгалтарскай справы, граматыкі, псіхалогіі, логікі, літаратуразнаўства і інш. Яны спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці і давалі магчымасць на практыцы праверыць жыццядзейнасць тых ці іншых тэрмінаў.

К канцу 1920-х гг. звыш за 80% літаратуры, якая выпускалася ў рэспубліцы, было на беларускай мове, каля 90% школ мелі беларускую мову навучання. Такім чынам, беларуская навуковая тэрміналогія ў гэты перыяд не толькі актыўна выпрацоўвалася, але і была запатрабавана ва ўсіх сферах жыцця грамадства.

У пачатку 30-х гг. XX ст. працэсы беларусізацыі пачалі затухаць, паступова замяніўшыся наогул на барацьбу з т. зв. буржуазным нацыяналістычным дэмакратызмам, пад якім разумелася любое праяўленне нацыянальнай самасвядомасці. Заканамерна, што і створаныя ў 20-я гг. XX ст. слоўнікі перасталі выкарыстоўвацца і нават былі забаронены. Адпаведна шляхі і спосабы ўнармавання слоўнікавага складу беларускай мовы, заснаваныя на ідэях пурызму, страцілі сваю актуальнасць і правамоцнасць. Для гэтага перыяду характэрна актыўнае выкарыстанне рэсурсаў рускай мовы ў тэрмінаўтварэнні. Руская мова разглядалася як адзіная крыніца папаўнення тэрміналагічнай лексікі, а адметныя беларускія словы і выразы, пашыраныя ў слоўніках 1920-х гг., выносіліся па-за межы літаратурнай мовы і ўспрымаліся як рэгіяналізмы і правінцыялізмы.

У 50-я гг. пад кіраўніцтвам Якуба Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізацыйную дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Ажыццяўленню задумы перашкодзіла смерць пісьменніка.

У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі. Ім былі падрыхтаваны і выдадзены «Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии» (1967); «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (1970); «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1962); «Кароткі слоўнік літаратуразнаўчай тэрміналогіі» (1963).

Зрух у развіцці беларускай тэрміналогіі адбыўся ў 70–80-я гг., калі распачалася праца над «Беларускай савецкай энцыклапедыяй». Пры Галоўнай рэдакцыі энцыклапедыі была створана Камісія

па навукавай і тэхнічнай тэрміналогіі пад кіраўніцтвам Кандрата Крапівы. Камісія правяла вялікую работу па ўпарадкаванні існуючай тэрміналогіі і па стварэнні шматлікіх новых тэрмінаў.

У 1979 г. на аснове сектара тэрміналогіі была створана Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У 1991 г. Тэрміналагічная камісія была ператворана ў Рэспубліканскую тэрміналагічную камісію пры АН Беларусі. Праца Камісіі заклала лінгвістычны падмурак у інтэнсіўнае развіццё беларускай тэрміналогіі на працягу 1990-х гг.

У 1990-я гг. у сувязі з пераходам выкладання многіх дысцыплін у ВНУ на беларускую мову з'явілася неабходнасць у стварэнні перакладных тэрміналагічных слоўнікаў. У многіх арганізацыях, у вышэйшых навучальных установах ствараліся свае творчыя калектывы, якія праводзілі інвентарызацыю, пераацэнку, сістэматызацыю беларускага тэрміналагічнага фонду.

Выпрацоўкай нацыянальнай навукавай тэрміналогіі актыўна займаліся і ў Беларускім дзяржаўным тэхналагічным універсітэце. Тут былі створаны і пабачылі свет шматлікія лексікаграфічныя выданні: Р. В. Міксюк, Л. М. Ражкоў «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па экалогіі і лесазнаўству» (1992); У. Я. Палужновіч «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па тэхналогіі полімерных матэрыялаў» (1994), Р. В. Міксюк, Я. С. Раптуновіч «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па лясной фітапаталогіі» (1995), «Биотехнологическая терминология: русско-белорусский словарь, беларуска-рускі слоўнік» (сост. Н. А. Беясова и др.; 1995), «Беларуска-рускі тэрміналагічны тлумачальны слоўнік па батаніцы і кветкаводстве» (склад. Т. М. Бурганская і інш.; 1996), П. П. Урбановіч «Руска-беларускі слоўнік па радыёэлектроніцы, вылічальнай тэхніцы і сувязі» (1998), А. І. Роўкач «Слоўнік лесапаляўнічых тэрмінаў» (2000), М. І. Баранаў, Н. Я. Савіцкая «Руска-беларускі слоўнік па фізіялогіі і біяхіміі раслін» (2001) і інш.

Нягледзячы на плённую працу, многія пытанні, якія датычацца беларускай тэрміналогіі, пакуль застаюцца нявырашанымі, адчуваецца і вострая патрэба ў распрацоўцы вузкіх тэрміналагічных сістэм.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Як фарміравалася і развівалася беларуская тэрміналогія ў перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага?

2. Па якой прычыне працэс натуральнага фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў XVII ст. быў перарваны?
3. Чаму 20-я гг. XX ст. лічацца пачаткам свядомай і мэтанакіраванай працы па стварэнні беларускай тэрміналогіі?
4. Назавіце прычыны, па якіх праца па стварэнні і ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі ў 1930-я гг. амаль спынілася.
5. Як адбывалася станаўленне тэрміналагічнай лексікі ў другой палове XX ст.?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. Самая доўгая абрэвіатура кааператыўнай кампаніі, якая ажыццяўляе грашовыя аперацыі ў Заходняй Малайзіі, – *SKOMKHPHKJCDPWB*. Вымавіць яе досыць складана, таму ў гэтай абрэвіатуры ёсць свая абрэвіатура – *SKOMK*.

2. Рэкорд свету па даўжыні абрэвіатуры належыць СССР. Абрэвіатура-рэкардсмен пісалася так: **НИИМТПЛАБОПАРМ-БЕТЖЕЛБЕТРАБСБОРМОНИМОНКОНОТДТЕХСТРОМОНТ УПРАСИАСССР**. Прыблізная расшыфроўка гэтай абрэвіатуры наступная: навукова-даследчы інстытут пры Міністэрстве цяжэлой прамысловасці, лабараторыя аперацый па арганізацыі будавання бетонных і жалезабетонных работ па будаванню зборна-модалітных і модалітных канструкцый аддэла тэхналогіі будавальна-монтажнага ўправлення Акадэміі будавальства і архітэктуры СССР (*Па матэрыялах інтэрнэта*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Патлумачце значэнне тэрмінаў вашай навуковай галіны. Да прыведзеных тэрмінаў падбярыце антанімічныя.

● Аналіз, анод, гідраванне, акцэптар, гамолагі, дысацыяцыя, інгібітар, катыён, манамер, кандэнсацыя.

Для даведак: *катод, асацыяцыя, сінтэз, выпарэнне, дэгідраванне, ізамеры, каталізатар, донар, аніён, палімер.*

💰 Экспарт, рэвальвацыя, актыў, прамы падатак, пазітыўнасць, рэальная працэнтная стаўка, максімізацыя, попыт, прагрэс, вытворчыя фонды.

Для даведак: *негатыўнасць, мінімізацыя, намінальная працэнтная стаўка, дэвальвацыя, пасіў, рэгрэс, імпорт, невытворчыя фонды, ускосны падатак, прапанова.*

Аналагавы, рэфлексіўнасць, кампрэсар, кадаванне, лагічны запіс, кампазіцыя, паўтлусты шрыфт, макракаманда, паралельны порт, вертыкальнае меню.

Для даведак: *дэкампазіцыя, нармальны шрыфт, мікракаманда, пашыральнік, фізічны запіс, гарызантальнае меню, дэкадаванне, паслядоўны порт, лічбавы, антырэфлексіўнасць.*

Дамінантны ген, ліквідная драўніна, голанасеннае дрэва, высокапрадукцыйны дрэвастой, глебапаляпшальнае дрэва, мяккалістае дрэва, алігатрофы, светлы лес, ацыдафіл, драбналістасць.

Для даведак: *пакрытанасеннае дрэва, глебапагаршальнае дрэва, нізкапрадукцыйны дрэвастой, мегатрофы, буйналістасць, ацыдафоб, цвердалістае дрэва, неліквідная драўніна, рэцэсіўны ген, цёмны лес.*

Сіметрычны, прапарцыянальны, мантаж, цеплаўстойлівасць, зборка, аэрыраванне, акісляльнік, камфартабельны, устойлівасць, каркасны.

Для даведак: *бескаркасны, дэмантаж, разборка, антыакісляльнік, непрапарцыянальны, дыскамфартабельны, холадаўстойлівасць, асіметрычны, дэаэрыраванне, няўстойлівасць.*

Носьбіт лічбавай інфармацыі, увод інфармацыі, лінейны тэкст, нумараваная старонка, угонка радкоў, імпорт файла, пазітыўны відарыс, прамы відарыс, экспанаваны ўчастак, гідрафільнасць.

Для даведак: *нелінейны тэкст, вывад інфармацыі, выганка радкоў, нenumараваная старонка, негатыўны відарыс, неэкспанаваны ўчастак, люстрыны відарыс, гідрафобнасць, экспарт файла, носьбіт рэчыўнай інфармацыі.*

Заданне 2. Успомніце, якія бываюць тэрміны паводле структуры. Размяркуйце наступныя тэрміны па трох асноўных тыпах: а) тэрміны-словы; б) тэрміны словазлучэнні; в) тэрміны-сімвалы.

Фазавае напружанне, атам, газ, β -распад, нулявы вектар, α -часціца, трапецыя, цыліндр, уран-235, нулявы патэнцыял, крышталізацыя, сегмент, фазавая ізаляцыя, конус, с-падобная, радыус

акружнасці, аўтамат бяспечнасці, баласціроўка гравіем, свабодны радыус кола, аптычны элемент фары, вакуум-апарат, каларыметр, x^2 -крытэрыі.

Заданне 3. 3 тэрміналагічнага слоўніка (у адпаведнасці з вашай спецыяльнасцю) выпішыце па 5 тэрмінаў-словазлучэнняў наступных мадэлей: а) назоўнік + назоўнік у Р. скл.; б) назоўнік + + назоўнік у Т. скл.; в) назоўнік + прыметнік; г) назоўнік + назоўнік у Р. скл. + прыметнік; д) назоўнік + прыметнік + прыметнік.

Заданне 4. Запішыце тэрміны. Патлумачце іх значэнне і вызначце, якім спосабам яны ўтвораны.

💧 Ізатоп, закон Авагадра, кіслотнасць, адносная атамная маса, солі, раскладанне, нуклоны, арбіталь, рэакцыя, даўжыня хвалі.

💰 Аванс, актывізацыя, база даных, надбаўка, валютная карзіна, ВУП, маркетынг, пасіў, рынак, перапродаж.

💻 Адрас, аўтаматызаваная сістэма, архіў, ЭВМ, запыт, інтэрфейс, ключ, камп'ютарная графіка, поле даных, сервер.

🌲 Пасынак, біяцэноз, Беллеспрам, абарот высечкі, харвестар, асіннік, смалістасць, драбналессе, натуральнае аднаўленне лесу, таксацыя.

🔧 Пестыцыды, пад'ёмна-транспартныя работы, канвеер, распілоўка, піроліз, круглы лесаматэрыял, сартымент, санітарная зона, фільтрацыя, БЭР.

📄 ISBN, абразіўнасць паперы, акліматызацыя (паперы), білборд, бінты, папера бескіслотная, водны лак, заліўка, залатое сячэнне, ксераграфія.

Заданне 5. Падрыхтуце вусныя выступленні па прапанаваных тэмах (пры неабходнасці звяртайцеся да кніг *Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам.* / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015 і *Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства: вучэб. дапам.* / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015).

💧 «Узнікненне і фарміраванне тэрміналогіі хіміі».

💰 «Узнікненне і фарміраванне эканамічнай тэрміналогіі».

«Узнікненне і фарміраванне тэрміналогіі інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі».

«Узнікненне і фарміраванне тэрміналогіі лясной гаспадаркі».

«Узнікненне і фарміраванне прамысловай тэрміналогіі».

«Узнікненне і фарміраванне выдавецкай і паліграфічнай тэрміналогіі».

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правілы напісання літары *ё* ў беларускай мове. У якіх простых па структуры словах *ё* захоўваецца не пад націскам?

2) У чым сутнасць правіла перадачы на пісьме якання? Якія словы з'яўляюцца выключэннямі з гэтага правіла?

3) Як пішацца часціца *не* і прыназоўнік *без*? Ці змяняецца іх напісанне, калі яны ператвараюцца ў прыстаўкі?

Заданне 1. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары Е, Ё, Я. Растлумачце напісанне. Ф...рмент, эл...ктрод, ап...рацыя, г...ктар, сув...зь, эн...ргія, м...мбрана, н...ўстойлівыя, прым...ненне, сп...ктральны, с...лекцыя, с...мнаццаць, тыс...ча, св...ткаваць, дз...вяты, пап...рэднік, выдадз...ны, элем...нтарны, граф...сійны, электрасп...канне, в...рчальны, ін'...ктыўны, інтэрф...рэнцыя, н...яўны, дзес...тковы, ап...ратар, м...ханік, с...ржант, зав...ршыць, ...містасць, дас...гальны, вы...віць, ген...ратар, высв...тляць, н...аднародны, раздз...ляльны, сум...сь, паверхн...вы, ...дзіравая соль, б...ссэнсоўны, кал...ндар, л...кцыйны, ...ўрапейскі, аб...стлушчаны.

4. ПАНЯЦЦІ БІЛІНГВІЗМУ І МОЎНАЙ ІНТЭРФЕРЭНЦЫІ

Білінгвізм (з лац. *bi* – ‘два’, *lingua* – ‘мова’), ці двухмоўе, – гэта практыка папераменнага карыстання дзвюма мовамі, валоданне дзвюма мовамі і ўменне з іх дапамогай паспяхова ажыццяўляць камунікацыю. Калі ва ўжытку пэўнай асобы ці калектыву знаходзяцца тры і больш моў – гэта шматмоўе, або полілінгвізм.

У цяперашні час у Рэспубліцы Беларусь афіцыйна замацавана беларуска-рускае двухмоўе. А ўвогуле на нашых землях двухмоўе існавала здаўна, хоць яго характар і састаўныя кампаненты мяняліся. У ВКЛ было беларуска-царкоўнаславянскае двухмоўе, у Рэчы Паспалітай – беларуска-польскае, пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі – беларуска-рускае, у раёнах сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі сфарміравалася беларуска-літоўскае, беларуска-латышскае, беларуска-яўрэйскае двухмоўі.

На падставе шматлікіх назіранняў было засведчана, што ідэальны білінгвізм, калі чалавек аднолькава дасканалы валодае некалькімі мовамі, сустракаецца досыць рэдка. У сувязі з гэтым даследчыкі вылучаюць два тыпы білінгвізму: *пасіўны* (залежны) і *актыўны* (незалежны).

У *пасіўным білінгвізме* звычайна сістэма роднай мовы выступае як дамінантная, адпраўная, яна перадае другой моўнай сістэме свае катэгорыі і формы. Асоба з такім тыпам білінгвізму нават тады, калі размаўляе на іншай мове, думае на роднай, а ўжо потым перакладае тэкст на мову маўлення. Пры *актыўным білінгвізме* кожная з моў функцыянуе незалежна, самастойна. Носьбіт такога двухмоўя пры карыстанні якой-небудзь адной мовай не звяртаецца да паслуг іншай.

У сітуацыі двухмоўя (асабліва блізкароднаснага) нярэдка ўзнікае з’ява **інтэрферэнцыі** (з лац. *inter* – ‘паміж’, *ferens* – ‘пераносіць’) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм. Гэта ўзаемадзеянне выражаецца ў адхіленнях ад норм іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Відавочна, што ступень інтэрферэнцыі залежыць ад узроўню валодання мовай, ад умення свядома адрозніваць факты

розных моў, а значыць, для таго каб не дапускаць інтэрферэнцыі, трэба добра ведаць моўныя нормы.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што такое *білінгвізм*?
2. Якія тыпы двухмоўя існавалі на Беларусі ў розныя гістарычныя часы? З чым гэта звязана?
3. Што называецца *моўнай інтэрферэнцыяй*?
4. Ад якіх фактараў залежыць ступень інтэрферэнцыі?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. Стварэнне моўнай карты свету з кожным днём становіцца справай усё больш цяжкай, бо практычна на Зямлі няма аднамоўных краін і нават буйных гарадоў. Напрыклад, Лондан англійскія вучоныя называюць «лінгвістычным Вавілонам», бо, паводле звестак міністэрства адукацыі Вялікабрытаніі, у ім гавораць на 147 мовах, хоць, зразумела, найбольш на англійскай. Тлумачыцца гэта тым, што выхадцы з былых брытанскіх калоній прывезлі з сабой і свае мовы.

Іншым прыкладам можа быць Швейцарыя: краіна такая ёсць, а мовы швейцарскай няма. На захадзе гэтай рэспублікі гавораць па-французску, на поўдні – па-італьянску, а ў большасці кантонаў – па-нямецку, прычым у кожным «нямецкім» кантоне свой дыялект (*В. В. Маршэўская*).

2. У Старым Свеце, у Еўропе, шэраг краін не мае сваёй спрадвечнай мовы. Няма мовы бельгійскай: у Фландрыі гавораць на фламандскай, а ў Валоніі – на французскай. У Аўстрыі карыстаюцца нямецкай мовай, у Люксембургу – нямецкай і французскай (*В. У. Мартынаў*).

5. АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Арфаэпія (з грэч. *orthos* ‘правільны’, *epos* ‘вымаўленне, слова’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца нормы літаратурнага вымаўлення. Змест арфаэпіі складаюць правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў, а таксама спалучэнняў гукаў.

5.1. Вымаўленне галосных

Націскныя галосныя маюць выразнае гучанне: д[ы]м, ц[у]да, р[о]зум, ац[э]нка, р[а]дасць, гавар[ы]ць, дараг[і].

У ненаціскным становішчы амаль не змяняюцца галосныя [і], [ы], [у].

Гук [і] пасля цвёрдага зычнага, якім заканчваецца папярэдняе слова, вымаўляецца як [ы]: ён [ы]граў, з [ы]гнатам, дуб [ы] бяроза, брат [ы] сястра. У складаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны, гук [і] таксама вымаўляецца як [ы]: спорт[ы]нвентар, пед[ы]нстытут. У пачатку слова і марфемы, у сярэдзіне слова пасля галоснага перад націскным [і], а таксама пасля апострафа і мяккага знака перад [і] з’яўляецца прыстаўны зычны [j]: [ji]скры, аб[ji]нець, перад [ji]м, Іль[ji]ч. Калі ж папярэдняе слова заканчваецца на галосны, пры адсутнасці працяглай паўзы гук [і] змяняецца на [j]: дзеці [j]дуць, музыкі [j]граюць, на [j]грышчы, лісце [j] трава, ягады [j] грыбы.

Пасля слова на галосны пачатковы [у], а таксама прыназоўнік у вымаўляюцца як [ў]: прайшлі [ў]се, глянула [ў] вочы, першая [ў] працы. Гэта асаблівасць вымаўлення перадаецца і ў беларускай арфаграфіі. Гук [у] змяняецца на [ў] таксама ва ўласных назвах і запазычаных словах: ва [ў]рэччы, на [ў]краіне, за [ў]ніверсітэтам, гэта [ў]топія.

Галосныя [о], [э], [а] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пераходзяць у гук [а]: к[о]лас – к[а]ласы, р[э]чка – р[а]чны. У словах іншамоўнага паходжання ненаціскны

[э] вымаўляецца выразна: [э]кран, т[э]атр, [э]мігрант, р[э]корд. У некаторых запазычаных словах на месцы ненаціскага [э] вымаўляецца [ы]: канц[ы]лярыя, р[ы]сора, інж[ы]нер. Такое вымаўленне супадае з напісаннем.

Гукі [о], [э], [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам пераходзяць у гук [а]: [н'а]су, [л'а]док, [н'а] быў (не быў), [н'а] трэба (не трэба).

У запазычаных словах паміж спалучэннем галосных у беларускім вымаўленні развіўся ўстаўны [й]: ды[йа]лог, гені[йа]льны, гігі[йе]на, нацы[йа]нальны.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што вывучае арфаэпія?
2. У чым асаблівасці вымаўлення галосных [і], [у] ў розных пазіцыях?
3. У чым асаблівасці вымаўлення галосных [а], [о], [э] пасля цвёрдых зычных у ненаціскай пазіцыі?
4. У чым асаблівасці вымаўлення галосных [а], [о], [э] пасля мяккіх зычных у ненаціскай пазіцыі?
5. На якія словы ў беларускай мове не пашыраецца з'ява акання (якання)?

5.2. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў

Зычны [з] у беларускай літаратурнай мове фрыкатыўны, працяжны: уз[з]орак, [з]эты, ба[з]аты. На канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад наступным глухім зычным гэты гук вымаўляецца як [х]: сне[х], паро[х], лё[х]кі; выбухны [г] вымаўляецца толькі ў асобных запазычаных словах: [г]узік, [г]уз, а[г]рэст, [г]анак, [г]валт і інш. Вымаўляецца выбухны [г] таксама ў некаторых словах і на стыку слоў на месцы [к] перад звонкім зычным: э[г]затычны, ане[г]дот, я[г] бы, я[г] бачыш.

Гукі [ж], [ч], [ш], [дж], [р] у беларускім літаратурным вымаўленні заўсёды цвёрдыя: [ж]оўты, [ж]ыццё, [ч]акаць, [ч]ысты, [ш]апка, [ш]осты, ха[дж]у.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць афрыкат (складаных гукаў) [дз], [дз'], [дж]. Вымаўляюцца яны як злітныя

непадзельныя гукі: [дз']івосны, [дз]ынкаць. Спалучэнні гукаў [д] і [з], [д] і [ж] на стыку марфем (прыстаўкі і кораня) вымаўляюцца раздзельна: *пад-загалавак, пад-земны, пад-жаць, пад-жоўкнуць*.

Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] на канцы слова і перад [j] вымаўляюцца цвёрда: *вер[ф], стэ[п], ся[мја], [б]ю, [п]ю*. На месцы губнога [в] на канцы слова вымаўляецца [ў]: *гало[ў], каро[ў], дро[ў]*.

Гукі [з'], [с'], [н'], [л'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч] паміж галоснымі вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук: [палоз':э] (*палоззе*), [калос':э] (*калоссе*), [нас'эн':э] (*насенне*), [в'ас'эл':э] (*вяселле*), [збож:а] (*збожжа*), [зац'іш:а] (*зацішыа*), [ноч:у] (*ноччу*) і г. д.

Звонкія зычныя на канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад глухімі аглушаюцца: *гры[п], бера[х], ка[с]ка, кні[ш]ка*. Два звонкія на канцы слова таксама аглушаюцца: *перае[ст], до[шч]*. Глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца: *бара[дз']ба, но[з']біт*.

Шыпячыя прыпадабняюцца да свісцячых і вымаўляюцца як свісцячыя: [на досцы] (*на дошцы*), [на рэццы] (*на рэчцы*), [купайэс':а] (*купаешся*), [мыйэс':а] (*мыеешся*). Свісцячыя прыпадабняюцца да шыпячых і вымаўляюцца як шыпячыя: [ж:аты] (*жжаты*), [ш:ытак] (*сшытак*), [падношчык] (*падносчык*), [прын'ош:ы] (*прынёшы*), [рашчул'іц'] (*расчуліць*).

Свісцячыя [з], [с] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка: [с']недаць, по[с']пех, кары[с']ць, [з'] дзецьмі. Перад мяккімі [г'], [к'], [х'] яны цвёрдыя: [з]гінуць, ма[з]гі, [с]кінуць, [с]кіба, ра[с]хінуць.

Гукі [д], [т] перад мяккім губным [в'] вымаўляюцца як мяккія афрыкаты [дз'], [ц']: [дз']ве, по[дз']віг, [ц']вёрды, ча[ц']вёрты, але а[д] вёскі, у таварыс[т]ве.

Спалучэнні [дч], [тч] вымаўляюцца як падоўжаны [ч]: спа[ч:]ына (*спадчына*), а[ч:]уваць (*адчуваць*), гаро[ч:]ык (*гародчык*), цё[ч:]ын (*цётчын*), лё[ч:]ык (*лётчык*).

Спалучэнні [дц], [тц] вымаўляюцца як падоўжаны [ц]: на вокла[ц:]ы (*на вкладцы*), а[ц:]'ягнуць (*адцягнуць*).

Спалучэнні [дс], [кс] вымаўляюцца як [ц]: сусе[ц]кі (*суседскі*), лю[ц]кі (*людскі*), узбе[ц]кі (*узбекскі*).

Спалучэнні [жск], [шск] вымаўляюцца як [ск]: вароне[ск]і (*варонежскі*), белаве[ск]і (*белавежскі*), латы[ск]і (*латышскі*).

Спалучэнне [чн] у беларускай мове вымаўляецца нязменна: *мало[чн]ы, яе[чн]ы, ру[чн]ік*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Якія зычныя складаюць асаблівасць беларускага літаратурнага вымаўлення?
2. Як вымаўляюцца губныя зычныя на канцы слова і перад [j]?
3. Пералічыце гукі, якія падаўжаюцца ў пазіцыі паміж галоснымі на месцы старажытнага спалучэння мяккага зычнага з [j].
4. Якія асаблівасці вымаўлення звонкіх і глухіх зычных? У якіх пазіцыях звонкія аглушаюцца, а глухія азванчаюцца?
5. Якія зычныя і ў якіх пазіцыях асімілююцца па мяккасці?
6. У чым асаблівасці вымаўлення шыпячых гукаў перад свісцячымі і наадварот?
7. Як у беларускай мове правільна вымаўляюцца спалучэнні [дч], [тч], [дц], [тц], [дс], [кс], [жск], [шск], [чн]?

5.3. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны

Адхіленні ад літаратурных норм вымаўлення могуць быць выкліканы рознымі прычынамі. Адна з іх – уплыў дыялектных асаблівасцей. Для народных гаворак характэрны такія рысы, якія не супадаюць з фанетычнымі рысамі літаратурнай мовы. Напрыклад, жыхары паўднёва-заходняй часткі Беларусі вымаўляюць ненаціскны гук [о] на канцы слоў: [мало], [добро], а літаратурная норма – [мала], [добра]; у літаратурнай мове не дапускаецца таксама вымаўленне постфікса *-са* ў зваротных дзеясловах: [абуўса], [мыўса], [з’б’іраласа].

Другая прычына адхіленняў – уплыў двухмоўя. Так, пад уплывам рускай мовы магчыма вымаўленне [к] на месцы [х]: [сток], [рок] замест [стох], [рох]; мяккага гука [ч’] на месцы зацвярдзелага [ч]: [ч’увац’], [ч’ужы] замест [чувац’], [чужы] і інш.

Парушэнні арфаэпічных норм могуць з’явіцца і пад уплывам правапісу. Трэба памятаць, што далёка не заўсёды напісанне ў беларускай мове адпавядае вымаўленню. Мы пішам *не можа*, *расчучлена*, *адкуль*, а вымаўляем [н’а можа], [рашчул’эна], [аткул’].

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Па якіх прычынах у мове асобных носьбітаў узнікаюць адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. У мовах свету бываюць вельмі мудрагелістыя зычныя гукі. Напрыклад, у арабскай, аварскай, дацкай і многіх іншых мовах ёсць гук, які называюць «гартаннай змычкай»: калі ён сустракаецца ў сярэдзіне слова, здаецца, што той, хто гаворыць, як бы спыняецца або заікаецца ў гэтым месцы (але, вядома, для араба нічога ў гэтым дзіўнага няма: гэта звычайны гук яго мовы). Мы прамаўляем вельмі падобны гук, калі замест «нармальнага» *не* адказваем *не-а*.

2. Вельмі незвычайны (для беларускага вуха) гук сустракаецца ў якасці звычайнага зычнага ў многіх мовах Паўднёвай Афрыкі (зулу, бушменскіх і інш.). Мы яго вымаўляем, калі хочам адлюстравачь цоканне конскіх падкоў, а афрыканцы выкарыстоўваюць яго ў звычайных словах сваёй мовы (Паводле У. А. Плунгяна).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Вызначце, які гук вымаўляецца на месцы літары і ў наступных словах.

Звышімклівы, праіснаваць, экс-імператар, інтэлект, суперігра, педінстытут, гіперінфляцыя, індэкс, з Індыі, праз Ірак, супер'ім-парт.

Заданне 2. Прааналізуйце, ці супадае вымаўленне і напісанне прыназоўніка без і часціцы не ў прыведзеных сказах. Патлумачце прычыны несупадзення вымаўлення і напісання. Прачытайце прыказкі і прымаўкі згодна з нормамі літаратурнага вымаўлення?

1) Адна ластаўка вясны не робіць. 2) Час не птушка – за хвост не зловіш. 3) Без працы хлеб не народзіцца ніколі. 4) З песні слова не выкінеш. 5) Навука хлеба не просіць. 6) Няма той птушкі, каб спявала, ды не ела. 7) Не рабі ліхога і не бойся нікога. 8) Розуму на кірмашы не купіш. 9) Без расы і трава не расце. 10) Хто летам позна спіць, той лета не бачыць.

Заданне 3. Перакладзіце словы на беларускую мову і запішыце. Параўнайце вымаўленне губных зычных у рускай і беларускай мовах.

Семь, восемь, дробь, насыпь, накипь, Обь, прорыв, семья, интервью, Софья, Лукьян, верфь, Вьетнам.

Заданне 4. Прачытайце тэкст, выпішыце і затранскрыбіруйце словы, у якіх ёсць асімілятыўныя змены зычных.

Дасягненні беларускіх вучоных у розных сферах фундаментальнай і прыкладной навукі прызнаны сусветнай супольнасцю. За адносна невялікі прамежак часу краіне ўдалося стварыць дзеяздольную нацыянальную інавацыйную сістэму.

Развіваецца нарматыўна-прававая база інавацыйнай дзейнасці. Несумненным дасягненнем можна лічыць запуск 22 ліпеня 2012 года беларускага спадарожніка дыстанцыйнага зандзіравання Зямлі. Рабочая арбіта касмічнага апарата складае 500–520 км. Устройства разам з чатырма іншымі спадарожнікамі было выведзена на арбіту ракетай-носьбітам «Саюз-ФГ», якая стартавала з касмадрома Байканур у Казахстане. Беларускі касмічны апарат манеўраны і можа аператыўна перастроівацца на арбіце, каб весці здымку пад неабходным вуглом. Мэтавая апаратура на спадарожніку беларуская, яна выраблена ААТ «Пеленг» – вядучым праектна-канструктарскім прадпрыемствам Беларусі ў галіне оптыка-электроннага прыборабудавання. Вага спадарожніка складае больш за 400 кг, распазнаванне ў панхраматычным дыяпазоне – амаль два метры. Апарат будзе працаваць у тандэме з расійскім спадарожнікам «Канопус-В».

З дапамогай уласнага спадарожніка Беларусь плануе не толькі пакрыць унутраныя патрэбы ў касмічных здымках, але і прадаваць іх іншым краінам. Інтэрэс да беларускай касмічнай інфармацыі праявілі ўжо шэраг дзяржаў. Таксама кампанія Google гатова разгледзець магчымасць выкарыстання здымкаў, атрыманых з беларускага спадарожніка (*Афіцыйны Інтэрнэт-партал Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь*).

Заданне 5. Пракаменціруйце, як правільна вымаўляюцца падкрэсленыя зычныя.

Скептык, схема, збіраць, згінуць, сфера, расліна, дыялог, зменшыць, спецыяльны, ганак, гонта, готыка, гвалтоўны, прапаганда, нягеглы, падкрэсліць, грамадства, сведчанне, абсалютны, датчык, лічба, адказ, плацдарм, пясчаны, расшчапленне, цвёрдасць, паказчык.

Заданне 6. Перакладзіце словы на беларускую мову, пастаўце націскі.

Апостроф, брала, босой, везти, верба, ветры, волосы, выше, гражданин, глиняный, дальше, доска, досуха, дочка, житель, зем-

лю, зерно, звонит, звала, имя, исследование, коршун, каменный, крапива, кишка, ласковый, малый, маринованный, мышление, обрuch, одиннадцать, окунь, ольха, плотва, поровну, ремень, решето, спина, старенький, стоптанный, существует, усы, цемент, цыгане, четверо.

Заданне 7. Карыстаючыся слоўнікам, пастаўце націск у наступных словах. Падкрэсліце тыя словы, у якіх націск у беларускай і рускай мовах не супадае.

Аргумент, аднаразовы, асноўны, буйны, бульбяны, была, весці, везучы, велізарны, велічыня, выпадак, восьмы, генезіс, дакумент, дыспансер, дзявяцера, дзясяцера, забраны, замкнутасць, індустрыя, інструмент, каменны, квартал, крэмень, кухонны, кулінарыя, ласкавы, магазін, маркетынг, металургія, муляр, мезенец, несучы, несці, нянавісць, пасланец, паліграфія, поршневы, растаптаны, расчасаны, сівы, слабы, стары, статуя, стрыманы, таварышы, тарфяны, удалы, факсіміле, фартух, фундамент, цэнтнер, цяжар, цяжкі, чатырнаццаць, шэсцьдзсят, эксперт.

Заданне 8. Выпішыце з тэксту словы, пры вымаўленні якіх могуць быць дапушчаны памылкі. Укажыце прычыны магчымых адхіленняў ад норм.

Нясвіж славыты тым, што гэта горад-помнік. Уявіце сабе цяністыя вуліцы, на якіх не рэдкасць барочныя дамы XVII–XVIII стст., будынак друкарні, у якой славыты беларускі асветнік С. Будны выдаў у 1562 годзе свой «Катэхізіс», плошчу, на якой стаіць велічная ратуша. Горад быў рэзідэнцыяй акаталічанага старажытнага беларуска-літоўскага роду князёў Радзівілаў. Шмат тут было пабудавана, выдадзена кніг, напісана карцін, сабрана археалагічных і гістарычных матэрыялаў.

У 1522 годзе адпаведна з каралеўскім прывілеем у Нясвіжы заснавалі першы ў нашай краіне архіў, дзе захоўваліся дзяржаўныя акты. У 1562–1571 гадах працавала Нясвіжская друкарня, дзе выдавалі кнігі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі (*Паводле К. Шыгынай-Патоцкай*).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

- 1) Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *е*?
- 2) Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *ё*?
- 3) Калі ў першай частцы складаных слоў пішацца літара *я*?
- 4) Якое правіла рэгульнае напісанне злучальных галосных *е, я*?

Заданне 1. Устаўце прапушчаныя літары Е, Ё, Я.
Патлумачце напісанне. В...лікафарматны, в...лікасвецкі, в...лі-
кадзяржаўны, вогн...ўстойлівы, вільгац...любівы, вільгац...мер,
в...равызнанне, вугл...носны, б...нзапіла, б...тонам...шалка,
з...мл...карыстанне, земл...знаўства, з...рн...ўборачны, з...рн...-
сховішча, жыцц...радасны, жыцц...ўстойлівы, жыцц...здольны,
крыв...творны, крэмен...зол, камен...ломня, л...саруб, л...гка-
думны, л...наапрацоўка, меды...бізнес, м...тафізіка, м...да-
варэнне, музе...знаўчы, рады...актыўны, рады...сувязь, ра-
ды...вугляроды, рады...тэлефон, рады...канал, рады...экалогія,
рады...завод, рады...сігналізацыя, св...тапогляд, с...равадарод,
св...тлафор, сярэдн...сутачны, сол...ўстойлівы, св...жавымыты,
тэл...вежа, ус...беларускі, ус...дараванне, ус...міласцівы,
ус...ахопны, ус...ўкраінскі, хвал...ўтварэнне, хвал...мер,
цен...любны, ц...плаллюбны, цыбул...ўборка, ц...плагенератар,
чэрв...падобны, ф...рамагнітны.

6. МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

6.1. Назоўнік

Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае словы з прадметным значэннем і мае граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону.

Назоўнікі могуць абазначаць: назвы асоб (*студэнт, сястра, чалавек*), жывых істот (*лось, камар, кнігаўка*), раслін (*мурог, хвоя*), рэчаў, прадметаў (*шафа, кніга, камень*), прыродных з’яў (*гром, вецер, бліскавіца*), з’яў грамадскага жыцця (*мітынг, спаборніцтва, нарада*), апрадмечаных дзеянняў, працэсаў (*спрэчка, барацьба, вывад*), прымет (*маладосць, смеласць*), колькасных паняццяў (*чацвёрка, тройка*) і г. д.

Агульныя назоўнікі – гэта назвы цэлых класаў аднародных прадметаў, з’яў, паняццяў, асоб: *будынак, горад, вецер, чалавек*.

Уласныя назоўнікі – індывідуальныя назвы прадметаў, з’яў, паняццяў. Сюды ўваходзяць імёны, прозвішчы, псеўданімы людзей, назвы геаграфічных аб’ектаў, кніг, газет, часопісаў, гістарычных падзей, свят і г. д.: *Скарына, Сяргей, Янка Купала, Беларусь, Пінск, «Полымя», Вялікодзень, Першамай*.

Канкрэтныя з’яўляюцца назвамі прадметаў, што існуюць у рэчаіснасці: *будынак, крэсла, дрэва, завод*; з’яў прыроды: *навальніца, вецер, дождж*; да канкрэтных адносяцца некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць грамадскія падзеі, дзеянні, стан, калі яны ўяўляюцца канкрэтна, паддаюцца лічэнню і змяняюцца па ліках (*адна рэвалюцыя, дзве рэвалюцыі, практыкаванне – практыкаванні*). Канкрэтныя назоўнікі, як правіла, маюць формы адзіночнага і множнага лікаў (*кніга – кнігі, туман – туманы*), спалучаюцца з колькаснымі і парадкавымі лічэбнікамі (*пяць заданняў, другі экзамен*).

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць розныя адцягненыя паняцці, пачуцці, працэсы, дзеянні, уласцівасці, якасці: *гонар, навага, смеласць, чырвань*. Яны, як правіла, ужываюцца толькі ў форме

адзіночнага ліку, не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі, але могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *шмат гонару, мала павагі*. Некаторыя абстрактныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *абставіны, адведзіны, дажынкi, перагаворы*.

Канкрэтныя назоўнікі могуць быць назвамі адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў, абстрактныя – толькі неадушаўлёных.

Адушаўлёныя назоўнікі – гэта назвы жывых істот (людзей, звяроў, птушак, рыб, насякомых): *бацька, студэнт, воўк, верабей, камар*. **Неадушаўлёныя** – назвы прадметаў, з’яў прыроды, раслін, абстрактных і разумовых паняццяў: *сцяна, дуб, поспех, памяць, заняткі, рэформа*. Да неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, што абазначаюць сукупнасць людзей і іншых істот: *армія, натоўп, маладняк, статак*. Да адушаўлёных назоўнікаў адносяцца некаторыя словы, што абазначаюць нежывыя істоты. Гэта назвы фантастычных і міфалагічных персанажаў (*лясун, чорт, гном*); цацак (*лялька, ліса, вавёрка*); шахматных фігур (*кароль, конь, слон, ферзь*); страў (*карп, шчупак*); танцаў і гульняў (*Лявоніха, Цярэшка*); назоўнікі *нябожчык, тапелец*.

Асабовыя назоўнікі – гэта адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб (*беларус, токар, швагер, гаварун*), **неасабовыя** назоўнікі – гэта адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць розных жывёл, птушак, насякомых (*алень, зубр, камар, сарока*), і неадушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы і з’явы (*стол, рака, лес, неба*).

Рэчыўнымі з’яўляюцца назоўнікі, якія абазначаюць рэчывы аднароднага саставу: *медзь, кісларод, шакалад, шоўк*. Да рэчыўных назоўнікаў адносяцца назвы металаў і выкапняў (*золата, алюміній, торф, нафта*); хімічных элементаў (*вадарод, гелій, хлор*); прадуктаў харчавання (*малако, хлеб, кава*); лекаў (*анальгін, аспірын*); тканін (*сукно, шоўк*) і інш. Рэчыўныя назоўнікі не паддаюцца лічэнню, але яны могуць вымярацца. Адзінкамі вымярэння служаць меры вагі (кілаграм, тона і інш.), аб’ёму (літр, дэцыметр), даўжыні (сантыметр, метр). Такія назоўнікі, як правіла, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі. Некаторыя рэчыўныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *духі, дрожджы, кансервы, апілки*. Рэчыўныя назоўнікі тыпу *соль, метал, вада, сталь* могуць мець форму множнага ліку, калі абазначаюць гатункі, віды, вырабы з рэчываў: *калійныя солі, мінеральныя воды, каляровыя металы*.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў або асоб як адзінае цэлае: *чалавецтва, моладзь, гародніна, лісце, бярэзнік*. Зборныя назоўнікі, як і большасць рэчыўных, ужываюцца толькі ў адзіночным ліку, яны не паддаюцца лічэнню і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі. Зборныя назоўнікі маюць спецыфічныя словаўтваральныя суфіксы: *-ств-* (*-цтва-*), *-нік-*, *-няк-*, *-ін-*, *-й-*: *птаства, студэнцтва, асіннік, бярэзнік, грабняк, садавіна, звяр'ё, куп'ё*.

У сучаснай беларускай мове большасць назоўнікаў мае формы адзіночнага і множнага ліку.

Лік назоўнікаў – гэта граматычная катэгорыя, якая выражае колькасць прадметаў у шэрагу аднародных: *дзень – дні, сад – сады, дом – дамы*. Назоўнікі адзіночнага ліку абазначаюць адзін прадмет: *стол, хвоя, сястра*, множнага – мноства аднародных прадметаў: *сталы, хвоі, сёстры*.

Толькі форму адзіночнага ліку маюць: 1) уласныя імёны: *Беларусь, Нарач, Колас*; 2) большасць абстрактных назоўнікаў: *сумленне, памяць, чырвань, дабрыня*; 3) большасць зборных назоўнікаў: *студэнцтва, птаства*; 4) большасць рэчыўных назоўнікаў: *чарніла, алюміній, масла, нафта*.

Толькі форму множнага ліку маюць: 1) назвы парных і непадзельных прадметаў: *дзверы, грудзі, гуслі, сані*; 2) назвы некаторых дзеянняў, гульняў, народных звычаяў: *перагаворы, выбары, шашкі, вячоркі*; 3) назвы асобных рэчываў: *дрожджы, каноплі, апілкі*; 4) назвы некаторых прамежкаў часу: *суткі, канікулы, прыцемкі*; 5) шматлікія геаграфічныя назвы: *Крупкі, Пухавічы, Карпаты, Шабаны*.

У беларускай і рускай мовах лік у большасці выпадкаў супадае. Аднак у нязначнай колькасці назоўнікаў назіраецца **адрозненне ў формах ліку**. Напрыклад, у рускай мове назоўнікі *грудь, конопля, дверь, крупа, клубника, малина, поведение, отношение* ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку, а ў беларускай – у форме множнага: *грудзі, каноплі, дзверы, крупы, клубніцы, маліны, паводзіны, адносіны*. А формам множнага ліку рускіх слоў *хлопоты, чернила, белила, сумерки, отруби, овощи, фрукты* ў беларускай адпавядаюць словы *клопат, чарніла, бяліла, змрок, вотруб'е, гародніна, садавіна* ў адзіночным ліку.

Назоўнікі ў форме адзіночнага ліку належаць да аднаго з трох родаў: **мужчынскага, жаночага ці ніякага**. Словы *плакса, сіра-*

та, выскачка, няўмека, непаседа і іншыя могуць ужывацца ў значэнні мужчынскага і жаночага роду. Гэта назоўнікі **агульнага роду**. Ад іх трэба адрозніваць назвы асоб мужчынскага і жаночага полу, што ўказваюць на прафесійны занятак, пасаду (такія назоўнікі маюць форму мужчынскага роду): *доктар, інжынер, прафесар, рэдактар, дырэктар*. Граматычны род у такіх выпадках вызначаецца сінтаксічна (па дзеяслову-выказніку): *галоўны дырэктар Сталярова падпісаў дакументы, галоўны дырэктар Сталяроў падпісаў дакументы*.

Пры вызначэнні **роду нескланяльных назоўнікаў** іншамоўнага паходжання бяруць пад увагу значэнне слова. Да мужчынскага роду адносяць назвы асоб мужчынскага полу і назвы жывых істот: *аташэ, мікада, поні, кенгуру* (але назоўнікі *івасі* і *цэцэ* належаць да жаночага роду); да жаночага роду адносяць назвы асоб жаночага полу: *мадам, місіс, пані, лэдзі*; да ніякага роду адносяць назвы неадусаўлёных прадметаў: *паліто, метро, пано, турнэ, журы*.

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родавым слове: *Сочы, Тбілісі, Тарту* (горад), *Хансю, Капры* (востраў) – мужчынскага роду; *Місісіні* (рака) – жаночага роду; *Чад, Антарыа* (возера) – ніякага роду.

Род нескланяльных складанаскарочаных назоўнікаў адпавядае роду апорнага слова: *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова). Род абрэвіятур, якія скланяюцца, вызначаецца марфалагічна (па канчатках): *ЛіМ, ЛіМа, у ЛіМе; МАЗ, МАЗа, на МАЗе* (м. р.).

У беларускай і рускай мовах род большасці назоўнікаў супадае. Аднак **некаторыя назоўнікі адрозніваюцца родам**. Так, словы *медаль, запіс, сабака, насып, летаніс, цень, пыл, боль* і іншыя ў беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага; словы *гусь, жырафа, таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Няма супадзення ў родзе і ў некаторых іншых выпадках, напрыклад: *брыво – бровь, яблык – яблоко, капыт – копыто, кацяня – котёнок*.

Змяненне назоўнікаў па склонах называюць **скланеннем**. У залежнасці ад склонавых канчаткаў і роду назоўнікі падзяляюцца на тры тыпы скланення: першае, другое, трэцяе.

Не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення **рознаскланяльныя назоўнікі**: назоўнікі ніякага роду, што з'яўляюцца назвамі маладых істот з канчаткам **-я(-ё)**: *дзіця(-ё), птушаня(-ё), кацяня(-ё)*;

тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*; назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а (-я)** тыпу *бацька, старшыня, дзядуля*, а таксама назоўнікі агульнага роду, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

У сучаснай беларускай мове ёсць назоўнікі, што не змяняюцца па склонах. Гэта **нескланяльныя назоўнікі**. Да іх адносяцца:

1) назоўнікі іншамоўнага паходжання, што заканчваюцца на галосны: *дэпо, таксі, кенгуру, кашнэ*;

2) уласныя назвы іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *Гюго, Гандзі, Батумі, Сочы, Ватэрлоа*;

3) прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны і належаць асобам жаночага полу: *Атраховіч Тамары, Сінюк Вольгай, з пані Ковач, ад фрау Геншар*;

4) прозвішчы на **-о, -ых**: *Шайко, Скурко, Гурло, Бялых, Чарных*;

5) прозвішчы на **-а (-я)**, якія не супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага роду ці супадаюць з агульнымі назоўнікамі ніякага роду, калі належаць асобам жаночага полу: *Шышла Ганна, Валошанка Алена, Шыла Лілія*;

6) складанаскарочаныя словы, утвораныя з пачатковых літар: *БДУ, ВНУ, АТС*.

Скланенне назоўнікаў у беларускай і рускай мове мае шэраг несупадзенняў:

1) назоўнікі **першага скланення ў давальным і месным склонах** пры аснове на цвёрды зычны і на *г, х*, якія змяняюцца на *з, с*, маюць канчатак **-е** (*сцяне, кнізе, страсе*); пры аснове на зацвярдзелы і на *к*, якое змяняецца на *ц*, з націскам на аснове – канчатак **-ы** (*сястры, дарожцы*); пры аснове на мяккі – канчатак **-і** (*зямлі*); пры аснове на *к*, якое змяняецца на *ц*, з націскам на канчатку – канчатак **-э** (*руцэ*);

2) назоўнікі **другога скланення мужчынскага роду ў родным склоне** маюць сінанімічныя канчаткі **-а (-я)** і **-у (-ю)**, якія залежаць ад лексічнага значэння слова.

З канчаткам **-а (-я)** ужываюцца назоўнікі, якія абазначаюць:

1) канкрэтныя прадметы: *трактара, алоўка, плота, нажа*;

2) прадпрыемствы, установы, аб'яднанні: *інстытута, тэхнікума, завода, прэзідыума*;

3) геаграфічныя назвы, населеныя пункты: *Слуцка, горада, Капыля, Крычава, пасёлка*;

- 4) асоб, жывых істот: *вучня, брата, вартаўніка, каня*;
- 5) адзінкі вымярэння, адрэзкі часу: *метра, рубля, года, дня*;
- 6) спецыяльныя тэрміны: *квадрата, электрона, сінуса, дзеяслова, канчатка* (але: *склону*).

3 канчаткам **-у (-ю)** ужываюцца неадусаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць:

- 1) з'явы прыроды: *дажджу, грому, ветру*;
- 2) грамадскія фармацыі, тэорыі, навуковыя плыні: *феадалізму, дарвінізму, рэалізму*;
- 3) разумовыя паняцці, пачуцці, адчуванні: *гонару, клопату, смутку, настрою, жалю*;
- 4) дзеянні і стан: *смаху, прыезду, крыку, сну*;
- 5) зборныя і рэчыўныя прадметы: *натоўпу, чароту, мёду, клею, вадароду* (але: *хлеба, аўса*);
- 6) месца, прастору, напрамак: *стэпу, краю, небасхілу, усходу, нізу*.

Мнагазначныя словы ў залежнасці ад таго, якое значэнне рэалізуюць у кантэксце, могуць мець розныя канчаткі: *шмат народу і з гушчы народа; падышоў да пад'езду і няма пад'езду* (да чаго-небудзь);

3) у месным склоне назоўнікі другога скланення ў залежнасці ад асновы і лексічнага значэння маюць канчаткі:

- і** – неасабовыя назоўнікі пры аснове на мяккі: *(у) полі, (у) пакоі*;
- ы** – неасабовыя назоўнікі пры аснове на зацвярдзелы: *(на) дажджы, (на) трактары, (на) сонцы*;

-е – 1) асабовыя і неасабовыя назоўнікі пры аснове на цвёрды (цвёрды зычны асновы мяняецца на мяккі): *аб сыне Максіме, (у) доме, садзе, (на) акне*;

2) неасабовыя назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с*: *(у) лузе, (у) гаросе*;

-у (-ю) – 1) асабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелыя, мяккія і *г, к, х*: *аб мужу Рыгору, вучню, кавалю, Мікалаю, будаўніку*;

2) неасабовыя назоўнікі з асновай на **-к**: *у пяску, садку, друку*;

3) назоўнікі з асновай на *г, х*, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: *аб жаху, подыху, рэху*, некаторыя рэчыўныя паняцці: *тварагу, мозгу, пуху, арэху*, уласныя назвы: *Бугу, Цюрыху, Алегу, Цімоху*, а таксама назоўнікі іншамоўнага паходжання: *мітыngu, дыялогу, штрыху*.

Назоўнік **двор** у залежнасці ад значэння мае канчатак **-ы** або **-э**: *на суседнім двары* (каля дома) – *на дварэ холадна* (на вуліцы, не ў памяшканні);

4) у творным склоне назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-у**, а з асновай на мяккі і цвёрды зычны – канчатак **-ю**, пры гэтым апошні зычны асновы, калі ён стаіць пасля галоснага, падаўжаецца: *плынню, далеччу, моладдзю*. Калі аснова заканчваецца на губны зычны (*б, ф*) і *р*, то пасля іх перад канчаткам **-ю** ставіцца апостраф: *верф'ю, Сібір'ю, глыб'ю*;

5) назоўнікі ніякага роду, што з'яўляюцца назвамі маладых істот, набываюць ва ўскосных склонах суфікс **-яц-** і змяняюцца, за выключэннем творнага склону, як назоўнікі трэцяга скланення: *дзіцяці, птушаняці, кацяняці*. У творным склоне, як і ў назоўным, гэтыя назоўнікі ўжываюцца без суфікса і маюць канчатак **-ём**, як у другім скланенні: *дзіцём, кацянём, птушанём*. Ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку назвы маладых істот, акрамя назоўніка *дзіця*, ужываюцца з суфіксам **-ят-**: *птушаняты, кацяняты, арляняты; птушанят, кацянят, арлянят*. Назоўнік *дзіця* ў родным склоне множнага ліку мае канчатак **-ей**: *дзяцей, у творным -мі* або **-ямі**: *дзецьмі, дзецямі*.

Як назвы маладых істот, змяняюцца тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*, калі яны ва ўскосных склонах маюць суфікс **-ен-**: родны і давальны – *імені*, творны – *іменем*, месны – у *імені*. Калі гэтыя назоўнікі змяняюцца без суфікса **-ен-**, то маюць канчаткі другога скланення: *імя, імю, імем, у імі*. У множным ліку назоўнікі *імя, племя, стрэмя* ўжываюцца толькі з суфіксам **-ён-**: *імёны – імёнаў, імёнам* і г. д. (табл. 1);

Табліца 1

Скланенне назваў маладых істот і назоўнікаў на **-мя**

Склон	Назвы маладых істот	Тры назоўнікі на -мя		
Н	дзіця, птушаня	імя	племя	стрэмя
Р	дзіцяці, птушаняці	імя (імені)	племя (племені)	стрэмя (стрэмені)
Д	= Р	імю (імені)	племю (племені)	стрэмю (стрэмені)
В	= Р	імя	племя	стрэмя
Т	дзіцём, птушанём	імен (іменем)	племем (племенем)	стрэmem (стрэменем)
М	= Р	у імі (імені)	у племі (племені)	стрэмі (стрэмені)

б) назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я) у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення: *мужчыны, бацькі, старшыні, мужчыну, бацьку, старшыню*. Канчаткі творнага склону гэтых назоўнікаў вызначаюцца характарам асновы і націскам: пры аснове на цвёрды яны маюць ненаціскны канчатак **-ам**: *мужчынам, калегам* і націскны **-ой (-ою)**: *Кузьмой (-ою), тамадой (-ою)*; пры мяккай аснове **-ем**: *дзядулем, Ванем, -ёй (-ёю)*: *старшынёй, суддзёю*. Ад асновы назоўнікаў і націску таксама залежаць канчаткі давальнага і меснага склonaў: *мужчыну – (пры) мужчыну*, але *Кузьме – (пры) Кузьме, старшыні – (пры) старшыні* (табл. 2).

Табліца 2

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на -а (-я)

Склон	Аснова на цвёрды з ненаціскным канчаткам	Аснова на цвёрды з націскным канчаткам (= I скл.)	Аснова на мяккі з ненаціскным канчаткам	Аснова на мяккі з націскным канчаткам (= I скл.)
Н	мужчына, бацька (= I скл.)	тамада, Кузьма	дзядуля (= I скл.)	суддзя
Р	мужчыны, бацькі (= I скл.)	тамады, Кузьмы	дзядулі (= I скл.)	судзі
Д	мужчыну, бацьку	тамадзе, Кузьме	дзядулю	судзі
В	мужчыну, бацьку (= I скл.)	тамаду, Кузьму	дзядулю (= I скл.)	судзію
Т	мужчынам, бацкам	тамадой, Кузьмой	дзядулем	судзіёй
М (= Д)	мужчыну, бацьку	тамадзе, Кузьме	дзядулю	судзі

Слова *сірата* незалежна ад таго, асобу якога полу абазначае, мае канчаткі першага скланення;

7) мужчынскія прозвішчы на -ін (-ын), -оў (-аў), -еў (-ёў) скланяюцца як назоўнікі другога скланення, толькі ў творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-ым**: *Барысавым, Жураўлёвым, Барадуліным, Якаўлевым*, але *Грынам, Дарвінам, Чаплінам*. Геаграфічныя назвы з такімі самымі суфіксамі ў творным склоне маюць канчатак **-ам**: *пад Слонімам, Шчучынам, Барысавам, Магілёвам*. У месным склоне прозвішчы маюць канчатак **-у**: *(пры) Салаўёву, Кісялёву, Барадуліну*, а географічныя назвы **-е**: *(у) Слоніме, Шчучыне, Барысаве*.

8) прозвішчы на **-а (-я)** (якія не супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага ці ніякага роду), калі яны належаць асобам мужчынскага полу, у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення, а ў давальным, творным і месным – канчаткі другога скланення: Р. *Батуры, Асіпенкі, Ясючэні*; В. *Батуру, Асіпенку, Ясючэню*; Д. *Батуру, Асіпенку, Ясючэню*; Т. *Батурам, Асіпенкам, Ясючэнем*; М. (*пры*) *Батуру, Асіпенку, Ясючэню*;

9) мужчынскія і жаночыя прозвішчы на **-а (-я)**, якія супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага роду (з асновай не на -г, -к, -х), скланяюцца як назоўнікі першага скланення: Н. *Кандрат, Ніна Крапіва*, Р. *Кандрата, Ніны Крапівы*, Д. *Кандрату, Ніне Крапіве*, В. *Кандрата, Ніну Крапіву*, Т. *Кандратам, Нінай Крапівой*, М. (*аб*) *Кандраце, Ніне Крапіве*;

10) імёны і прозвішчы мужчынскага роду, якія заканчваюцца на зычны, а таксама назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць геаграфічныя назвы, скланяюцца як агульныя назоўнікі другога скланення: Р. *Садовіча Алеся, горада Слуцка*; М. (*пры*) *Садовічу Алесю, у горадзе Слуцку*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Якія граматычныя катэгорыі ўласцівы назоўніку?
2. Што абазначаюць агульныя і ўласныя назоўнікі?
3. Якія назоўнікі адносяцца да канкрэтных і абстрактных?
4. На падставе якіх прымет вылучаюцца адушаўленыя і неадушаўленыя назоўнікі?
5. Якія назоўнікі адносяцца да асабовых і неасабовых?
6. У чым адметнасць рэчыўных і зборных назоўнікаў?
7. Якія назоўнікі адносяцца да адзіночналікавых і множналікавых?
8. Якія разыходжанні ў формах ліку назіраюцца ў рускай і беларускай мовах?
9. Як выражаецца катэгорыя роду назоўнікаў?
10. Якія назоўнікі адносяцца да агульнага роду?
11. Як вызначаецца род нескланяльных запазычаных назоўнікаў і складанаскарочаных слоў?
12. Якія разыходжанні ў формах роду назіраюцца ў рускай і беларускай мовах?
13. Колькі ў беларускай мове тыпаў скланення назоўнікаў?

14. Якія назоўнікі адносяцца да рознаскланяльных?
15. Якія назоўнікі адносяцца да нескланяльных?
16. Якія ёсць несупадзенні скланавых форм назоўнікаў першага скланення ў беларускай і рускай мовах?
17. Ад чаго залежыць выбар канчаткаў у формах роднага і меснага склонаў назоўнікаў другога скланення?
18. Якая ёсць адметнасць у форме творнага склону назоўнікаў трэцяга скланення?
19. Як скланяюцца назвы маладых істот, назоўнікі *імя*, *племя*, *стрэмя* і назоўнікі мужчынскага роду на *-а* (*-я*)?
20. Як у беларускай мове скланяюцца прозвішчы на *-а* (*-я*), а таксама прозвішчы і геаграфічныя назвы на *-ін* (*-ын*), *-оў* (*-аў*), *-еў* (*-ёў*)?

6.2. Прыметнік

Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне. Прыметнікі могуць называць: якасць прадмета, уласцівасць (*блакітнае неба*, *руплівы гаспадар*, *халодная ноч*), адносіны да іншых прадметаў (*цагляны дом*, *жытнёвы палетак*, *студэнцкі інтэрнат*), прыналежнасць асобе ці жывой істоце (*братаў сшытак*, *Верына паліто*, *баброва хатка*).

Адна з граматычных асаблівасцей якасных прыметнікаў – здольнасць утвараць формы ступеней параўнання: вышэйшую і найвышэйшую.

Вышэйшая ступень параўнання прыметнікаў паказвае на большую ці меншую якасць аднаго прадмета ў параўнанні з іншым або на розную ступень якасці прадмета ў залежнасці ад часу і абставін: *цікавы – цікавейшы*, *высокі – вышэйшы*.

Простыя формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў **-ейш-** (**-эйш-**): *дарагі – даражэйшы*, *салодкі – саладзейшы*, *смелы – смялейшы*. У асобных выпадках простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса **-ш-**: *добры – лепшы*, *дрэнны – горшы*.

У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені параўнання – застылая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *дороже*, *смелее*, *хуже*, *лучше*.

Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове найчасцей ужываюцца з назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *за* або ў параўнальнай канструкцыі са злучнікамі *як*, *чым*: *брат старэйшы за сястру*, *брат старэйшы, чым сястра* (у рускай мове *брат старше сестры*, *брат старше, чем сестра*).

Неабходна адрозніваць ужыванне прыметнікаў *старшы і старэйшы*. *Старшы* – 1) ‘які стаіць вышэй у параўнанні з кім-небудзь па званні, пасадзе і г. д.’: *старшы лейтэнант*, *старшы навуковы супрацоўнік*; 2) ‘той, хто стаіць на чале групы людзей’: *паставіць старшага на будаўнічы аб’ект*; 3) ‘клас (курс і пад.), блізкі да заканчэння вучобы’: *вучні старшых класаў*. *Старэйшы* – ‘якому больш гадоў у параўнанні з кім-небудзь’: *старэйшы сын*.

Складаныя формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца шляхам далучэння да прыметнікаў прыслоўяў *больш (болей)*, *менш (меней)*: *больш (болей) дарагі*, *менш (меней) салодкі*.

Найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў паказвае самую высокую ці самую нізкую якасць прадмета ў параўнанні з адпаведнай якасцю іншых прадметаў: *найдаражэйшы*, *найсмялейшы*, *наилепшы*, *наигоршы*.

Простыя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца шляхам далучэння да прастай формы вышэйшай ступені прыстаўкі **най-**: *важнейшы* – *найважнейшы*, *прыгажэйшы* – *наипрыгажэйшы*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца далучэннем займенніка *самы* ці прыслоўяў *найбольш*, *наименш* да якасных прыметнікаў: *самы шчаслівы*, *самы дарагі*, *найбольш шчаслівы*, *найбольш дарагі*, *наименш цяжкі*, *наименш сонечны*.

Для абазначэння гранічнай (самай высокай ці самай нізкай) ступені якасці прадмета без суаднясення з якасцю іншых прадметаў часам выкарыстоўваецца **форма элятыва** – простая форма вышэйшай ступені параўнання. Форма элятыва не характэрна для беларускай літаратурнай мовы, яе ўжыванне лічыцца парушэннем нормы. У беларускай мове ёй адпавядаюць формы найвышэйшай ступені параўнання. Напрыклад, сказ *Полоцк – древнейший город Беларуси* правільна перакладаецца наступным чынам: *Полацк – найстаражытнейшы (ці найбольш старажытны) горад Беларусі*. Пераклад *Полацк – старажытнейшы горад Беларусі* лічыцца памылковым. Выкарыстанне формы элятыва дапускаецца толькі ў

некаторых устойлівых выразках: *вышэйшая навучальная ўстанова, вышэйшыя органы ўлады*.

Не ўсе якасныя прыметнікі ўтвараюць формы ступеней параўнання. Гэта залежыць ад іх структуры і семантыкі. Толькі складаныя формы ступеней параўнання ўтвараюць прыметнікі з суфіксамі дзеепрыметнікаў **-уч-** (**-юч-**), **-ім-**: *траскучы, гаючы, любімы*; з суфіксамі **-ат-**, **-авіт-**, **-льн-**, **-к-**, **-лів-**, **-льн-**, **-н-**, **-іст-** і іншымі: *стракаты, хваравіты, мінімальны, гаваркі, спагадлівы, марозны, спрыяльны, лясісты*. Не ўтвараюць форм ступеней параўнання прыметнікі з суфіксамі **-ават-** (**-яват-**): *стараваты, сіняваты, -ав- (**-ов-**): *харавы, каляровы, пераможны*, а таксама прыметнікі, якія абазначаюць нязменныя якасці: *жывы, босы, глухі*; называюць масці жывёл: *буланы, пярэсты, рабы*; абазначаюць колер прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў: *васільковы, бэзавы, вішнёвы*. Не могуць утвараць форм ступеней параўнання складаныя якасныя прыметнікі: *светла-зялёны, чарнавокі*.*

Прыналежныя прыметнікі (абазначаюць прыналежнасць прадмета асобе ці іншай жывой істоце: *леснікова хата, братаў капляюш, Кастусёў аловак, буслава гняздо, вароніна крыло*) у беларускай мове маюць адрозненні ад рускай ва ўтварэнні. Суфіксы **-аў-**, **-оў-**, **-ёў-**, **-еў-** ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду: *дзядзькаў, леснікоў, Кастусёў, Васеў*. Суфіксы **-ін-**, **-ын-** ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў жаночага роду: *сястрын, бабін, Наташын, Зосін* (у рускай мове *дядин, Костин, Васин, бабушкин, Наташин* і інш.).

Прыналежныя прыметнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць кароткую форму: у мужчынскім родзе – **нулявы канчатак**: *бацькаў, Петрусёў*, у жаночым родзе канчатак **-а**: *матчына хустка*, у ніякім не пад націскам **-а**: *вавёrchына дупло*, а пад націскам **-о**: *даччыно паліто*.

У вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду пры неадушаўлёных назоўніках маюць кароткую форму, якая супадае з формай назоўнага склону (адпаведна нулявы канчатак і канчатак **-а**: *братаў, братава*), а прыметнікі жаночага роду заўсёды маюць кароткую форму – канчатак **-у**: *бацькаву кнігу, Наташыну радасць*.

Прыналежныя прыметнікі ўсіх родаў у назоўным склоне множнага ліку і ў вінавальным (пры неадушаўлёных назоўніках)

маюць кароткую форму – канчатак **-ы**: *братавы кнігі, матчыны сёстры, дзедавы медалі*.

Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) адзіночнага і множнага ліку канчаткі прыналежных прыметнікаў супадаюць з канчаткамі поўных якасных і адносных прыметнікаў.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Ахарактарызуйце граматычныя катэгорыі прыметніка.
2. Назавіце формы ступеней параўнання. Як яны ўтвараюцца?
3. Якія прыметнікі не ўтвараюць форм ступеней параўнання?
4. Як у беларускай мове ўтвараюцца прыналежныя прыметнікі?
5. У чым асаблівасці скланення прыналежных прыметнікаў?

6.3. Займеннік

Займеннік – самастойная частка мовы, якая ўказвае на прадметы, асобы, прыметы, але не называе іх. Каб папярэдзіць магчымыя памылкі, звязаныя з выкарыстаннем займеннікаў у беларускай мове, неабходна звярнуць увагу на некаторыя моманты.

Характэрнай асаблівасцю асабовых займеннікаў *я, ты, мы, ён (яна, яно), яны* з'яўляецца ўтварэнне форм ускосных склонаў ад суплетыўных асноў.

Н.	я	ты	м-ы	в-ы
Р.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Д.	мн-е	таб-е	н-ам	в-ам
В.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Т.	мн-ой (-ою)	таб-ой (-ою)	н-амі	в-амі
М.	(пры) мн-е	таб-е	н-ас	в-ас

Зваротны займеннік **сябе** ўказвае на асобу, пра якую ідзе гаворка. Гэты займеннік можа адносіцца да ўсіх трох асоб адзіночнага і множнага ліку, скланяецца на ўзор займенніка *ты*. Адметнасцю яго з'яўляецца адсутнасць формы назоўнага склону.

Н.	–
Р.	сяб-е
Д.	саб-е
В.	сяб-е
Т.	саб-ой (-ою)
М.	саб-е

Неабходна адрозніваць склонавыя формы займеннікаў **сябе**, **цябе** (Р. і В. скл.) і **сабе**, **табе** (Д. скл.): *перамагчы сябе, убачыць цябе; сказаць табе, купіць сабе*.

Займеннік **сам** указвае на асобу ці прадмет, якія ўтвараюць дзеянне самастойна, без удзелу іншых асоб: *Хай рассудзіць, хай разважа, слова цвёрдае хай скажа, скажа сам народ* (Я. Купала).

Займеннік **самы** можа ўказваць на крайнюю мяжу, да якой распаўсюджваецца дзеянне: *Вясной, у час паводкі, вада падыходзіла да самай хаты* (Э. Самуйлёнак); ужываецца для ўтварэння найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў: *Зямля наша – самы святы запаведнік – і трэба, як маці, яе берагчы* (П. Панчанка); можа служыць для ўзмацнення часавага значэння назоўніка: *Ад самага красавіка надвор'е спрыяла людзям* (І. Мележ).

Займеннікі **сам** і **самы** маюць розныя склонавыя формы.

Н.	сам	сам-ы
Р.	сам-ога	сам-ага
Д.	сам-ому	сам-аму
В.	сам-ога	як Н. або як Р.
Т.	сам-ім	сам-ым
М.	(пры) сам-ім	сам-ым

Няпэўныя займеннікі ў беларускай мове маюць прыстаўкі *не-*, *абы-*: *нехта, нешта, нечы, нейкі, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які* і постфіксы *-небудзь, -сьці (-сь)*: *хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь, хтосьці (хтось), штосьці (штось), чыйсьці (чыйсь)*.

Адмоўныя займеннікі маюць прыстаўку *ні-*: *ніхто, нішто, ніякі, нічый*. Рускім адмоўным займеннікам *некого, нечего* адпавядаюць спалучэнні *няма каго, няма чаго* ў беларускай мове: *некого спросіць – няма каго спытаць, нечего чытаць – няма чаго чытаць*.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. На аснове якіх прымет вылучаецца займеннік як асобная часціна мовы?
2. Якія асаблівасці склонавых форм маюць зваротны займеннік *сабе* і асабовы займеннік *ты*?
3. Акрэсліце адрозненне ў лексічным значэнні займеннікаў *сам* і *самы*. У чым асаблівасці скланення гэтых займеннікаў?
4. Як утвараюцца адмоўныя і няпэўныя займеннікі?

6.4. Лічэбнік

Лічэбнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі, колькасць, сукупнасць ці парадак прадметаў пры лічэнні: *чатыры, семдзесят, трыццаць два; чатыры бярозы, семдзесят чалавек, трыццаць два гады; чацвёрта дзяцей, двое сяброў; чацвёрты нумар, сямідзясяты дом.*

Лічэбнік **адзін** мае формы ўсіх трох родаў у залежнасці ад роду назоўніка, з якім спалучаецца: *адзін год, адна зіма, адно лета.* Яму ўласцівы формы адзіночнага і множнага ліку: *адзін стол, адны абцугі.* Лічэбнік *адны* ў форме множнага ліку ўжываецца толькі пры множналікавых назоўніках: *адны нажніцы, адны сані.*

Лічэбнік **два** спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, **дзе** – з назоўнікамі жаночага роду: *два сыны, дзве сяброўкі.*

Лічэбнікі **два (дзе), тры, чатыры** дапасуюцца да назоўнікаў у склоне, прычым, у адрозненне ад рускай мовы, назоўнікі пры іх ужываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два сталы, тры падручнікі, чатыры ўрокі.*

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць частку адзінкі або цэлы лік і частку адзінкі: *дзе трэція; пяць цэлых і дзевяць сотых.* Асабліва частку дробавых лічэбнікаў з’яўляецца іх здольнасць спалучацца з рэчывымі і зборнымі назоўнікамі: *тры пятыя насельніцтва; адна восьмая даходаў.* Паводле структуры дробавыя лічэбнікі састаўныя. Яны ўтвараюцца з пэўнаколькаснага лічэбніка ў лічніку і парадкавага лічэбніка ў назоўніку: *чатыры пятнаццатыя; дваццаць сотых.* Калі лічэбнікі выражаюць цэлы лік і частку цэлага, то пасля назвы цэлага ліку ўжываюцца злучнік *і* або прыметнік *цэлы*, а потым дробавы лічэбнік: *тры і пяць дзясятых; восем і тры сёмыя; тры цэлыя і пяць дзясятых; восем цэлых і тры сёмыя.* Пры абазначэнні дзесятковых дробаў выкарыстоўваецца спалучэнне *нуль цэлых*: *нуль цэлых і тры дзясятых; нуль цэлых і восем сотых.*

Сярод дробавых лічэбнікаў выдзяляюцца словы **паўтара, паўтары**, якія абазначаюць колькасць, што складаецца з цэлага і яго палавіны. Лічэбнік *паўтара* ўжываецца пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* – пры назоўніках жаночага роду: *паўтара года, паўтара вядра, паўтары тоны.*

Зборныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае: *двое, абодва, абедзве, абое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзявяцера, дзясяцера.* Утвараюцца

зборныя лічэбнікі ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў **-ой-, -ёр-а, -ер-а**: *тры – трое, дзесяць – дзясяцера*.

Зборныя лічэбнікі не маюць катэгорый роду і ліку. Яны ўжываюцца: а) з назоўнікамі, што называюць маладых істот: *двое цялят, чацвёрта ягнят*; б) з множналікавымі назоўнікамі: *трое сутак, двое акулераў*; в) з назоўнікамі, якія называюць асоб мужчынскага полу: *пяцёра сяброў, васьмёра мужчын*; г) з назоўнікамі людзі, дзеці, коні, свінні, гусі: *шасцёра дзяцей, сямёра гусей*; д) з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны, усе*: *мы абое, усе дзявяцера*; е) з субстантываванымі прыметнікамі: *трое дзяжурных, двое паляўнічых*. Ужыванне зборных лічэбнікаў з іншымі назоўнікамі не з'яўляецца літаратурнай нормай: *сем дзяўчат, а не сямёра дзяўчат*.

Пры **скланенні** колькасных лічэбнікі маюць свае асаблівасці:

1) лічэбнікі **два (абодва), дзве (абедзве)** ва ўсіх скланавых формах захоўваюць родавыя адрозненні і маюць дзве разнавіднасці: цвёрдую, калі ўжываюцца з назоўнікамі мужчынскага ці ніякага роду, і мяккую, калі ўжываюцца з назоўнікамі жаночага роду: *два (абодва) дубы, палі; дзве (абедзве) сцёжкі*. Яны адрозніваюцца скланавымі канчаткамі: Р. *двух, дзюх*; Д. *двум, дзюм*; Т. *двума, дзюма*; М. *(пры) двух, дзюх*. У творным склоне гэтыя лічэбнікі захавалі форму былога парнага ліку на **-ма**. Гэта ўласціва і лічэбнікам **тры, чатыры**, якія не маюць форм роду (Т. *трыма, чатырма*);

2) лічэбнікі ад **пяці** да **дваццаці** і лічэбнік **трыццаць** скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (тыпу *гаць, сенажаць*). У форме творнага склону гэтых лічэбнікаў падаўжаецца гук [ц'] у становішчы паміж галоснымі: *пяццю, трынаццаццю*, але *шасцю*;

3) лічэбнік **дзевяноста** ва ўсіх склонах мае канчатак **-а**. Лічэбнікі **сорак, сто** змяняюць форму ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, на **сарака, ста**;

4) у лічэбніках ад **пяцідзесяці** да **васьмідзесяці** і ад **двухсот** да **дзевяцісот** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі;

5) у састаўных колькасных лічэбніках пры скланенні змяняецца кожнае слова, як адпаведны простым ці складаным лічэбнікам: *трыццаць сем – трыццаці сямі – трыццаці сямі – трыццаць сем – трыццаццю сямю – трыццаці сямі*;

6) няпэўнаколькасныя лічэбнікі **некалькі, столькі, колькі, гэтулькі** скланяюцца, як прыметнікі множнага ліку: Н. *колькі, гэтулькі*, Р. *колькіх, гэтулькіх*, Д. *колькім, гэтулькім*, В. як Н. або Р., Т. *колькімі, гэтулькімі*, М. *(аб) колькіх, (у) гэтулькіх*;

7) у дробавых лічэбніках лічнік скланяецца, як колькасны лічэбнік, а назоўнік – як парадкавы: Н. *адна пятая*, Р. *адной пятай*, Д. *адной пятай*, В. *адну пятую* і г. д.;

8) лічэбнікі *паўтара*, *паўтары*, *паўтараста* маюць адну форму ва ўсіх склонах;

9) зборныя лічэбнікі *двое*, *трое* скланяюцца, як займеннікі *мае*, *твае*, *свае* (параўн.: Р. *дваіх*, *семярых*, *тваіх*, *сваіх*, Д. *дваім*, *семярым*, *тваім*, *сваім* і г. д.);

10) пры скланенні лічэбнікаў *абодва*, *абедзве* першая частка (або-, абє-) застаецца нязменнай, а другая змяняецца, як лічэбнікі *два*, *дзе*: *абодвух*, *абедзвюх*; *абодвум*, *абедзвюм* і г. д.

Парадкавыя лічэбнікі блізкія да прыметнікаў. Як прыметнікі, яны маюць катэгорыі роду, ліку, склону і дапасуюцца да назоўнікаў: *другі*, *другое*, *другая*, *другія*; *другога*, *другой*, *другімі* і г. д.

Парадкавыя лічэбнікі маюць арфаграфічныя асаблівасці. Калі яны ўтвораны ад састаўных пэўнаколькасных лічэбнікаў з апошнім кампанентам *тысяча*, *мільён*, *мільярд*, то пішуцца ў адно слова і з'яўляюцца складанымі: *трыццаць пяць тысяч* – *трыццаціпяцітысячны*, *дваццаць мільёнаў* – *дваццацімільённы*.

Калі першая частка парадкавых лічэбнікаў напісана лічбай, то яны пішуцца праз злучок: *35-тысячны*, *20-мільённы*. Праз злучок пішуцца і лічэбнікі з канчаткамі: *25-ы*, *18-га*, *46-м*.

У састаўных парадкавых лічэбніках пры скланенні змяняецца толькі апошняе слова: *тысяча дзевяцьсот восемдзсят дзявяты*, *тысяча дзевяцьсот восемдзсят дзявятага*, *тысяча дзевяцьсот восемдзсят дзявятаму* і г. д.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія лічэбнікі маюць катэгорыю роду?
2. Якія лічэбнікі не змяняюцца па склонах?
3. З якімі словамі ўжываюцца зборныя лічэбнікі?
4. Якія асаблівасці скланення маюць лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці* і лічэбнік *трыццаць*?
5. Якія асаблівасці скланення маюць лічэбнікі *дзевяноста*, *сто*?
6. Якія асаблівасці скланення маюць лічэбнікі ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці* і ад *двухсот* да *дзевяцісот*?
7. Якія асаблівасці скланення маюць лічэбнікі *двое*, *трое*, *абодва*, *абедзве*?

8. У чым асаблівасці скланення дробавых і парадкавых лічэбнікаў?

9. Назавіце асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

6.5. Дзеяслоў

Дзеяслоў – самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне ці стан прадмета як працэс і мае граматычныя катэгорыі асобы, трывання, стану, ладу, часу. Каб папярэдзіць магчымыя граматычныя памылкі, неабходна звярнуць увагу на спецыфіку **спражэння** дзеясловаў у беларускай мове.

У залежнасці ад характару асабовых канчаткаў выдзяляюць два тыпы спражэння дзеясловаў. Дзеясловы I і II спражэння ў цяперашнім і будучым простым часе адрозніваюцца канчаткамі (табл. 3).

Табліца 3

Асабовыя канчаткі дзеясловаў

Асоба	I спражэнне	II спражэнне
Адзіночны лік		
1	-у, -ю	-у, -ю
2	-е'ш, -э'ш, -аш	-іш, -ыш
3	-е, -э, -а	-іць, -ыць
Множны лік		
1	-ем, -эм, -ём, -ом, -ам	-ім, -ым
2	-еце, -эце, -яце', -яце'	-іце, -ыце
3	-уць, -юць	-аць, -яць

Тып спражэння зручней за ўсё вызначаць па канчатках 2-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку. Дзеясловы I спражэння ў 2-й асобе адзіночнага ліку маюць канчатак **-еш** (**-эш, -аш**): *нясеш, бярэш, пішаш*; а дзеясловы II спражэння – канчатак **-іш** (**-ыш**): *сядзіш, просіш, гаворыш, варыш*. У 3-й асобе множнага ліку для дзеясловаў I спражэння характэрны канчатак **-уць** (**-юць**): *нясуць, пішуць, гуляюць*, а для дзеясловаў II спражэння – канчатак **-аць** (**-яць**): *гавораць, сядзяць, возяць*.

Асаблівай увагі патрабуюць наступныя формы:

1) у форме 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу пад націскам ужываюцца канчаткі **-ом (-ём)**, не пад націскам – **-ам (-ем)**: *бяром, нясём, пішам, чытаем*; у форме загаднага ладу пад націскам ужываюцца канчаткі **-ем (-эм)**: *нясем, бярэм*;

2) у форме 2-й асобы множнага ліку канчатак вызначаецца наступным чынам: спачатку неабходна вызначыць месца націску па форме 3-й асобы множнага ліку; калі ў гэтай форме націск на аснове, то і ў 2-й асобе множнага ліку ён захаваецца на аснове: *хварэ'юць – хварэ'еце*; калі ж націск на канчатку, то ў 2-й асобе множнага ліку ён захаваецца на апошняй галоснай: *бяру'ць – бераце' (бераце')*, *вязу'ць – везаце' (везаце')*, *нясуць – несяце' (несяце')*;

3) трэба адрозніваць канчаткі дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу ў форме 2-й асобы множнага ліку: *прывезаце', ідзаце'* – абвесны лад, *прывясіце', ідзіце'* – загадны лад.

У беларускай мове асобна выдзяляюць рознаспрагальныя дзеясловы *бегчы, есці, даць* і вытворныя ад іх пры дапамозе прыставак *адбегчы, з'есці, перадаць* і інш. (табл. 4).

Табліца 4

Асабовыя канчаткі рознаспрагальных дзеясловаў

Асоба	Бегчы	Есці	Даць
Адзіночны лік			
1	бяг-у	е-м	д-ам
2	бяж-ыш	я-сі	д-асі
3	бяж-ыць	яд-уць	дад-уць
Множны лік			
1	бяж-ым	ядз-ім	дадз-ім
2	беж-ыце' (-ыце')	я-сце' (-сце')	да-сце' (-сце')
3	бяг-уць	яд-уць	дад-уць

Неабходна адрозніваць напісанне **суфіксаў дзеясловаў**. Пры выбары правільнага варыянта паміж суфіксамі **-ава- (-ява-)** і **-ва-** ўтвараецца форма першай асобы адзіночнага ліку: калі гэтая форма заканчваецца на **-ую (-юю)**, то формы інфінітыва і прошлага часу ўжываюцца з суфіксам **-ава- (-ява-)**: *даследую – даследаваць, даследаваў; дзякую – дзякаваць, дзякаваў*. Калі ж форма 1-й асобы адзіночнага ліку заканчваецца на **-ваю**, то неабходна пісаць суфікс **-ва-**: *апытваю – апытваць, апытваў, раскажваю – раскажваць, раскажваў*.

Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца з суфіксам **-ава- (-ява-)**: *дэградаваць, фальсіфікаваць, арыентаваць*,

прагназаваць, балансавач, цытаваць, аналізаваць, культываваць, кантактаваць, планаваць, групаваць, ліквідаваць, акліматызаваць, перафразавач, кваліфікаваць, інфармаваць.

Дзеяслоўны суфікс **-ірава- (-ырава-)** ужываецца:

1) калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія з дзеясловамі на **-ава- (-ява-)**: *буксіраваць – буксаваць, парадзіраваць – парадаваць, будзіраваць – будаваць, газіраваць – газавач, камандзіраваць – камандаваць, фарміраваць – фармаваць, апаніраваць – апанаваць;*

2) калі дзеяслоў без **-ір- (-ыр-)** губляе сваю фармальную і сямантычную акрэсленасць: *шакіраваць, бісіраваць, бравіраваць, гарманіраваць, драпіраваць, лабіраваць, курыраваць, лавіраваць, сервіраваць, фантазіраваць;*

3) калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *манціраваць, пасівіраваць, аксідзіраваць, зандзіраваць, сталіраваць, дэмпфіраваць, юзіраваць, юсціраваць, парафіраваць, дыфундзіраваць.*

У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмаскіраваць – дэмакаваць, акупіраваць – акупаваць, курсіраваць – курсаваць, калькіраваць – калькаваць, базіраваць – базаваць.*

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Як вызначаецца спражэнне дзеяслова?
2. Якія асабовыя канчаткі маюць дзеясловы I і II спражэння?
3. Як правільна ўтварыць форму 2-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу?
4. Чым адрозніваюцца канчаткі дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу ў форме 2-й асобы множнага ліку?
5. Якія дзеясловы адносяцца да рознаспрагальных?
6. У чым спецыфіка спражэння рознаспрагальных дзеясловаў?
7. У якіх выпадках пішацца суфікс **-ава- (-ява-)**?
8. У якіх выпадках пішацца суфікс **-ва-**?
9. Калі пішацца суфікс **-ірава- (-ырава-)**?

6.6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова

Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная форма дзеяслова, што абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *падрыхтаваны рукапіс, рэкамендуемы да друку.*

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры далучэнні да яе суфіксаў **-ш-**, **-ўш-**, **-л-**, а таксама канчаткаў прыметнікаў: *прынес-ці – прынёшы, прыляце-ць – прыляцеўшы, узмужне-ць – узмужнелы*.

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **цяперашняга часу** ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры далучэнні да яе суфіксаў **-уч-**, **-юч-** (ад дзеясловаў I спр.), **-ач-**, **-яч-** (ад дзеясловаў II спр.), а таксама канчаткаў прыметнікаў: *руха-юць – рухаючыя сілы гісторыі, плануюць – плануючыя органы*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы пераходных дзеясловаў закончанага трывання шляхам далучэння суфіксаў: **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-т-** і канчаткаў прыметнікаў: *напісаны, абазрэты, раскіданы, засеяны, асветлены, накрышаны, пашыты*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** **цяперашняга часу** ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-ем-**, **-ім-** і канчаткаў прыметнікаў: *кіру-юць – кіруемы, ствараюць – ствараемы*.

У беларускай мове як поўныя, так і кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану **прошлага часу** пішуцца з адной літарай **н**: *складзены, паднесены, спілавана, купленая*.

У сучаснай беларускай мове найбольш пашыраныя і ўжывальныя дзеепрыметнікі **прошлага часу** **незалежнага і залежнага стану** з суфіксамі **-л-**, **-н-**, **-ан-**, **-ен-**, **-т-**: *пачарнелы, задуманы, вывучаны, прынесены, прышыты*. Дзеепрыметнікі **прошлага часу** **незалежнага стану** з суфіксам **-ш-**, **-ўш-** абмежаваны ва ўжыванні, пры магчымасці іх пажадана замяняць дзеепрыменікамі, што маюць суфікс **-л-**: *пажаўцеўшая трава – пажаўцелая трава, счарнеўшы снег – счарнелы снег, пачырванеўшыя рукі – пачырванелыя рукі, пераспеўшыя ягады – пераспелыя ягады*.

У сучаснай беларускай мове абмежавана выкарыстанне дзеепрыметнікаў з суфіксамі **-ач-**, **-яч-**, **-уч-**, **-юч-**. У значнай ступені гэта тлумачыцца тым, што яны па форме супадаюць з дзеепрыслоўямі і іх можна ўспрыняць двухсэнсавы. Таму ў беларускай мове пазбягаюць ужывання дзеепрыметнікаў тыпу *пішучы, стукаючы, гаворачы*. Такія дзеепрыметнікі сустракаюцца пераважна ў навуковых працах і ў мове газет, як правіла, у складзе тэрмінаў.

Малаўжывальныя ў беларускай мове і дзеепрыметнікі з суфіксамі **-ем-**, **-ім-**.

Зусім не характэрны для беларускай мовы звартныя дзеепрыметнікі.

У беларускай мове ёсць многа сродкаў замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў. Найбольш ужывальныя пры перакладзе з рускай мовы:

1) нарматыўныя дзеепрыметнікі з суфіксамі -л-, -н-, -ен-, -ан-, -т-: *волнующееся озеро – усхваляванае возера;*

2) дзеепрыслоўі: *сказал остановившийся человек – сказаў чалавек, спыніўшыся;*

3) дзеясловы: *ночные костры, светившиеся там и сям, только увеличивали темноту – начныя кастры свяціліся і толькі павялічвалі цемру;*

4) прыметнікі: *томимый голодом человек – галодны чалавек, обслуживающий персонал – абслуговы персанал;*

5) назоўнікі: *будущая жизнь – будучыня, фермер, владеющий садом – фермер-садаўладальнік;*

6) даданыя азначальныя часткі: *звери, живущие на болоте – зверы, якія жывуць на балоце.*

Дзеепрыслоўе – гэта нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Андрэй, пасядзеўшы, пайшоў на сцэну (П. Пестрак).*

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання, а дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад дзеясловаў закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу I спражэння пры дапамозе суфікса -учы- (-ючы-), а таксама ад дзеясловаў II спражэння пры дапамозе суфікса -ачы- (-ячы-): *пльв-уць – пльв-учы, спява-юць – спява-ючы, гавор-аць – гавор-ачы, воз-яць – воз-ячы.*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ці ад асновы інфінітыва, ці ад асновы прошлага часу пры дапамозе суфіксаў -ўшы- (пасля галосных), -шы- (пасля зычных): *перада-ць – перада-ўшы, сказа-ць – сказа-ўшы, прынес-ці – прынёс-шы, скла-ў – скла-ўшы.*

У беларускай мове існуюць пэўныя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік абазначаюць дзеянні адной асобы ці прадмета: *Церусіла поўнач людзям сны, плывучы высока над зямлю (М. Лужанін).* У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *церусіла* і дзеепрыслоўе *плывучы* абазначаюць дзеян-

не аднаго і таго ж прадмета – поўначы. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, што абазначаюць дзеянні розных асоб ці прадметаў. Гэта парушэнне літаратурнай нормы. Такія сказы няправільныя ў сэнсавых і стылявых адносінах: *Падыходзячы да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік*. У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *сапсаваўся* адносіцца да дзейніка *гадзіннік*, а дзеепрыслоўе *падыходзячы* да гэтага дзейніка не адносіцца. Правільна пабудаваць гэты сказ трэба так: *Калі мы падыходзілі да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік*.

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да неазначальнай формы дзеяслова, г. зн. калі выказнік безасабовага сказа выражаецца спалучэннем безасабовага дзеяслова ці прэдыкатыўнага прыслоўя (*трэба, нельга, варта* і інш.) з інфінітывам: *Падводзячы вынікі работы за год, можна адзначыць несумненны прагрэс у вырашэнні многіх складаных пытанняў*. Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываць нельга: ~~*Прачытаўшы ўважліва апавяданне, мне здалося, што рэдактарскіх паправак у ім няма; Падыходзячы да іх, мне стала цяплей.*~~

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Як матывуецца тэрмін *дзеепрыметнік*?
2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі?
3. Якія дзеепрыметнікі найбольш прадуктыўныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове?
4. Раскажыце пра спосабы замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы.
5. Што абазначае дзеепрыслоўе?
6. Ад якіх асноў і пры дапамозе якіх сродкаў утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага і закончанага трывання?
7. Раскажыце аб правілах ужывання дзеепрыслоўяў у сказе. Прывядзіце прыклады.

6.7. Прыслоўе

Прыслоўе – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння ці стану (*зробілі добра, слухаючы ўважліва*), прыме-

ту якасці (*надзвычай прыгожы, правільна зроблены, вельмі ціха*) або прымету прадмета (*размова па-беларуску, дарога дадому*).

Галоўная прымета прыслоўяў – іх нязменнасць. Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не маюць канчаткаў, не ўтвараюць форм роду і ліку. Толькі якасныя прыслоўі маюць ступені параўнання і формы суб'ектыўнай ацэнкі: *высока – вышэй, найвышэй, высакавата*.

Якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць дзве формы ступеней параўнання – вышэйшую і найвышэйшую, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці. Формы ступеней параўнання прыслоўяў бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад прыслоўяў пры дапамозе суфікса **-ей (-эй, -ай)**: *востра – вострэй, весела – веселей*. Некаторыя прыслоўі ўтвараюць форму вышэйшай ступені параўнання ад суплетыўнай асновы пры дапамозе суфікса **-ш**: *мала – менш, многа – больш, добра – лепш, дрэнна – горш*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў **больш (болей), менш (меней)**, якія далучаюцца да якасных прыслоўяў: *больш спакойна, менш напружана*.

Нельга забываць пра тое, што пасля вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў ужываецца прыназоўнік **за** (*піша лепш за сябра*) або параўнальная канструкцыя са злучнікам **чым (як)**: *Міхась піша дыктоўкі лепш, чым Антось* (у рускай мове *пишет лучше друга*; *Миша пишет диктанты лучше Антона*; *Миша пишет диктанты лучше, чем Антон*).

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца далучэннем прыстаўкі **най-** да формы вышэйшай ступені: *лягчэй – найлягчэй, больш – найбільш, прасцей – найпрасцей*.

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе слоў **найбольш, найменш**, якія далучаюцца да прыслоўяў, а таксама спалучэннем форм вышэйшай ступені параўнання са словамі **за ўсё, за ўсіх**: *найбольш выразна, найменш дакладна, менш за ўсё, хутчэй за ўсіх*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Якія прыслоўі маюць формы ступеней параўнання?
2. Як утвараюцца формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў?

3. Як утвараюцца формы найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

1. У алфавіце мовы жыхароў вострава Бугенвіль у Ціхім акіяне налічваецца ўсяго 12 літар. Алфавіт гэтай мовы створаны на аснове лацінкі і ўтрымлівае літары a, e, g, i, k, o, p, r, s, t, u, v.

2. Згодна з публікацыямі брытанскай кампаніі Today's Translations, у афрыканскай мове лубу існуе самае цяжкаперакладальнае слова ў свеце – *ilunga*, што азначае 'чалавек, гатовы дараваць любое зло першы раз, вытрымаць яго ў другі раз, але не дараваць у трэці раз'.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Перакладзіце словы на беларускую мову, параўнайце лік назоўнікаў.

Белила, чернила, дверь, грудь, крупа, хлопоты, сумерки, дрова, брусника, поведение, черника, конопля, калитка, клюква, обеды, кладбище, двойня, земляника, малина, клюква, клубника, пригоршня, поведение, отношение, введение, бегство, овощи, фрукты, сумерки, отруби.

Заданне 2. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую, параўнайце род назоўнікаў.

Золотая медаль, солдатская шинель, всеобщая перепись, широкая степь, злая собака, пыль поднялась, спелое яблоко, вкусное какао, кислый щавель, старинная роспись, горькая полынь, длинная тень, древнерусская летопись, полная пачка, актовый зал, жёлтый цыплёнок, маленький жеребёнок, и бровью не повела, солнечный свет, белый гусь, военный округ, высокий тополь, небольшое пространство, вкусная морковь, старинная церковь, целая охапка, полевая ромашка, неправильная дробь, серебряная вилка, подавляющее большинство, яркий свет, чистый пол, приятное воспоминание, выгодная продажа, кровавая мозоль, новый кафель.

Заданне 3. Ахарактарызуйце назоўнікі паводле іх родавай прыналежнасці.

Аташэ, кафэ, купэ, канфеці, авеню, какаду, івасі, цэцэ, рагу, пані, фламінга, алібі, лэдзі, цюль, пенснэ, канферансье, пано, кіма-

но, лібрэта, кенгуру, піяніна, камюніке, ранцье, Тбілісі, Антарыа, Баку, Кіліманджара, Ай-Петры, БелСЭ, ААН, МАЗ, БДУ, ЭВМ, загс, ЛіМ, гарана, ЦУМ, ВНУ.

Заданне 4. Складзіце па два сказы з наступнымі назоўнікамі, каб яны абазначалі асоб мужчынскага і жаночага полу.

Ціхоня, сведка, калега, суддзя, прафесар, лейтэнант, дырэктар.

Заданне 5. Перакладзіце словазлучэнні. Растлумачце, што ўплывае на характар канчаткаў у Д. і М. скл.

Запісаць на доске, купіць в аптеке, работата в библиотеке, купацца в реке, сказаць дочке, держата в руке, прочитаць в книге, стоята на дороге, служата на границе, закопата в земле, подарата сестре.

Заданне 6. Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне. Абгрунтуйце напісанне канчаткаў.

Падрыхтавацца да (ад'езд, кірмаш, фестываль, з'езд, сімпозіум), выйсці з (універсітэт, вір, лес, лясок, гаёк, будынак), шмат (час, гарох, пясочак, крык, трагізм, нораў, цукар, боль), сукенкі з (трыкатаж, шыфон, крэпдэшын), няма (тварог, мёд, аловак, нож, хвост), тона (метал, хлеб, авёс, алей), стаяць каля (дуб, Нёман, насып, ручай, гай), уборка (пакой, ураджай, лён, гарох), пах (квас, бэз, агурок, адэкалон), схавалася ад (пыл, дождж, мароз, воўк, хлопца), мелодыя (вальс, гімн, паланез), у канцы (год, горад, месяц, жнівень, канфлікт).

Заданне 7. Пастаўце назоўнікі ў форме Р. скл. адз. л., растлумачце правапіс канчаткаў. Назавіце тыя назоўнікі, якія могуць мець варыянтныя канчаткі, растлумачце прычыну. Праверце свае адказы, выкарыстаўшы «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы».

Аб'ём, агонь, алерген, бялок, сплаў.

Абарот, ганарар, гандаль, дагавор, дэпазіт.

Графік, знак, закон, каэфіцыент, выхад.

Парк, гром, дрэнаж, абвал, дуб.

Аб'езд, агрэгат, адвес, алмаз, груз.

Аб'ект, атлас, друк, дэкор, праспект.

Заданне 8. Запішыце назоўнікі ў форме М. скл. адз. л.

Адпачываць у (пакой), яблыні ў (сад), выступаць па (тэлебачанне), гаварыць па (тэлефон), прачытаць у (падручнік), хадзіць па

(праспект, снег, бераг), відаць па (кажух), скакаць на (конь), родзіч па (дзед, бацька, муж), служыў пры (цар, кароль, Усяслаў Брачыслававіч), шум у (калідор, гушчар), гаварылі аб (камандзір, Рыгор, Косця, Алег, Якуб Колас, Мележ), быць у (Пецяярбург, Цюрых).

Заданне 9. Прыдумайце словазлучэнні з наступнымі назоўнікамі ў форме Т. скл. адз. л.

Глыб, электрычнасць, сувязь, актыўнасць, шчыльнасць, медзь.

Заданне 10. Утварыце формы Т. скл. адз. л. наступных назоўнікаў, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу.

Мікіта, Фама, Янка, Пятро, Ілья, Цішка, Лойка, Астрэйка, Мурашка, Асіпенка, Бядуля, Вітка, Гамолка, Шаліма, Крапіва, плакса, сведка, старшыня, суддзя, ціхоня, ляўша, калека, сірата.

Заданне 11. Запішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі.

Дом адпачынку пад (Магілёў), захапляцца (пісьменнік Тургенеў), пазнаёміцца з акцёрам (Тарасаў), паспрачацца з (Алег Барысаў), спыніцца пад (горад Барысаў), вершы (Янка Лучына), сустрэцца з (Ягайла), напісанае (Скарына), параіцца з (бацька, Кузьма, дзядзька Коля), гутарыць з (Клава Сушчэня, Сярожа Сушчэня), напісаць (Сеня Пясоцкі), сказаць (Антаніна Хатэнка), зацікавіцца (Тадэвуш Касцюшка), дамовіцца з (Грыша Дарожка).

Заданне 12. Запішыце адпаведныя беларускія словы. Выдзеліце суфіксы. Звярніце ўвагу на ўжыванне суфіксаў у беларускіх і рускіх назоўніках.

Очиститель, выключатель, распределитель; подарок, свёрток, остановка; острота, величина, высота, глубина; путаница, волонкита, беготня; паломничество, ходатайство, студенчество; чтение, кормление, рубка; слушатель, читатель, искатель; защитник, исполнитель, изобретатель, победитель.

Заданне 13. Утварыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання прыметнікаў.

Высокі, новы, добры, дрэнны, прыгожы, дакладны, вялікі, малы.

Заданне 14. Перакладзіце на беларускую мову.

1) Трифторид хлора является самым горючим веществом из когда-либо известных человечеству; 2) Ботулотоксин обладает наибольшей молекулярной массой среди белков; 3) «Полоний-210» используется для создания мощнейших источников энергии; он имеет очень короткий период полураспада и поэтому способен вызывать тяжелейшую лучевую болезнь.

 1) В мире насчитывается 48 беднейших стран, причём подавляющее большинство в этом списке – страны Африки; 2) Люксембург занимает почётное 2-е место среди 10 богатейших стран мира; 3) Курс доллара ниже, чем курс евро.

 1) Китайская электронно-вычислительная машина «Tianhe-2» занимает почётную первую строчку в списке 500 мощнейших компьютерных систем мира; 2) На выставке были представлены новейшие гаджеты; 3) Новый компьютер лучше старого.

 1) Клён толще рябины; 2) Озеро Нарочь больше и глубже Свитязи; 3) Богатейшими запасами пресной воды обладает Российская Федерация.

 1) Чем ниже температура льда, тем меньше его плотность; 2) Береза Шмидта растёт в приморском крае: это дерево в 1,5 раза плотнее и крепче чугуна и отлично сможет заменить сплав металла. 3) В число прочнейших металлов входят иридий, рутений, тантал.

 1) В 1902 году нашлась древнейшая книга, написанная на древнегреческом языке; 2) Самая большая книга на свете находится в одном из голландских музеев Амстердама. Эта книга называется «Сборник морских правил». Высота книги больше роста среднего взрослого человека; 3) 12 наименьших книг в мире помещаются в одной столовой ложке.

Заданне 15. Ад выдзеленых назоўнікаў утварыце і запішыце прыналежныя прыметнікі. Пры неабходнасці звяртайцеся да «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы».

Падарунак мамы і таты, таварыш Пеці, сяброўка Алесі, ордэн бацькі, пірагі цёткі, рэферат Міхася, даклад Яніны, поспехі Алесі і Алеся, сшытак Анатоля, голас дачкі, ліст матулі і дзядулі, хвост ваўка, вушы зайца, гняздо ластаўкі, зрок сокала, гняздо бусла.

Заданне 16. Раскрыйце дужкі, паставіўшы займеннікі ў правільнай скланавай форме.

Падзякаваць (ты), думаць пра (сябе), напісаць (ты), абяцаць (сябе), дараваць (ты), прыехаць да (ты), перамагчы (сябе), маўчаць пры (ты).

Заданне 17. Спішыце. Замест кропак устаўце займеннікі самы ці сам у патрэбнай скланавай форме і пастаўце націск.

1) 3 ... раніцы ішоў дождж. 2) Машына спынілася каля ... маста. 3) Ён атрымаў дазвол ад ... начальніка. 4) Каля ... берага

рэчкі раслі тры бярозы. 5) Скажы пра гэта не мне, а яму ... 6) ... высокім дрэвам у парку была сасна. 7) Ты кепска ведаеш ... сябе. 8) Зямля ўсіх нас корміць, а ... есці не просіць. 9) Ён смяяўся з ... сябе. 10) Сялянка сціплая – матчына хата пры ... дарозе ўдавец (Р. Барадулін).

Заданне 18. Перакладзіце словазлучэнні і сказы з рускай мовы на беларускую. Адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.

Не от кого было получать письма, некому больше писать; больше ждать некого; выехать не на чем; некому выступить; не с кем поговорить; кое-кто из участников; сообщить кое-какие новости; успел кое с кем познакомиться и кое с кем переговорить; я кое-кого из вас, кажется, знаю; пусть приходит кто угодно.

Заданне 19. Запішыце лікі словамі.

7, 12, 17, 18, 44, 79, 414, 750, 878, 639, 2013, 100 001.

0,9; 9/14; 0,4; $10\frac{3}{4}$; 7,5; $\frac{1}{3}$; $\frac{4}{5}$; $3\frac{2}{4}$.

Заданне 20. Праскланяйце наступныя лічэбнікі і спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі.

Восем цэлых сем дзясятых, чатыры пятыя, дзве трэція, трое коней, абое, дзявяцера, пяцёра, 227 дзён, 768 рублёў.

Заданне 21. Пры спісванні раскрыйце дужкі, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў.

(Два, дзве, абодва, абедзве, двое) дом, суткі, жанчына, кіламетр, чэмпіён. (Чацвёрэ, чатыры) студэнт, дзяўчына, сані, вуліца, вёска. (Восем, васьмёра) кураняты, бяроза, гектар, мужчына, футбаліст.

Заданне 22. Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных.

1, 11. 40, 100, 1001, 888, 11 000, 60 млн, 987 млн, 125 000, 28 млрд.

Заданне 23. Зрабіце пераклад словазлучэнняў з рускай мовы на беларускую. Растлумачце асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў гэтых мовах.

Два города, три студента, четыре рубля, оба задания, полторы копейки, две жизни, три ведра, четыре года, два месяца, в полутора километрах от села, три стакана чаю, две зеленые березки, два круглых стола, беседа двух подруг, пять интересных книг, три круглых отличника, в полутора метрах от меня, четыре литра молока, три молодые сосны, тридцать четыре ведра, шесть красивых девушек, три молодых специалиста, встреча двух друзей.

Заданне 24. Знайдзіце выпадкі няправільнага спалучэння лічэбніка і назоўніка. Выпраўце сказы, дзе гэта патрэбна.

1) За дзвюма зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш. 2) На беразе ракі стаяла чацвёрта жанчын. 3) Пяцёра трактараў арала на полі. 4) Катланав капалі двое бульдозераў. 5) Трое настаўніц выехалі на нараду. 6) Дзяўчына захапілася двума апошнімі аповесцямі І. Шамякіна. 7) У гэтым годзе недабралі каля пяцьсот кілаграмаў з гектара. 8) Вёска была ў паўтарах кіламетрах ад шашы. 9) Турысты былі ў паходзе дваццаць двое сутак. 10) У семярых нянек дзіця без носу.

Заданне 25. Запішыце дзеясловы ў формах 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу. Графічна абазначце канчаткі, вызначце спражэнне.

Садзіць, несці, везці, адчыняць, прадаваць, расццілаць, сцерагчы, клеіць, браць, весці, падабацца, зачыняць, збірацца, карміць, сыпаць.

Заданне 26. Утварыце ад дзеясловаў формы 1-й і 2-й асобы множнага ліку абвеснага ладу і запішыце іх.

Вазіць, стрыгчы, браць, берагчы, спаць, араць, ляцець, пачаць, мачыць, маўчаць, падмесці, есці, бегчы, глядзець, сцерагчыся, высыпаць, сядзець, грузіць, касіць, святкаваць, дзьмуць, будзіць, палоць, знайсці, з'есці, перабегчы.

Заданне 27. Утварыце формы 1-й асобы множнага ліку абвеснага і загаднага ладу наступных дзеясловаў.

Везці, берагчы, пачаць, пакласці, смяяцца, забраць, апрацаваць, адпачыць, жаць, адазвацца, даваць.

Заданне 29. Ад дзеясловаў утварыце магчымыя формы дзееспрыметнікаў, вызначце іх, стан, час. Абазначце суфіксы.

Выявіць, узаконіць, звярнуць, ачысціць, пазелянець, аднавіць, агарнуць, загрунтаваць, абклеіць, падзяліць, прапанаваць, парыжэць, разгарадзіць, насіць, будаваць, падпісваць.

Заданне 30. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

♠ Полученный раствор, ненасыщенный углеводород, концентрированная кислота, образующаяся соль, рассматриваемый опыт.

💰 Невыполненный план, растущие расходы, понесённые издержки, полученный доход, налогооблагаемая прибыль.

💻 Стаття, содержащая результаты исследования; отображаемая информация; часто используемые пакеты программ; дей-

ствія из указанного конечного набора; программа, производящая действия, несанкционированные пользователем.

 Цветушыя дрэвы, почерневшая ліства, выюшыяся расцены, стоячая вода, акружаючая срод.

 Ствол поваленнаго дрэва, ачшчанный от ветвей и верхушки; выделяющийся газ; водорастворимые жидкости, не замерзающие при низких температурах.

 Широко использующийся метод; обезжиренная печатная краска; устройство, передающее печатную краску на печатную форму; бумага с водостойким покрытием, содержащая ингибиторы коррозии и предназначенная для защиты металлических изделий от атмосферной коррозии.

Заданне 31. Утварыце дзеепрыслоўі ад дзеясловаў. Пакажыце, пры дапамозе якога суфікса і ад якой асновы ўтворана дзеепрыслоўе.

Абараніць, абараняць, арганізаваць, арганізоўваць, браць, вывучаць, вывучыць, выпускаць, выпусціць, гаварыць, есці, ехаць, забыць, крыкнуць, насіць, несці, накрывацца, накрывацца, узнімаць, узяць, прачытаць.

Заданне 32. Знайдзіце памылкі ў выкарыстанні дзеепрыслоўяў. Перабудуйце сказы і запішыце іх.

1) Едучы дахаты, Мікадзіма падганяла думка хутчэй пабачыцца з жонкай. 2) Гледзячы на дарогу, успамін усё больш расплываўся, а потым і зусім выветрыўся з памяці. 3) Чытаўшы раман Жуля Верна «Таямнічы востраў», я ўяўляў сябе Сайрасам Смітам на паветраным шары. 4) Гледзячы на шырокія калгасныя палі, сэрца напайняецца радасцю. 5) Даведаўшыся аб хуткім расстанні з роднымі мясцінамі, адчай ахапіў юнака. 6) Скончыўшы школу, Сцёпку захацелася паступіць у танкавае вучылішча. 7) Седзячы на лаўцы каля чыгуначнага вакзала, Рыгора пацягнула ў сон. 8) Чытаўшы артыкул М. Бандарэнкі пра даследчыкаў Сібіры і Байкала, я марыў прысвяціць сваё жыццё навуцы. 9) Праязджаючы па вуліцы, яго позірк шукаў некага сярод людзей. 10) Пражывучы сто тры гады на свеце, дзед Якуб раптоўна аслеп.

Заданне 33. Утварыце магчымыя формы ступеней параўнання прыслоўяў.

Весела, высока, глыбока, густа, далёка, моцна, прыгожа, сме-ла, ціха, цяжка.

Заданне 34. Спішыце, выпраўляючы, дзе патрэбна, памылкі ва ўтварэнні форм ступеней параўнання прыслоўяў.

Больш выразней, менш вынікова, хутчэй усіх, менш прыкметней, найбольш сучасна, найменш рашуча, шырэй, найгорш, найляпшэй.

Заданне 35. Растлумачце розніцу ў значэнні прыведзеных прыслоўяў (для даведак звярніцеся да «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы»). Складзіце сказы з гэтымі прыслоўямі.

Удвух, удзвюх, удваіх, утрох, утраіх, учатырох, учацвярых, упяцёх, упяцях.

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правіла напісання спалучэнняў галосных у запызчаных словах.

2) Якія галосныя адносяцца да прыстаўных? Калі яны пішуцца?

3) У якіх выпадках прыстаўныя галосныя знікаюць?

Заданне 1. Перакладзіце на беларускую мову словы іншамовнага паходжання, растлумачце іх напісанне.

Амміак, аксіома, біялогія, біогеосфера, варыянт, геалогія, гравітацыйны, геныяльны, гігіена, грандыозны, дыяпазон, дыяметр, дыягност, ініцыятыва, іерогліф, іанізацыя, іерархія, ідэаліст, йод, йогурт, кліентура, метеорыты, меліярацыя, мемарыал, мільён, мільярд, матэрыяльны, метеор, майор, Нью-Йорк, океан, патрыот, прапарцыянальны, патэнцыял, перыядычны, пазіцыянаванне, педыятр, пацыент, радыоантэна, радыацыйны, рэакцыя, раён, рэгіён, рэалізм, стадыён, сімбіоз, стацыянарны, тэорыя, тэарэма, тэалагічны, Токіо, трыо, фойе, чэмпіён, экспаненцыяльны.

Заданне 2. Спішыце, устаўляючы, дзе трэба, замест кропак прапушчаныя літары.

За...ржавець, многа ...льну, дрот ...ржавы, па...мкнуцца, адно ...мгненне, шмат ...ржавых цвікоў, па...мчацца, ...льнае палатно, вока...мгненна.

7. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

7.1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах

Для беларускай мовы характэрны наступныя спецыфічныя рысы ў будове словазлучэнняў:

1) дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць* спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме **давальнага** склону: *падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне* (у рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць **вінавальнага** склону: *поблагодарить брата, простить друга, извините меня*);

2) дзеясловы руху (*ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець*), волевыяўлення (*наслаць, адправіць, выправіць*) у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **на**: *ісці на ваду, з'ездзіць на бацьку, наслаць на доктара*. Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы *ягады, грыбы, кветкі, арэхі*, то яны таксама ставяцца ў форму **вінавальнага** склону, але з прыназоўнікам **у**: *паехаць у грыбы, пайсці ў суніцы, адправіць у арэхі* (у рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму **творнага** склону з прыназоўнікам **за**: *идти за водой, съездить за отцом, послать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправить за орехами*);

3) дзеясловы *жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кніць* кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў **родным** склоне з прыназоўнікам **з (са)**: *жартаваць з дзяцей, смяяцца з недахопаў, здэкавацца з яго* (адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы **творнага** склону з прыназоўнікам **над**: *шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваются над ним*);

4) дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* кіруюць **вінавальным** склонам з прыназоўнікам **на**: *захварэць на ангіну, хворы на грып* (у рускай мове назоўнік ставіцца ў форму **творнага** склону без прыназоўніка: *заболеть ангиной, болен гриппом*);

5) дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца*) патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе* (у рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **о (об)**: *говорит об отношении, спрашивать о чувствах, думать о ней*);

6) пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння (*хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць*) назоўнік ставіцца ў форму **меснага** склону з прыназоўнікам **на**: *хадзіць на суседзях, блукаць на лясах, бачыцца на выхадных, гладзіць на валасах, стукаць на спіне* (у рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам **по**: *ходит по соседям, блуждают по лесам, видется по выходным, гладит по волосам, стучат по спине*);

7) пры назоўніках *лекцыя, нарысы, адзнака* і іншых залежнае слова ставіцца ў форму **меснага** склону з прыназоўнікам **на**: *лекцыя на гораўтварэнні, адзнака на чарчэнні, адзнака на фізічным выхаванні* (у рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам **по**: *лекция по горообразованию, оценка по черчению, оценка по физической культуре*);

8) дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць ад залежнага слова формы **творнага** склону з прыназоўнікам **з (са)**: *ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай* (у рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **на**: *женить на Елене, жениться на Светлане*);

9) лічэбнікі *два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *два акіяны, тры студэнты, чатыры дні*. Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множнага ліку: *два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні* (у рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *два глубоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня*). Лічэбнікі *пяць, шэсць* і наступныя ў назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: *пяць кветак, сем паверхаў*;

10) у дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку (рус. *числитель*) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (рус. *знаменатель*): *адна пятая, дзве трэція, тры дзясятая*. Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць* і далей, то

яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзявятых, восем пятнаццатых*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Як выяўляецца спецыфіка мовы ў словазлучэннях?
2. Прывядзіце канкрэтныя прыклады асаблівасцей кіравання і дапасавання ў беларускай мове.

7.2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе

Выказнік у сказе граматычна і сэнсава звязаны з дзейнікам, каардынуе з ім свае формы, г. зн. поўнасцю або часткова граматычна прыпадабняецца да яго. Такая сувязь носіць назву **каардынацыі**. Пры каардынацыі формы асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду дзеяслова дыктуюцца назоўнікам (займеннікам), што выступае ў ролі дзейніка: *Даследаванне праводзіцца. Абарона курсавых работ закончылася*.

Граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем норм каардынацыі дзейніка і выказніка, узнікаюць пры няправільным выбары: 1) форм ліку выказніка пры дзейніку, выражаным словам ці спалучэннем слоў са значэннем колькасці; 2) форм ліку выказніка пры аднародных дзейніках; 3) форм роду выказніка пры дзейніках, выражаных назоўнікамі мужчынскага роду са значэннем прафесіі, роду дзейнасці.

У апошні час у навуковай літаратуры даюцца разнастайныя рэкамендацыі па выкарыстанні форм адзіночнага і множнага ліку выказнікаў. Адны вучоныя ўлічваюць у першую чаргу граматычную каардынацыю (*Большасць навучэнцаў добра справілася з заданнем* – выказнік мае форму адзіночнага ліку, паколькі дзейнік выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ліку), іншыя – сэнсавую (*Большасць навучэнцаў добра справіліся з заданнем* – выказнік мае форму множнага ліку, паколькі абазначае дзейнасць мноства асоб). Некаторыя вучоныя правільнымі прызнаюць абодва варыянты, але праводзяць дыферэнцыяцыю з улікам адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці назоўнікаў, актыўнасці / пасіўнасці, сумеснасці / раздзельнасці ажыццяўлення дзеяння, парадку слоў і інш.

Асноўныя выпадкі выкарыстання форм ліку выказніка адлюстраваны ў табл. 5.

Табліца 5

Выказнік у форме адзіночнага ліку	Выказнік у форме множнага ліку
<i>Дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем</i>	
а) пры якім ёсць словы ўсяго, толькі : <i>Забраніравана было ўсяго тры месцы.</i>	а) пры якім ёсць азначэнні ў форме множнага ліку або словы ўсе, гэтыя : <i>Гэтыя тры кнігі былі самымі дарагімі для мяне.</i>
б) у якім ёсць словы мінут, гадзін, дзён, тыдняў, месяцаў, гадоў, зім, летаў, вёснаў : <i>Мінула пяць гадоў.</i>	<i>Гэтыя пяць гадоў былі самымі плённымі.</i>
в) з састаўным лічэбнікам, які заканчваецца на адзін : <i>Дваццаць адзін студэнт з'явіўся на экзамен.</i>	<i>Усе дваццаць адзін студэнт удзельнічалі ў спаборніцтвах.</i>
г) у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (пара, тройка, дзясятка, сотня, пяцёрка і да таго пад.): <i>За адзін дзень была прададзена сотня новых падручнікаў.</i>	
д) дзеянне ўспрымаецца як цэласнае: <i>Пяць байцоў накіравана ў разведку (заданне выконваюць групай).</i>	б) падкрэсліваецца раздзельнае ажыццяўленне дзеяння: <i>Пяць байцоў накіраваны ў разведку (кожны з самастойным заданнем).</i>
<i>Дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (рад, шэраг, мноства, большасць, меншасць, большая частка) з назоўнікам роднага склону множнага ліку</i>	
калі абазначаецца дзеянне неадусаўлёных прадметаў ці падкрэсліваецца пасіўнасць дзеяння: <i>Рад парт быў пастаўлены пасярэдзіне аўдыторыі; Шэраг супрацоўнікаў быў прыцягнуты да адказнасці.</i>	калі дзейнік мае значэнне асобы або калі падкрэсліваецца актыўнасць (раздзельнасць) дзеяння: <i>Большасць удзельнікаў канферэнцыі ўжо выступілі; У другой палове чэрвеня большасць птушанят пакідаюць свае гнёзды; Мноства хмар распаўзліся ў розныя бакі.</i>
<i>Пры аднародных дзейніках</i>	
а) калі дзейнікі звязаны раздзяляльнымі злучнікамі і стаяць пасля выказніка: <i>Сёння будзе лекцыя ці семінар?</i>	а) калі дзейнікі стаяць перад выказнікам: <i>Неба, вада і зямля пераліваюцца зіхатлівым бляскам.</i>
б) калі дзейнікі звязаны злучнікамі <i>а, не толькі ...але і</i> і да таго пад.: <i>Спартрэбіца не толькі копія дыплама, але і сам дыплом.</i>	б) калі дзейнікі маюць значэнне асобы: <i>Даўно не бачыліся Ніна і Аляксей.</i>

Пры дзейніку, які называе асоб па родзе заняткаў, прафесіі, званні, пасадзе, выказнік мае форму мужчынскага роду незалежна ад полу асобы: *прафесар прачытаў даклад, урач выпісаў рэцэпт.*

Калі побач з такімі назоўнікамі ўжываецца ўласнае імя (прозвішча), то выказнік каардынуецца з уласным імем (прозвішчам), агульны назоўнік у такім разе выступае ў функцыі прыдатка: *Адвакат Іванова дала неабходную кансультацыю.*

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Які від сувязі называецца каардынацыяй?
2. У якіх выпадках выказнік ужываецца ў адзіночным ліку?
3. Калі выказнік ужываецца ў множным ліку?
4. Ад чаго залежыць форма роду выказніка пры дзейніках са значэннем прафесіі, роду заняткаў?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

«Сярэдняя» колькасць склонаў у мове – пяць-шэсць. Аднак бываюць мовы, у якіх і дваццаць, і трыццаць, і нават больш склонаў. Як такое магчыма? Справа ў тым, што ва ўсіх гэтых мовах існуюць асаблівыя складаныя спосабы для ўказання становішча прадмета ў прасторы (сістэмы прасторавай арыентацыі). Такія сістэмы характэрныя перш за ўсё для фіна-ўгорскіх моў (фінскай, эстонскай і інш.), моў горнага Дагестана. Напрыклад, у фінскай мове пятнаццаць склонаў, у лезгінскай – васьмнаццаць, а ў табасаранскай мове склонаў рэкордная колькасць – сорок шэсць (*Паводле У. А. Плузгяна*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Читатъ про себя, сказать по секрету, по случаю праздника, не сколько раз в неделю, выбрать на свой вкус, похожий на мать, не сделать из-за лени, дым идѣт по ветру, по закону, создать по образцу, задание на дом, сказать во весь голос, не к месту, по моему мнению, заболеть бронхитом, удивляться красоте природы, заведующий библиотекой, жить по соседству, стоять у рояля, в пользу Родины, уход за больным, охота за тигром, по направлению к реке, по выходным дням.

Заданне 2. Знайдзіце памылкі ў дапасаванні і кіраванні, выпраўце іх.

- 1) Тоні было няёмка за свой страх, яна смяялася над сабою.
- 2) Узяўшы рэцэпт, Саша падзякавала Веру Ігнатаўну.
- 3) Устала і Агата.
- Нібы не сваімі нагамі ішла яна па разрытаму бульбянішчу.
- 4) За лясамі,

за гарамі зашумеў Дняпро шырокі, над крутымі берагамі тры дубы стаяць высокіх. 5) Выбачай мяне, што так атрымалася, я не хацеў гэтага. 6) Дзякуем Вас за ўдзел у нашай перадачы. 7) Больш дзесяці год Вера займаецца спортам мужных і адважных. 8) У 85 кіламетрах ад Парыжа на пляцоўцы аэрадрома спаборнічалі на праграме шостага чэмпіянату свету. 9) Як жа яна магла дазволіць, каб Анатоль ажаніўся на гэтай спешчанай дзяўчыне. 10) Два томікі як два чырвоных святы.

Заданне 3. Пры спісванні замест кропак устаўце літары, каардынующы выказнік з дзейнікам.

1) Усе трое аспірантаў абаранілі... дысертацыі своечасова. 2) Толькі 28 студэнтаў прысутнічалі... на лекцыі. 3) Прайшлі... доўгія паўгода. 4) Гэтыя 21 дзень праляце... хутка. 4) Рад выпускнікоў нашага ўніверсітэта ста... вядомымі вучонымі нашай краіны. 5) Група мужчын прысе... адпачыць. 6) Цяпер у горадзе працу... 72 прадпрыемствы. 7) Справа стаяла... некалькі хат. 8) Некалькі студэнтаў паціху засмяял...ся. 9) Кожную хвіліну да прыпынку пад'язджа... то аўтобус, то тралейбус. 10) Дацэнт Піліпава прачыта... цікавую лекцыю.

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Якому правілу падпарадкоўваецца напісанне *і, ы, й* пасля прыставак і ў складанаскароданых словах?

2) У чым сутнасць агульнага правіла перадачы на пісьме звонкіх перад глухімі, глухіх перад звонкімі, свісцячых перад шыпячымі, шыпячых перад свісцячымі?

Заданне 1. Спішыце, устаўляючы замест кропак Ы, І, Й. Ад...грываць ролю, па...сці па слядах, раз...сціся ў поглядах, пад...сці да рашэння, пры...сці да высновы, пера...менаваць, за...нелае бярвяно, мед...нстытут, паліт...нфармацыя, пра...снаваць, дэз...нфармаваць, звыш...мклівы, пера...начыць, гука...залежыця, без...ніцыятыўны, борт...нжынер, аўта...нспекцыя, магнітна-...мпульсны, за...сці, між...нстытуцкі, розна...менны, гіпер...нфляцыя, дэз...нтэгратар, суб...нспектар.

Заданне 2. Запішыце словы, змяніце або падбярэце роднасныя словы для праверкі напісання зычных. Стужка, просьба, касьба, перабежчык, пясчаны, аб'ездчык, загадка, дзядзька, мароз, стог, мантаж, уразрэз, барацьба, гразкі, нарэчцы, на кладцы, на дошцы, у хустачцы, грузчык, градка, маляцьба, дождж, дарожка, носьбіт, гараж, змазка, каробка, выразка, узмежкі, суседскі, гарадскі, сядзьце, рэзка, малодшы.

8. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ

Функцыянальныя стылі маўлення – гэта адносна ўстойлівыя разнавіднасці літаратурнай мовы, якія абслугоўваюць пэўную сферу (навуку, адміністрацыйна-справавыя адносіны, грамадска-палітычную дзейнасць, бытавыя зносіны, мастацкую творчасць), характарызуюцца адметнымі рысамі і спецыфікай выкарыстання моўных сродкаў (лексічных, фразеалагічных, граматычных), абумоўленымі сітуацыяй маўлення.

Сітуацыя маўлення – экстралінгвістычная абстаноўка, з улікам якой будзеца выказванне. Так, на выбар моўных сродкаў уплываюць мэта і задачы выказвання, форма зносін (вусная ці пісьмовая, маналог ці дыялог), месца і змест зносін, мэтавая аўдыторыя і інш.

Вылучаюць пяць функцыянальных стыляў: навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны (гутарковы). У апошні час пачалі вылучаць яшчэ і канфесійны стыль – стыль рэлігійнай літаратуры і набажэнства.

Стылі называюцца функцыянальнымі таму, што іх адметнасці вызначаюцца асаблівасцямі функцый мовы ў дадзенай сферы зносін. Напрыклад, функцыя навуковага і афіцыйна-справавога стыляў заключаецца ў тым, каб дакладна і аб'ектыўна перадаваць інфармацыю (інтэлектуальную і справавую адпаведна); функцыя публіцыстычнага стылю – уздзеянне на волю і пачуцці слухача або чытача; функцыя гутарковага стылю – падтрыманне неафіцыйных зносін; асноўная функцыя мастацкага стылю – эстэтычнае, мастацка-вобразнае ўздзеянне на рэцыпіента.

Ва ўсіх стылях вылучаюцца **падстылі**, размежаванне якіх заснавана на дадатковых спецыфічных для кожнага стылю фактарах. Так, навуковыя падстылі вылучаюцца на аснове спецыфікі розных відаў навуковых зносін. Падстылі афіцыйна-справавога стылю вылучаюцца ў залежнасці ад прызначэння тэкстаў. На падставе спецыфікі сродкаў масавай інфармацыі вылучаюцца пэўныя падстылі ў публіцыстычным стылі і г. д. (табл. 6).

Любы падстыль рэалізуецца ў сукупнасці вызначаных тыпаў тэкстаў, або жанраў. **Жанр** – род, разнавіднасць гаворкі, вызначаная дадзенымі ўмовамі сітуацыі і мэтай ужывання.

У сучаснай беларускай мове сістэма стыляў даволі гнуткая. Функцыянальныя стылі не ўтвараюць замкнёных сістэм, паміж імі існуе шырокае ўзаемадзеянне, можна гаварыць нават пра іх узаемапрацікненне. Так, у сувязі з развіццём тэхнікі, укараненнем навуковых дасягненняў у вытворчасць з'явіліся жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і афіцыйна-справавога стыляў (патэнты, інструкцыі па карыстанні і г. д.). Газетны артыкул на навуковую тэму сумяшчае ў сабе асаблівасці навуковага і публіцыстычнага стыляў, рэцэнзія – навуковага і дзелавага і г. д.

Дыферэнцыяльныя прыметы функцыянальных стыляў адлюстраваны ў табл. 6.

Функцыянальныя стылі супастаўляюцца на аснове іх лексічнага нападзення і граматычных асаблівасцей. Так, у кожным стылі можна вылучыць т. зв. **стылістычна афарбаваныя словы**, якія ўжываюцца толькі (ці пераважна) у дадзенай сферы: у гутарковым стылі – гутарковая і прастамоўная лексіка, у навуковым – тэрміналогія, у публіцыстычным – грамадска-палітычная лексіка і г. д. Аднак стыль не варта разумець толькі як спалучэнне характэрных, спецыфічных для яго лексічных сродкаў. Трэба ўсведамляць, што ў кожным стылі асноўная маса слоў – агульнаўжывальная, **нейтральная (міжстылёвая)** лексіка. Менавіта на яе фоне і вылучаюцца адметныя словы, якія складаюць моўную спецыфіку стылю.

Кожны функцыянальны стыль па-рознаму выкарыстоўвае **граматычныя формы і канструкцыі**, што дае падставы вылучаць марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці стыляў. Напрыклад, яскравай прыметай навуковага стылю выступае выкарыстанне аддзеяслоўных і адпрыметнікавых назоўнікаў, дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротаў, развітых, ускладненых і складаназалежных сказаў. У гутарковым жа стылі перавага аддаецца дзеясловам, сказы часта простыя, няпоўныя.

Асобае месца ў сістэме функцыянальных стыляў займае **мастацкі стыль**. Лексіка мастацкіх твораў можа ўключаць сродкі, якія знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы (дыялектызмы, жарганізмы). Акрамя таго, тут могуць быць прадстаўлены і ўсе стылістычныя рэсурсы мовы, праўда, у якасці асобных элементаў, якія выконваюць пераважна эстэтычную функцыю. Напрыклад, фрагменты афіцыйна-справавога стылю ў мастацкім творы могуць выкарыстоўвацца для стварэння праўдападобных вобразаў, для маўленчай характарыстыкі персанажаў, могуць служыць сродкамі стварэння сатыры, пародыі.

Табліца 6

Стылі	Сферы выкарыстання	Мэты зносін	Агульныя прыметы	Падстылі	Жанры
Навуковы	навука, тэхніка	паведаміць інтэлектуальную інфармацыю	лагічнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць, аргументаванасць, інфармацыйная насычанасць	уласна навуковы, навукова-даведачны, навукова-тэхнічны, навукова-вучэбны, навукова-папулярны	Дысертацыя, ма-награфія, артыкул, тэзісы, падручнік, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.
Афіцыйна-справавы	адміністрацыйна-прававая і дыпламатычная	паведамленне інфармацыі і рэгуляцыя афіцыйных зносін	кампактнасць выкладу, стандартызаванасць, паслядоўнасць і дакладнасць, аб'ектыўнасць ацэнак, адсутнасць эмацыянальнасці	канцэлярыскі, заканадаўчы (юрыдычны), дыпламатычны	дэславыя дакументы (заявы, пагадненні, дагаворы і інш.), пастановы, загады, законы і інш.
Публіцыстычны	палітыка-ідэалагічны, грамадска-эканамічны, культурны, спартыўны і іншыя грамадскія зносіны	інфармаваць, уздзеяннічаць на грамадскую думку	даходлівасць, агульнаразумеласць, эмацыянальнасць, ацэначнасць	газетна-публіцыстычны, радыё- і тэлежурналісцкі, аратарскі (агітацыйны), камунікацыйны, рэкламны і інш.	артыкул, нарыс, інтэрв'ю, хранікальная нататка, рэпартаж, дэбаты, прэс-канферэнцыя, аб'ява, плакат, лозунг і інш.
Мастацкі	мастацкая літаратура	паведаміць і ўздзейнічаць на думкі і пачуцці чытача	эмацыянальнасць, вобразнасць, стылістычная незамкнёнасць	празаічны, паэтычны, драматургічны	апавяданне, апо-весць, раман, казка, верш, паэма, балада, камедыя, трагедыя, драма і інш.
Гутарковы	сямейныя і сяброўскія зносіны	абмен думкамі, інфармацыяй з блізкімі, знаёмымі людзьмі	натуральнасць, непасрэднасць маўлення, эмацыянальнасць, ацэначнасць	размоўна-бытавы, размоўна-афіцыйны	паўсядзённымя гутаркі, дыялогі, прыватныя лісты і інш.

Шырокая разнастайнасць моўных сродкаў характэрна і для *публіцыстычнага стылю*. Жанры, якія ў першую чаргу прызначаны для інфармавання людзей (рэпартажы, справаздачы, хранікальныя нататкі), прыёмамі падачы матэрыялу набліжаюцца да справавага маўлення. Стылем, блізкім да навуковага, пішуцца некаторыя газетныя артыкулы. Нарэшце, такія жанры, як фельетон, памфлет, з'яўляюцца гібрыднымі, сумяшчаюць у сабе рысы публіцыстычнага і мастацкага стыляў.

Хаця ў публіцыстычным стылі досыць поўна адлюстроўваецца сучасная беларуская мова, усё ж ёсць і такія моўныя з'явы і сродкі, якія можна назваць спецыфічнымі для гэтага стылю:

1) шырокае выкарыстанне грамадска-палітычнай лексікі: *парламент, канстытуцыя, дэпутат, гандлёва-эканамічныя адносіны*;

2) пераасэнсаванне агульнаўжывальнай лексікі, тэрмінаў: *атмасфера даверу, палітычны спектакль, апошні раўнд сустрэчы, чарговы тур перамоў, інвестыцыйны клімат*;

3) выкарыстанне шаблонных выразаў: *людзі ў белых халатах, чорнае золата, гарачая падтрымка, даць зялёную вуліцу, стальныя артэрыі, жывая легенда, карэнныя пераўтварэнні, акула пяра*;

4) наяўнасць неалагізмаў і аказіяналізмаў, варварызмаў і экзатызмаў: *Пультаманія (зіпінг) – адна з самых распаўсюджаных хвароб Заходняй Еўропы*;

5) многія публіцыстычныя жанры характарызуюцца багаццем вобразна-выяўленчых сродкаў літаратуранай мовы (эпітэтаў, метафар, стылістычных фігур і інш.): *смяротны вораг, ураган бомбаў, бессмяротная слава*;

6) ужыванне адзіночнага ліку назоўніка ў значэнні множнага: *Беларускаму спажыву добра знаёма падпольная бытавая тэхніка з маркай вядомай фірмы*;

7) частае ўжыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу: *Людзі планеты, уставайце, адважна ідзіце наперад! Дарагія чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце ў рэдакцыю*;

8) вялікая колькасць ускладненых сказаў, наяўнасць пытальных сказаў (у тым ліку рытарычных пытанняў), клічных канструкцый: *Перамагаюць тыя, хто ідзе наперад, да росквіту і багацця, перамагаюць тыя, хто ясна бачыць будучы дзень гісторыі, перамагае «ціск жыцця». Мы пераможам! Хто першы?*;

9) шырокае выкарыстанне т. зв. сегментаваных канструкцый: *Выворчасць працы. Як яе павысіць? Ініцыятыва... Дзе яна?*;

10) частае выкарыстанне аднасастаўных, няпоўных, элептычных канструкцый (асабліва ў загалоўках): *Мінчанам – новыя кватэры! Наш дэвіз – якасць! За несвоечасовы разлік – адказнасць!*

Адметныя рысы публіцыстычнага стылю праяўляюцца ў розных яго жанрах па-рознаму, а таму ў цэлым дадзены стыль нельга назваць аднародным.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Патлумачце паняцце *функцыянальны стыль маўлення*. Якія фактары ўлічваюцца пры класіфікацыі функцыянальных стыляў?
2. Пeralічыце функцыянальныя стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
3. Акрэсліце сферы ўжывання і функцыі кожнага стылю.
4. Чаму мастацкі стыль займае асобае месца ў сістэме функцыянальных стыляў маўлення?
5. Ахарактарызуйце публіцыстычны стыль: назавіце сферу яго выкарыстання і функцыі, асноўныя стылеўтваральныя рысы, падстылі і жанравыя разнавіднасці, пералічыце асноўныя моўныя асаблівасці.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Хуткасць вымаўлення слоў у розных народаў розная: французы ў хвіліну ў сярэднім прамаўляюць 350 складоў, японцы – 310, немцы – 250, народы Палінэзіі, Мікранэзіі – каля 50. Унутры адной мовы могуць быць адрозненні: англічане выдаюць у хвіліну 220 складоў, амерыканцы – 150–175, а гавораць на адной мове (*Л. Я. Кавадла*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце наступныя азначэнні паняцця *стыль* і ахарактарызуйце іх. У чым заключаюцца адрозненні паміж прыведзенымі азначэннямі?

1. Сукупнасць характэрных рыс, блізкасць выразных мастацкіх прыёмаў і сродкаў, што абумоўліваюць сабой адзінства якога-небудзь напрамку ў творчасці. *Нацыянальны стыль у жыванні. Архітэктурныя стылі.*

2. Метад, сукупнасць прыёмаў якой-небудзь работы, дзейнасці, паводзін. *Стыль кіраўніцтва. Вольны стыль плавання.*

3. Сукупнасць прыёмаў выкарыстання моўных сродкаў для выказвання тых ці іншых ідэй, думак у розных умовах маўленчай практыкі. *Стыль Коласа. Газетны стыль.*

4. Манера паводзіць сябе, гаварыць, адзявацца і да таго пад. *Модны стыль. Спартыўны стыль.*

Заданне 2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце словы, агульныя для ўсіх стыляў беларускай мовы.

 Чарльз Гудьир из Америки по своей неосторожности создал рецепт прочной резины. Она не трескается при минусовой температуре и не размягчается в сильную жару. Его ошибка была в том, что он оставил на плите нагретую смесь серы и каучука. Теперь этот процесс называют вулканизацией.

 В западных странах всем детям известна зубная фея, которая даёт деньги взамен выпавших молочных зубов, положенных под подушку. Компания Delta Dental с начала 2000-х в США ежегодно проводит исследование средней суммы, которую кладут под подушку родители. За исключением одного года, тенденция снижения или повышения этой суммы строго коррелирует с изменением биржевого индекса S&P 500. Другими словами, дары зубной феи можно считать мини-индикатором положения дел во всей американской экономике.

 В 1980-х и начале 1990-х годов большой популярностью в Европе, а затем и странах бывшего СССР, пользовались компьютеры ZX Spectrum. Их дешевизна была обусловлена использованием в качестве экрана обычного телевизора, а в качестве внешнего накопителя – бытового магнитофона. В него вставлялись аудиокассеты с записанными играми и программами, звук которых компьютер интерпретировал как последовательность битов и загружал в память.

 В лесу можно встретить круги диаметром до нескольких метров, образованные грибами. Традиционно в народе их возникновение связывают с нечистой силой, называя ведьмиными кругами. Хотя этому имеется вполне разумное объяснение: при одинаковых условиях мицелий гриба растёт от центра с одинаковой

скоростю, образуя окружность. Со временем центральная часть грибницы отмирает из-за недостатка питания, а крайняя продолжает плодоносить.

 Одну из самых значительных ролей в экономике страны играет лесная промышленность. Одним из нововведений является мульчирование. В настоящее время технологии с использованием мульчера славятся своей высокой противопожарной безопасностью и экономичностью. Принцип работы мульчера заключается в следующем: машина срезает кусты и мелкие деревья, затем перерабатывает их в щепки и смешивает здесь же с верхним (а в некоторых моделях мульчеров и глубже) слоем почвы. Такая технология полностью исключает ручной труд и тем самым в несколько раз ускоряет процесс лесозаготовки.

 На первых американских печатных машинках клавиши обычно располагались по алфавиту. Из-за несовершенства конструкции нажатие соседних клавиш часто приводило к защемлениям и ошибкам набора, которые к тому же оставались незамеченными оператором до перевода каретки на следующую строку. Поэтому конструкторы стали экспериментировать с разнесением часто встречающихся комбинаций букв в разные части клавиатуры, чтобы увеличить продуктивность операторов. В 1878 году окончательно оформилась раскладка QWERTY, помещённая на машину Ремингтон № 2, которая сохранилась до наших дней в почти неизменном виде.

Заданне 3. Суаднясіце словы і спалучэнні з пэўным стылем, запоўніўшы табліцу.

Стыль				
афіцыйна-справавы	навуковы	публіцыстычны	гутарковы	мастацкі

Аб'ект даследавання, службовая запіска, чорнае крыло Чарнобыля, абое рабое, жылі-былі, блакітнае паліва, дэфект мас, прайдзісвет, новы палітычны курс, дагары нагамі, кірпаты, радыкальныя рэформы, у адказ на ваш ліст, трымаць камень за пазухай, навакольнае асяроддзе, крылатыя госці, прыцягнуць да адказнасці, баравы ласун кудлаты, закулісныя перамовы, сардэчны пажар, раніца жыцця, халодны позірк, падаткаплацельшчык, з мэтай забеспячэння, гетэрагенная рэакцыя, электрамагнітныя хвалі.

Заданне 4. Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю адносіцца кожны з іх, акрэсліўшы іх функцыі, агульныя прыметы. Назавіце стылеўтваральныя моўныя сродкі аднаго з тэкстаў на выбар.

I. Скарына Францыск (Георгій; каля 1490, Полацк – каля 1551) – беларускі першадрукар, вучоны, асветнік і культурны дзеяч, перакладчык і пісьменнік эпохі Адраджэння. Нарадзіўся ў сям’і купца Лукі Скарыны. Авалодаў граматай і лац. моваю ў Полацку ці Вільні. У зімовы семестр 1504 г. паступіў на філас. ф-т Кракаўскага ўн-та, дзе ў 1506 г. атрымаў вуч. ступень бакалаўра філасофіі. <...>

Выданні С. вылучаюцца высокімі маст. якасцямі. Яны спалучаюць традыц. рысы старажытнага бел. рукапіснага кнігааздаблення з наватарствам тагачаснай еўрап. кніжнай гравюры, былі разлічаны на ўсіх адукаваных суайчыннікаў («к научению людем пополитым»), выходзілі невялікімі кніжкамі практычнага фармату (*БелСЭ*).

II. Францыск Скарына нарадзіўся ў сям’і полацкага купца Лукаша, які вёў гандаль у многіх гарадах, у тым ліку ў Рызе, Познані, Гданьску, Вільні. Але зычлівасць сучаснікаў мела свае формы і межы: для даты нараджэння будучага першадрукара не знайшлося ні паперы, ні чатырох літарак шрыфту. Для калыскі Скарынавай стаяла яшчэ суровае сярэдневякоўе, калі вартай памяці была дата смерці, а не нараджэння: нябожчык мог за век заслужыць на памяць. Мяркуюць, што першапачатковую адукацыю Скарына мог атрымаць у доме бацькоў, там вучыўся чытаць па «Псалтыру» і пісаць кірылаўскімі літарамі.

Каб заняцца навукай, Скарыне спатрэбілася вывучыць латынь, вучоную мову тагачаснай Еўропы. Наўрад ці можна было зрабіць гэта ў дамашніх умовах.

У 1504 годзе дапытлівы і смелы палачанін у ліку васьмі юнакоў з полацкага біскупства апынаецца ў сценах Кракаўскага ўніверсітэта, дзе штудзіруе філасофію і праз два гады атрымлівае першую вучоную ступень бакалаўра. Але на гэтым не заканчваецца яго захады. Скарына абыйшоў многія ўніверсітэцкія гарады Еўропы, здабыў тытул доктара свабодных навук.

Глыбокі і смелы мысліцель, вучоны-перакладчык, арыгінальны пісьменнік і дзелавіты арганізатар, Скарына роўны па шматграннасці, адукаванасці і яркасці характару найвыдатнейшым людзям свайго часу (*У. Калеснік «Пчала Скарыны»*).

III. Сусветную славу яму здабылі
Кнігі, якія жывуць у стагоддзях.
Першадрукар Беларускай зямлі
І слова народнага першапраходзец.
Роднае слова адчуў ён душой,
Яно асвятціла і думкі, і сэрца.
Маладзіком над зямлёй узышоў,
Якая спрадвек Беларуссю завецца.
Схіляўся над кнігамі, як чарадзея,
Іх выдаў у Вільні і Празе нямала.
Кніжную мудрасць ён нёс для людзей,
Каб мудрасці гэтай святло не згасала.
Слава Францыска не ведае меж,
Птушкай яна абляцела краіны.
Новую кнігу ты ў рукі бярэш –
І адгукаецца рэхам: Скарына (*Ю. Свірка*).

Заданне 5. Складзіце міні-тэксты ў розных стылях на тэму, звязаную з вашай будучай прафесійнай дзейнасцю.

Заданне 6. Трансфармуіце прыведзеныя сказы ў канструкцыі размоўна-гутарковага характару, зрабіце неабходныя лексічныя замены.

1) У сувязі са зменай школьнага раскладу наведванне музея пераносіцца на аўторак. 2) Узровень паспяховасці за II семестр пераканаўча дэманструе дзейнасць ужывання новых метадычных прыёмаў. 3) З мэтай прадукцыйнага павышэння харчовых прадуктаў мікраарганізмамі прадугледжана іх апрацоўка кансервантамі.

Заданне 7. Прачытайце тэкст. Назавіце характэрныя лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю. Знайдзіце сродкі выражэння ацэначных адносінаў аўтара да ўзнятай праблемы.

Ноччу 26 красавіка 1986 года ў час святкавання праваслаўнай Пасхі на Чарнобыльскай АЭС з прычыны грубых парушэнняў правіл ядзернай бяспекі адбылася найбуйнейшая ў гісторыі чалавецтва тэхнагенная аварыя, якая не толькі паралізавала жыццядзейнасць на тэрыторыях трох сумежных рэспублік (Беларусі, Украіны і Расіі), але ў значнай ступені паўплывала на лёс вялікай сацыялістычнай дзяржавы – СССР.

У 1 гадзіну 23 хвіліны 58 секунд рэактар і будынак 4-га энергаблока былі разбураны серыяй магутных выбухаў. З разбуранага

энергаблока на вялікую вышыню вылецелі палаючыя кавалкі, іскры і полымя. Вецер панёс іх у бок Беларусі.

На золку 26 красавіка вачам людзей, якія знаходзіліся на Чарнобыльскай АЭС, адкрылася карціна разбурэнняў. Шахта рэактара была разварочана. Сцены цэнтральнай залы часткова абваліліся. У даху суседняй машынай залы ўтварыліся праломы, унутры яна часткова выгарала. Гарэў дах на ўчастку паміж чацвёртым і трэцім энергаблокамі.

Работнікі станцыі з пажарнымі (69 чалавек і 14 адзінак тэхнікі) самааддана змагаліся з агнём. Да 6 гадзін раніцы ўдалося патушыць падпалены бітум на даху машынай залы (па правілах тут павінен быў знаходзіцца негаручы матэрыял). Фактычна гэтыя людзі цаной свайго жыцця выратавалі чалавецтва ад значна большай пагрозы, бо агонь мог перакінуцца на іншыя энергаблокі, і наступствы былі б непрадказальныя.

Спецыяльныя сродкі абароны ніхто выкарыстаць не паспеў. Тым не менш, супрацоўнікі машынай залы не збеглі, змагаючыся з агнём, яны аб'ястачвалі абсталяванне, прадухіляючы магчымыя новыя выбухі вадароду, дапамагалі параненым таварышам выбрацца з паўразбураных памяшканняў. На тэрыторыі можна было бачыць людзей у кашулях з кароткімі рукавамі. Працуючы на даху, яны скідалі падпалены графіт у жарало рэактара рукамі.

А ў горадзе Прыпяці і на ўсіх пацярпелых тэрыторыях насельніцтва рыхтавалася да Першамая, у дварах звінелі дзіцячыя галасы, падлеткі куплялі з адкрытых латкоў марожанае і пячэнне. У мясцовых вёсках, у тым ліку на тэрыторыі суседніх раёнаў Беларусі, людзі рыхтаваліся саджаць бульбу.

На наступны дзень, 27 красавіка, па мясцовай прыпяцкай радыёсетцы прагучала аб'ява пра пажар на ЧАЭС, у сувязі з чым людзям не рэкамендавалі выходзіць з дамоў. І толькі праз 68 гадзін пасля катастрофы, 28 красавіка ў вячэрнім выпуску агульнасаюзнай праграмы «Час», дыктары працытавалі кароткае паведамленне агенцтва ТАСС: «На Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі адбыўся няшчасны выпадак. Адзін з рэактараў атрымаў пашкоджанне. Прымаюцца меры з мэтай ліквідацыі наступстваў інцыдэнту. Пацярпелым аказана неабходная дапамога. Створана ўрадавая камісія для расследавання здарэння».

У аб'явах па радыё жыхароў праінфармавалі аб «часовай» эвакуацыі ў населеныя пункты Кіеўскай вобласці «з мэтай забеспячэння поўнай бяспекі людзей, і ў першую чаргу дзяцей».

З 14.00 да кожнага дома падаваліся аўтобусы. З сабой рэкамендавалася ўзяць толькі сёе-тое з адзення і мінімум прадуктаў. Многія сапраўды ўспрынялі вымушаны ад'езд як своеасаблівую прыгоду і адпачынак на прыродзе, у сувязі з чым запасліся шашлыкамі, бралі з сабой гітары і магнітафоны.

Ужо 4 мая, пасля аналізу сітуацыі, савецкі ўрад прыняў рашэнне працягнуць адсяленне людзей ад АЭС, пашырыўшы зону адчужэння да 30 кіламетраў. Такім чынам, у ёй апынуўся цэлы шэраг населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі.

Сумарныя страты, нанесеныя Беларусі чарнобыльскай катастрофай у разліку на 30-гадовы перыяд пераадолення яе наступстваў, ацэньваецца ў 235 млрд. долараў ЗША, што адпавядае 32-м бюджэтам рэспублікі 1985 года.

У выніку абагульнення матэрыялаў даследаванняў у 1995 годзе быў зроблены папярэдні прагноз, паводле якога ў бліжэйшыя 30 гадоў самаачышчэнне глеб у выніку міграцыі радыенуклідаў у ніжэй ляжачыя гарызонты не адбудзецца. А гэта азначае, што экалагічнае бедства, спароджанае чарнобыльскай катастрофай, мае вялікую працягласць не толькі ў тэрытарыяльна-прасторавым, але і ў часавым вымярэнні.

Неспрыяльныя ў сацыяльна-эканамічным сэнсе наступствы чарнобыльскай катастрофы прымушаюць вылучаць вялікія аб'ёмы фінансавых сродкаў на ажыццяўленне мерапрыемстваў па рэабілітацыі пацярпелых тэрыторый. За гады рэалізацыі дзяржаўных праграм па пераадоленні наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС, а таксама чарнобыльскіх праграм у рамках Саюзнай дзяржавы выдаткі Беларусі склалі каля 20 млрд. долараў ЗША.

З гэтай нагоды для нас вельмі актуальным з'яўляецца пытанне выключна якаснай падрыхтоўкі кваліфікаваных спецыялістаў, адасведчанасці і глыбокіх ведаў якіх найперш залежыць бяспека эксплуатацыі ядзернага аб'екта. Наступствы Чарнобыля павінны стаць штодзённым напамінам начальству, кожнаму інжынеру і аператару аб вялікай адказнасці за іх працу, аб тым, што законы подласці спрацоўваюць заўсёды там, дзе людзі не маюць глыбокіх ведаў, губляюць пільнасць і спадзяюцца на «авось» (Паводле В. Анціпенкі).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Патлумачце паняцце *спрашчэнне груп зычных*?

2) Прывядзіце прыклады слоў, у якіх спрашціліся групы зычных *здн, згн, стн, скн, стл, рдц*.

3) Як перадаецца на пісьме спалучэнне **дт** на канцы слоў іншамоўнага паходжання?

4) Як перадаецца на пісьме спалучэнне каранёвых **ц, т, ч, к** з суфіксальным **с** у словах славянскага і неславянскага паходжання?

5) Як перадаецца на пісьме спалучэнне каранёвых **г, ж, ш, х** з суфіксальным **с**? Як вымаўляюцца гэтыя спалучэнні?

Заданне 1. Запішыце словы па-беларуску і растлумачце напісанне ў іх спалучэнняў зычных. Балластны, поздний, скоростной, манифестный, проездной, контрастный, ненавистный, контекстный, жалостливый, Шмидт, Кронштадт, Рембрандт, агентство, братский, Барановичский, балтский, множество, княжество, милосердный, невыездной, компостный, счастливый.

Заданне 2. Пры дапамозе суфікса -ск утварыце прыметнікі ад наступных назоўнікаў. Горад, сусед, Каўказ, узбек, Бангкок, этруск, Пінск, Мінск, баск, чытач, Брэст, Уладзівасток, сакавік, салдат, мастак, настаўнік, Чэхія, Старыя Дарогі, Нясвіж, француз, Парыж, Прага, Волга, Касабланка, Ямайка, брат, Палесе.

9. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ НАВУКОВАГА СТЫЛЮ

9.1. Асноўныя рысы навуковага стылю

Навуковы стыль – гэта функцыянальны стыль маўлення, які абслугоўвае сферу навукі і адукацыі, тэхнікі і вытворчасці. Асноўная задача навуковага маўлення – аргументаваны выклад аб’ектыўнай інфармацыі, лагічнае апісанне навуковых аб’ектаў, характарыстыка паняццяў.

Вылучаюць наступныя **рысы навуковага стылю**: аб’ектыўнасць навуковых сцверджанняў, аргументаванасць выкладу, інфармацыйная насычанасць, лагічнасць, абстрактнасць, адсутнасць вобразнасці.

Аб’ектыўнасць як спецыфічная рыса навуковага стылю праяўляецца ў выкладанні не аднаго, а некалькіх поглядаў на праблему, у засяроджанасці на прадмеце выказвання і адсутнасці суб’ектывізму пры перадачы зместу.

Аргументаванасць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў тым, што правільнасць усіх палажэнняў і гіпотэз павінна пацвярджацца разнастайнымі графікамі, схемамі, дыяграмамі, формуламі, тэкставымі ілюстрацыямі і цытаваннем аўтарытэтных даследчыкаў са спасылкамі на іх працы.

Інфармацыйная насычанасць навуковых тэкстаў (наяўнасць канкрэтнай і дакладнай фактычнай інфармацыі, такой як лічбы, даты, поўныя назвы і інш.) надае навуковаму выкладу дадатковую грунтоўнасць і аб’ектыўнасць.

Лагічнасць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў выглядзе сістэмы сэнсавай сувязі як паміж асобнымі сказамі, так і паміж вялікімі часткамі навуковых тэкстаў. Інфармацыя ў навуковых тэкстах павінна размяшчацца ў строгай паслядоўнасці і быць несупярэчлівай.

Абстрактнасць навуковага выкладу абумоўлена спецыфікай навуковага пазнання. Абстрактнасць праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць. У навуковых

тэкстах шырока выкарыстоўваецца абстрактная лексіка (*уласцівасць, працэс, устойлівасць*), няпэўна-асабовыя сказы, пасіўныя канструкцыі і інш.

У навуковым маўленні **вобразнае ўжыванне слоў** – з’ява мала пашыраная (у параўнанні з мастацкім, публіцыстычным стылямі), хоць вобразнасць часам прысутнічае пры стварэнні тэрмінаў: *кошык валютны, уцёкі капіталаў, банкаўскі рай, фірма-партызан* і інш.

Пра маўленне вучоных нярэдка гавораць, што яно «сухое», пазбаўленае эмацыянальнасці. Такое меркаванне мае вельмі абагульнены характар: нярэдка ў навуковых работах, у прыватнасці палемічных, выкарыстоўваюцца яркія экспрэсіўныя сродкі мовы, якія надаюць выказванням большую пераканаўчасць.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце стылёвыя рысы, уласцівыя тэкстам навуковага стылю.
2. У чым заключаецца аб’ектыўнасць навуковага выкладу?
3. Як дасягаецца *аргументаванасць* выкладу ў творах навуковага стылю?
4. З якой мэтай у навуковых тэкстах выкарыстоўваецца такая стылёвая рыса, як *інфармацыйная насычанасць*?
5. Як вы разумееце паняцці *лагічнасць* і *абстрактнасць* навуковага выкладу?
6. Чаму нельга лічыць, што навуковаму стылю з яго «халаднасцю», акадэмізмам не ўласціва вобразнасць і экспрэсіўнасць?

9.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Пералічаныя вышэй стылёвыя рысы абумоўліваюць выкарыстанне моўных сродкаў, уласцівых навуковаму стылю, на лексічным і фразеалагічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях моўнай сістэмы.

Асноўныя лексічныя і фразеалагічныя асаблівасці навуковага стылю наступныя:

1) аснову лексічнага саставу навуковага стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *год, вынік, вада, канструкцыя, вышыня* і г. д.;

2) шырока выкарыстоўваюцца словы агульнанавуковага ўжывання: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс, гіпотэза, мадэль, праблема* і г. д.;

3) ужываецца вузкаспецыяльная тэрміналогія – словы і спалучэнні, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, малярнасьць, гідраты, фенатып* і г. д.;

4) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

5) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце: *Мова – натуральная знакавая сістэма. Разам з тым існуюць мовы штучныя, якія мэтанакіравана ствараюцца на аснове натуральных моў для міжнародных зносін ці зносін у спецыяльным асяроддзі. Сярод міжнародных штучных моў найбольшую папулярнасьць атрымала мова эсперанта*;

6) фразеалагізмы ў навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца не часта. Звычайна гэта ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *абсалютны максімум, удзельная вага, фазавы зрух*. Разам з тым можна сустрэць нешматлікія фразеалагізмы, якія функцыянальна не замацаваны за пэўным стылем: *час ад часу, усё роўна, у крайнім выпадку*.

Да **марфалагічных асаблівасцей навуковага стылю** можна аднесці наступнае:

1) перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі: *Паліграфія – гэта сукупнасьць тэхнічных прыёмаў і сродкаў для множнаснага рэпрадуцыравання (узнаўлення) тэксту і графічных выяў*;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн- (абнародаванне, акрэдытаванне), -асць- (абумоўленасьць, залежнасьць), -цыя- (асацыяцыя, датацыя, дэкларацыя)* і пад.;

3) ужыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Вольха – род лісцападобных дрэў і хмызнякоў сямейства бярозавых; Ліна пачынае цвісці ў канцы чэрвеня*;

4) абстрактныя і рэчывыя назоўнікі ў навуковым стылі могуць ужывацца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае

і тэрміналагічнае значэнне: *нізкія і высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі, мінеральныя воды, спірты, пары;*

5) «нанізванне» роднага склону назоўнікаў, што абумоўлена вялікай колькасцю аддзяслёўных назоўнікаў, якія прадугледжваюць форму роднага склону залежных ад іх кампанентаў: *распрацоўка (чаго?) метадаў (чаго?) выкарыстання (чаго?) карысных выкапняў;*

6) прыметнікі ў навуковых тэкстах часта ўваходзяць у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць класіфікацыйную функцыю: *Цана можа быць свабодная, фіксаваная, дагаворная. Адрозніваюць таксама цэны: прэйскурантныя, намінальныя, пакупніка або прадаўца, зменныя, даўгачасныя, эластычныя і інш. (БелЭн);*

7) класіфікацыйная роля прыметніка абумоўлівае той факт, што ў тэкстах дакладных навук якасныя прыметнікі даволі часта не маюць ступеней параўнання: *простae рэчыва, вялікая калорыя, складанае слова, малады спецыяліст;*

8) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы* і наяўнасць займенніка **мы** для абазначэння любой асобы: *мы можам прасачыць, намі выяўлена наступная заканамернасць.* «Мы сціпласці» (ці «мы сумеснасці») нясе ў сабе пэўную экспрэсіўнасць, прыцягвае чытача да сумеснага разважання над пытаннем. Такім зваротам да чытача падкрэсліваецца таксама і адзінства гаворачага або пішучага з іншымі асобамі, агульнасць інтарэсаў аўтара і аўдыторыі, да якой ён звяртаецца;

9) дзеясловы цяперашняга часу ўжываюцца з *пазачасавым значэннем* – абазначаюць пастаянныя ўласцівасці рэалій, а не дзеянні, якія адбываюцца ў момант гутаркі: *Амфатэрныя аксіды рэагуюць з моцнымі кіслотамі, а ў выніку хімічнай рэакцыі яны ўтвараюць солі гэтых кіслот;*

10) шырокае выкарыстанне зваротных дзеясловаў, дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу, дзеясловаў у форме 3-й асобы з мэтай надання выкладу большай аб'ектыўнасці: *Выдавецкая прадукцыя класіфікуецца па відах, характару інфармацыі, зместу, знакавай прыродзе інфармацыі, матэрыяльнай канструкцыі, катэгорыі чытачоў, перыядычнасці, аб'ёму, фармату, тыражу, тэрміну службы, каляровасці; У трэцяй главе дысертацыі апісана эксперыментальная метадыка; Па прызначэнні прадукцыю паліграфічных прадпрыемстваў дзеляць на пяць асноўных груп;*

11) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў: *пры дапамозе, з мэтай, у сувязі з, у адпаведнасці з, па прычыне, у адносінах да, у залежнасці ад і інш.;*

12) адсутнасць выклічнікаў, эмацыянальных часціц і да т. п.

Сваю спецыфіку ў навуковым стылі мае і ўжыванне многіх сінтаксічных канструкцый. Да **сінтаксічных асаблівасцей навуковага маўлення** можна аднесці наступныя:

1) пераважае ўжыванне апавядальных няклічных сказаў, што тлумачыцца асноўнай задачай навуковага выкладу – паведаміць аб чым-небудзь, інфармаваць чытача ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме;

2) перавага складаных і ўскладненых сказаў (з аднароднымі, пабочнымі, устаўнымі канструкцыямі): *Развіццё электронна-вылічальнай тэхнікі, з'яўленне мультымедыйных СМІ, матэрыялаў і тэхналогій, якія робяць рэальнымі ажыццяўленне ідэй электронных кніг і газет (першыя ўзоры якіх ужо ёсць, не кажучы ўжо пра змяшчэнне электронных варыянтаў выданняў і існаванне «чыста» электронных СМІ ў сетцы інтэрнэт)* дало падставу для думкі аб адсутнасці перспектывы развіцця і нават аб «адміранні» паліграфіі, ва ўсякім разе, у традыцыйным яе выглядзе (М. М. Палянскі);

3) вялікая колькасць безасабовых, няпэўна-асабовых сказаў і пасіўных канструкцый: *Пачаткам гісторыі паліграфіі можна лічыць IX ст., калі ў Кітаі і Карэі пачалі друкаваць кнігі; Солі азотнай кіслаты называюць нітратамі; Металы падзяляюцца на дзве групы: чорныя і каляровыя;*

4) для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе паказана ў далейшым; як адзначалася вышэй; нарэшце і інш.;*

5) злучнікавая (часцей падпарадкавальная) сувязь пераважае над бяззлучнікавай. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна: *Традыцыйнае дзяленне элементаў на металы і неметалы гістарычна ўзнікла ў сувязі з тым, што простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў металаў, як правіла, знаходзяцца ў цвёрдым стане і праяўляюць металічныя ўласцівасці (бляск, высокую цепла- і электраправоднасць, коўкасць, пластычнасць і г. д.), а простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў неметалаў, гэтымі ўласцівасцямі пры звычайных умовах не валодаюць;*

5) характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж роду і дапаможным дзеясловам: *даследаваць – праводзіць даследаванне, аналізаваць – рабіць аналіз, уплываць – аказваць уплыў.*

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Перапічыце лексічныя моўныя асаблівасці, характэрныя для тэкстаў навуковага стылю.
2. Назавіце асноўныя стылістычныя асаблівасці ў выкарыстанні назоўнікаў і прыметнікаў у навуковых тэкстах.
3. Якія правілы маўленчага этыкету можна сфармуляваць адносна ўжывання займеннікаў у навуковых тэкстах?
4. Раскажыце пра стылістычныя магчымасці дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя і прыназоўніка ў навуковых тэкстах.
5. Якія сказы па мэце выказвання і інтанацыі пераважаюць у навуковых тэкстах? Чаму?
6. Чаму ў навуковым маўленні шырока распаўсюджаны складаныя і ўскладненыя сказы?
7. Ужыванне якіх канструкцый забяспечвае неасабовы характар выкладу фактаў навукі?
8. Чаму ў навуковым маўленні з усіх тыпаў складаных сказаў пераважае складаназалежны сказ?
9. Патлумачце паняцце *расшчапленне выказніка*.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Паводле падання, лац. *Termin* – імя рымскага бога, ахоўніка межаў, памежных слупоў, межавых знакаў. Рымскі цар Нума Пампілій пабудаваў у Рыме храм Тэрміна і ў гонар бога ўвёў свята – тэрміналіі. Да межавага знака прыходзілі жыхары найбліжэйшых вёсак, упрыгожвалі яго, прыносілі ахвяры і весяліліся. Вось чаму слова *тэрмін* абазначала ‘памежны знак, пагранічны камень’, пазней – ‘канец, мяжа’, яшчэ пазней – ‘тэрмін, перыяд’, і, нарэшце, яго сталі выкарыстоўваць у сучасным значэнні (*А. М. Асіпчук і інш.*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце тэкст сваёй спецыяльнасці. Выпішыце па групам стылістычна нейтральныя словы, словы агульнанавуковага выкарыстання, спецыяльныя лексічныя адзінкі.

❖ **Хімічны элемент** – від атамных часціц (атамаў або іонаў) з аднолькавым дадатным зарадам ядра. Аб’яднанне хімічных эле-

ментаў у адзіную сістэму, устанаўленне глыбокай унутранай сувязі паміж імі вызначаюцца перыядычным законам Мендзялеева. Уласцівасці атамаў хімічных элементаў, а таксама састаў і ўласцівасці рэчываў, якія яны ўтвараюць, знаходзяцца ў перыядычнай залежнасці ад зарадаў атамных ядзер. Кожны хімічны элемент характарызуецца сваім атамным нумарам, роўным колькасці прато-наў у атамным ядры. Хімічныя элементы маюць назвы і скарачаныя абазначэнні (хімічныя знакі або сімвалы хімічных элементаў) з адной ці дзвюх літар лацінскага алфавіта, якія ўжываюцца ў хімічных формулах. Атамы аднаго хімічнага элемента з рознымі атамнымі масамі называюцца ізатопамі гэтага хімічнага элемента (*Вікіпедыя*).

 Маркетынг (ад англ. *marketing, market* ‘рынак’) – дзейнасць, накіраваная на рэнтабельную працу прадпрымальнікаў пры дапамозе абмену. Спецыфіка маркетынгавага падыходу патрабуе, каб любая прадпрымальніцкая дзейнасць была канцэнтравана вакол спажыўца. Гэта значыць, што на рынак неабходна пастаўляць тавары, якія будуць безумоўна куплены, на якія абавязкова будзе попыт.

Асноўная мэта маркетынгу па Ф. Котлеру – дасягненне максімальна магчымага спажывання, максімальнай спажывальніцкай задаволенасці, прапанаванне максімальна шырокага выбару, максімальнае павышэнне якасці жыцця (*Вікіпедыя*).

 Мова праграмавання ўжываецца для напісання камп’ютарных праграм, якія дазваляюць камп’ютару выконваць пэўныя вылічэнні ці алгарытмы. Мовы праграмавання істотна адрозніваюцца ад натуральных моў: натуральныя мовы ўжываюцца толькі для ўзаемадзеяння паміж людзьмі, у той час як мовы праграмавання дазваляюць людзям даваць інструкцыі машынам. Некаторыя мовы праграмавання ўжываюцца аднымі прыладамі, каб кіраваць другімі. Напрыклад, праграмы на PostScript часта ствараюцца другімі праграмамі, каб кіраваць прынтам ці дысплеем (*Вікіпедыя*).

 Грыбы (*Mycota*), група бесхларафільных гетэратрофных органаізмаў, разнастайных па будове, памерах і спосабу жыцця. Маюць прыметы раслінных (спосаб жыўлення, неабмежаваны рост) і жывёльных (наяўнасць глікагену, мачавіны, хітыну і інш.) органаізмаў. Некаторыя вучоныя вылучаюць Г. у асобнае царства жывой прыроды. Падзяляюцца на 6 класаў: *хітрыдыяміцэты*,

ааміцэты, зігаміцэты, сумчатыя грыбы, базідыяльныя грыбы, недасканалыя грыбы. Вядома больш за 100 тыс. відаў, пашыраных па ўсім зямным шары (*Энцыклапедыя прыроды Беларусі*).

✂ Дрэваапрацоўчыя рамёствы (ДР) – найбольш старажытныя, узніклі на пачатку чалавечай гісторыі разам з вырабам прымітыўных прылад працы.

У багатай лесам Беларусі кожную археалагічную эпоху дрэва побач з каменем, косцю, пазней жалезам было найважнейшым матэрыялам для вырабу прадметаў хатняга ўжытку, зброі, разнастайных прылад, мэблі, транспартных сродкаў. Мэтанакіраваная дрэваапрацоўка (выдзёўбванне, тачэнне, свідраванне, выпальванне, пляценне, адсяканне, расколванне, заточка) вядома з часоў палеаліту. Са з'яўленнем жалезных прылад істотна ўдасканалывалася тэхналогія дрэваапрацоўкі. У залежнасці ад асаблівасцей рамеснай тэхнікі і наменклатуры вырабаў сярод ДР можна вылучыць цяслярства, сталярства, бондарства, стальмашнае і такарнае рамёствы, выраб выдзёўбанага посуду, разьбу па дрэву, вытворчасць дахавых матэрыялаў, выраб лубяных і плеченых ёмістасцей (*Паводле В. В. Шведа*).

 Пры канструяванні кнігі важна ўлічваць, што змешчаны на яе старонках матэрыял графічна неаднастайны. Перш за ўсё, розняцца, а таму неаднолькава ўспрымаюцца тэкст і ілюстрацыі. Адпаведна, для кожнага з гэтых элементаў неабходна акрэсліць «сваё» месца на кніжнай паласе. У шматлікіх складаных выпадках упарадкаванае, арганізаванае размяшчэнне ілюстрацый можа быць дасягнута пры дапамозе модульнай сістэмы вёрсткі.

Метад модульнай сеткі мэтазгодна выкарыстоўваць, калі ў кнізе запланавана вялікая колькасць ілюстрацый розных памераў. У такім выпадку фармат паласы падзяляюць на некалькі частак (модуляў), аднолькавых па шырыні і вышыні. Месца, вызначанае для ілюстрацый і тэксту, павінна адпавядаць таму ці іншаму ліку модуляў (*А. М. Багдановіч*).

Заданне 2. Прачытайце сказы. Назавіце ў іх марфалагічныя паказчыкі навуковага выкладу інфармацыі.

1) Бяроза (*Betula*) – род дрэвавых раслін сямейства *Betulaceae* (бярозавыя). 2) Падчас тушэння пажару атрутныя пары фосфару падняліся ў паветра. 3) Асноўныя эфекты ад працэдур з сульфіднымі мі-

неральнымі водамі вызначаюцца высокім утрыманнем серавадароду. 4) Вокладкі бываюць мяккія і цвёрдыя. 5) Вялікім прагрэсам быў пераход да друкавання наборнымі шрыфтамі: у XI ст. у Кітаі радкі, а з іх і старонкі тэксту пачалі набіраць з асобных літар. 6) У даследаванні мы зыходзім з таго, што любы тэрмін у складзе матэматычнай тэрміналогіі з'яўляецца вытворным. 7) Праблема нацысцкага генацыду, пытанні ажыццяўлення гітлераўскай акупацыйнай палітыкі на тэрыторыі Беларусі патрабуюць далейшага вывучэння. 8) Праграма працы гуртка пабудавана ў адпаведнасці з працэсам авалодвання студэнтамі асновамі даследчай дзейнасці – ад усведамлення зместу даследчай дзейнасці да вывучэння яе частак.

Заданне 3. Прачытайце фразы. Якая фраза будзе не да месца ў выступленні на абароне дыпломнай работы? Чаму?

1) У дадзенай працы выкарыстоўваюцца розныя метады даследавання; 2) у дадзенай працы мы выкарыстоўваем розныя метады даследавання; 3) у дадзенай працы я выкарыстаў розныя метады даследавання; 4) у дадзенай працы намі выкарыстаны розныя метады даследавання.

Заданне 4. Перакладзіце наступныя словы і словазлучэнні на беларускую мову. Якую ролю яны выконваюць у навуковых тэкстах?

На наш выгляд, как нам кажется, как отмечается в вышеупомянутом источнике, точнее, другими словами, таким образом, иначе говоря, например, как известно, очевидно, бесспорно, разумеется, с точки зрения, вместе с тем, тем не менее, наконец, в результате.

Заданне 5. Прачытайце тэкст вашай спецыяльнасці і перакладзіце яго на беларускую мову. У перакладзе знайдзіце і выпішыце лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя моўныя сродкі, уласцівыя навуковаму стылю.

☿ Радиоактивный химический элемент астат – наиболее редкий элемент из всех, что встречаются в природе. Если суммировать содержание астата в земной коре в любой момент времени, получится не более одного грамма. Но число это будет почти одинаковым, так как скорость образования радионуклидов астата, входящих в состав радиоактивных рядов урана, постоянна и равна скорости их распада (*muzey-factov.ru*).

💰 Первый известный пример использования экономических санкций был зафиксирован в Древней Греции. В 423 году до

нашей эры Афины, доминировавшие в Элладе, запретили купцам из области Мегара посещать свои порты и рынки. Это привело к началу кровавых Пелопонесских войн. В эпоху империй введение санкций объяснялось меркантильными причинами: державы пытались подавить международную торговлю и накопить как можно больше денег для казны. Например, страны, торговавшие с Китаем, периодически вводили запреты на ношение шелковой одежды, дабы подорвать экономику и уменьшить влияние Поднебесной Империи (*historik.ru*).

Из всех ошибок протокола HTTP пользователи чаще всего сталкиваются со статусом 404 Not Found, когда сервер не может найти информацию по сформированному клиентом запросу. Нередко можно увидеть и статус 403 Forbidden, означающий, что сервер имеет информацию, но не может выдать её клиенту из-за ограниченных прав доступа. Среди множества других сообщений об ошибке можно выделить статус 451, свидетельствующий о запрете доступа к данным по требованию государственных органов или правообладателей. Его номер является прямой отсылкой к роману Брэдли «451 градус по Фаренгейту» (*muzey-factov.ru*).

Обычно наземные грибы распространяют свои споры в пассивном режиме – они разносятся с движением воздуха. Однако в условиях полнейшего безветрия грибы сами могут менять погоду. Наблюдения с помощью высокоскоростных камер за произрастанием вёшенок и шиитаке и последующее математическое моделирование показали, что грибы выделяют водяной пар, который за счёт охлаждения воздуха создаёт конвекционные потоки. Такой миниатюрный ветер способен поднять споры и переместить их на некоторое расстояние (*muzey-factov.ru*).

В 20 веке при производстве бензина широко использовалась присадка тетраэтилсвинец для повышения октанового числа топлива. Однако начиная с 1970-х годов в США и странах Европы стали вводиться запреты на её использование. Недавно обнаружена строгая корреляция: после начала снижения производства этилированного бензина число насильственных преступлений стало соответствующим образом уменьшаться, но с временной задерж-

кой в 20 лет. Это объясняют в первую очередь токсическим воздействием свинца на детей. Статистически доказано, что чем выше содержание свинца в организме, тем выше вероятность замедления интеллектуального развития и появления антисоциального поведения (*muzey-factov.ru*).

Курсивный шрифт был придуман в 1501 году, примерно через полвека после изобретения печатного станка Гуттенбергом. Впервые курсив применили венецианские печатники для издания сочинений Вергилия. Необходимость в этом шрифте была вызвана желанием издать небольшие по формату книги, которые можно было носить с собой. Чтобы эти книги не были слишком толстыми, и был придуман максимально убогий шрифт, основой для которого послужил рукописный почерк (*muzey-factov.ru*).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

- 1) У чым сутнасць паняццяў *дзеканне* і *цеканне*?
- 2) Пры якіх умовах у запазычанай лексіцы пішуцца *дз* і *ц*?
- 3) У якіх выпадках *дзеканне* і *цеканне* на пісьме не фіксуецца?

Заданне 1. Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце правапіс Д, Т, ДЗ, Ц. Династия, теорема, монтёр, индеец, натюрморт, фантастика, Палестина, бригадир, билетёр, деление, обмундирование, Верди, командировка, увертюра, индеец, дверь, в битве, техника, авантюра, гвардеец, делегат, Тереза, медведь, Дмитрий, актёр, Данте, Гаити, партийный, лунатик, Константин, гардина, субсидировать, литвин, карантин, латинский, тир, Цюрих, тюльпан, Индия, аплодисменты, демократия, декан, каскадёр, Финляндия.

10. АСНОЎНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ НАВУКОВАГА МАЎЛЕННЯ І ЖАНРЫ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ

10.1. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)

З улікам камунікатыўнай функцыі ў навуковым стылі мовы вылучаюцца наступныя **падстылі**:

- 1) уласна навуковы;
- 2) навукова-даведачны;
- 3) навукова-тэхнічны;
- 4) навукова-вучэбны;
- 5) навукова-папулярны.

Пры дапамозе *ўласна навуковага падстылю* спецыяліст звяртаецца да спецыяліста. Гэтаму падстылю ўласцівы акадэмізм і т. зв. сухасць падачы інфармацыі. Менавіта ў гэтым падстылі найбольш поўна праяўляюцца спецыфічныя рысы навуковага стылю. Уласна навуковы падстыль выкарыстоўваецца ў такіх жанрах, як дысертацыя, манаграфія, аўтарэферат, навуковы артыкул, навуковы даклад, навуковая рэцэнзія, тэзісы і інш.

Навукова-даведачны падстыль прадстаўлены ў энцыклапедычных і тэрміналагічных слоўніках, разнастайных даведніках для спецыялістаў і шырокага кола карыстальнікаў. Мэта гэтага падстылю – забяспечыць чытачу магчымасць хуткага пошуку патрэбнай навуковай інфармацыі. Жанры навукова-даведачнага падстылю – слоўнік, даведнік, каталог.

Навукова-тэхнічны падстыль характарызуецца значнай інфармацыйнай насычанасцю. Ён звязаны з распрацоўкай і апісаннем разнастайных навуковых тэхналогій і методык, планаваннем і арганізацыяй навукова-тэхнічных даследаванняў, рэгістрацыяй навуковых распрацовак. Навукова-тэхнічны падстыль адрозніваецца ад уласна навуковага найперш тым, што ў ім пераважаюць не абстрактныя словы, а наменклатурныя назвы. Гэты падстыль рэалізуецца ў такіх жанрах, як тэхнічнае апісанне, праектная дакументацыя, навукова-тэхнічная справаздача і інш.

Тэксты, створаныя ў *навукова-вучэбным падстылі*, прызначаны для тых, хто навучаецца пэўнай дысцыпліне. У дадзеным выпадку спецыяліст (аўтар) стварае тэкст для неспецыяліста (наву-

чэнца), які, аднак, ужо валодае пэўнымі ведамі, дастатковымі для засваення новай навуковай інфармацыі. Навукова-вучэбны падстыль у цэлым вельмі падобны да ўласна навуковага. Аднак да агульнай і асноўнай функцыі навуковага стылю ў ім дадаецца спецыфічная функцыя актывізацыі лагічнага мыслення чытача (слухача). Таксама ў межах дадзенага падстылю разам са сродкамі ўласна навуковага выкладу выкарыстоўваюцца і такія, якія павінны зрабіць інфармацыю больш даступнай і палегчыць яе засваенне. Навукова-вучэбны падстыль характэрны для падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, лекцый, дакладаў і інш.

Пры дапамозе **навукова-папулярнага падстылю** спецыяліст звяртаецца да неспецыяліста – асобы, якая не знаёма з дадзенай навукай ці знаёма ў недастатковай ступені. Мэта навукова-папулярнага падстылю заключаецца не толькі ў тым, каб паведаміць нейкія навуковыя звесткі, аднак і ў тым, каб зацікавіць чытача.

Навукова-папулярны падстыль мае сваю спецыфічную функцыю – папулярызацыя навуковай інфармацыі. Навукова-папулярныя кнігі, артыкулы, лекцыі імкнуцца даступна выкласці матэрыял, зрабіць выклад жывым, займальным. З гэтай мэтай вузкаспецыяльная тэрміналогія ў іх выкарыстоўваецца ў мінімальнай колькасці, замест абстрактных формул даецца канкрэтны ілюстрацыйны матэрыял, выкарыстоўваюцца сродкі мастацкага і публіцыстычнага стыляў, якія надаюць выкладу вобразнасць і эмацыянальнасць (параўнанні, эпітэты, метафары, словы з эмацыянальнай афарбоўкай).

Навукова-папулярны тэкст звычайна змяшчае адкрытыя аўтарскія ўключэнні, часта звернутыя непасрэдна да чытача. Тут праяўляецца аўтарскае **я**, таму часта выкарыстоўваюцца розныя пыталыныя канструкцыі, клічныя сказы, звароты. Сінтаксічны лад навукова-папулярных твораў арыентаваны на «агучванне» (дыялогізацыю) паведамлення.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія разнавіднасці (падстылі) вылучаюцца ў навуковым стылі?
2. Пералічыце асноўныя жанры ўласна навуковага падстылю.
3. Якія жанры адносяцца да навукова-даведачнага падстылю?
4. Назавіце жанры навукова-тэхнічнага падстылю. У чым заключаецца асноўнае моўнае адрозненне навукова-тэхнічных тэкстаў ад уласна навуковых?

5. Назавіце асноўныя рысы вучэбна-навуковага падстылю.

6. Якія жанры навуковых тэкстаў адносяцца да навукова-папулярнай разнавіднасці навуковага стылю? Чаму навукова-папулярны падстыль мовазнаўцамі лічыцца *гібрыдным*?

10.2. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў

Навуковыя тэксты афармляюцца ў выглядзе асобных закончаных твораў, структура якіх падпарадкоўваецца законам пэўнага жанру. Найбольш распаўсюджаныя жанры, з якімі сустракаюцца навучэнцы адукацыйных устаноў пры падрыхтоўцы да практычных і семінарскіх заняткаў, напісанні курсавых і дыпломных прац, у працэсе самастойнага паглыбленага вывучэння навуковага матэрыялу, наступныя: манаграфія, навуковы артыкул, тэзісы, дысертацыя, аўтарэферат дысертацыі, анатацыя.

Манаграфія – навуковая праца ў выглядзе кнігі з паглыбленым вывучэннем адной тэмы ці некалькіх тэм, цесна звязаных паміж сабой.

Навуковы артыкул – гэта пісьмовая апублікаваная справаздача, якая апісвае вынікі арыгінальнага даследавання ў пэўнай галіне навукі і адпавядае пэўным крытэрыям. Большасць навуковых часопісаў (і айчынных, і міжнародных) патрабуюць, каб артыкул, які апісвае вынікі навуковага эксперыментальнага даследавання, склаўся з наступных раздзелаў: прозвішчы і ініцыялы аўтара (аўтараў), назва артыкула, уводзіны, мэта і задачы, матэрыял і метады даследавання, вынікі даследавання і іх абмеркаванне, вывады, бібліяграфічны спіс, анатацыя.

Тэзісы – каратка сфармуляваныя асноўныя палажэнні даклада, навуковага артыкула. Зборнікі тэзісаў навуковых дакладаў нярэдка друкуюцца пасля правядзення навуковых канферэнцый.

Дысертацыя (дысертацыйнае даследаванне) – навукова-даследчая праца, якая публічна абараняецца аўтарам на паседжанні вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Аўтарэферат дысертацыі – кароткі выклад асноўных вынікаў дысертацыйнай работы, састаўлены самім аўтарам навуковай працы. Аўтарэфераты прызначаны для азнаямлення навуковай грамадскасці з актуальнасцю тэмы даследавання, яе мэтай і зада-

чамі, навуковай і практычнай значнасцю, асноўнымі вынікамі і інш. Аўтарэферат выдаецца ў выглядзе брашуры і рассылаецца за 1 месяц да абароны дысертацыі.

Анатацыя – гэта кароткая характарыстыка кнігі, артыкула, зборніка. Анатацыі бываюць поўныя і скарачаныя. Таксама вылучаюць анатацыі-бібліятэчныя карткі. Поўная, або апісальная, анатацыя ўключае ад 60 да 100 слоў. Сярэдні аб’ём скарачанай анатацыі – 30–40 слоў (3–4 сказы). Анатацыя, якая суміруе тэматычны змест тэксту (бібліятэчная картка), можа быць вельмі кароткай і складацца з аднаго-двух сказаў.

Прызначэнне анатацыі – даць магчымасць спецыялісту вызначыць мэтазгоднасць больш дэталёвага азнаямлення з дадзеным матэрыялам. Анатацыя, як правіла, уключае наступныя элементы: звесткі пра аўтара (аўтараў); назву твора і від выдання; кароткі змест (пералік асноўных палажэнняў тэксту-крыніцы); ацэнку ступені падрабязнасці і навізны работы; пытанні, разгледжаныя ў заключэнні і вывадах; наяўнасць прыкладаў і ілюстрацыйнага матэрыялу; адметныя асаблівасці апошняга выдання (калі выданне не першае); чытацкае прызначэнне (на каго разлічана).

Прыклад анатацыі на вучэбны дапаможнік:

Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам. М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 260 с.

У вучэбным дапаможніку разглядаецца гісторыя станаўлення і развіцця навукова-галіновых тэрмінасістэм сацыяльна-гуманітарнага цыкла. У кожным тэматычным раздзеле пададзены тэарэтычныя звесткі адносна паходжання тэрмінаў, іх утварэння і функцыянавання, прыводзяцца пытанні і заданні для самакантролю, спіс навуковых, навукова-метадычных і лексікаграфічных крыніц.

Адрасуецца студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі (пры вывучэнні дысцыпліны «Беларуская мова. Прафесійная лексіка»), навукоўцам і выкладчыкам.

Прыклад анатацыі на навуковы артыкул:

Сяменчык М. Я. Рэфармацыйныя і рэвалюцыйныя змены на Беларусі (сакавік – кастрычнік 1917 г.) / М. Я. Сяменчык // Труды БГТУ. – 2012. – № 5. История, философия, филология. – С. 41–44.

У публікацыі асвятляюцца змены ў дзяржаўным кіраванні Расійскай імперыі, выкліканыя перамогай узброенага паўстання ў Петраградзе 27 лютага 1917 г. Асаблівая ўвага надаецца абставінам

фарміравання і зместу дзейнасці Часовага ўрада і яго органаў на месцах, у тым ліку на Беларусі. Паказваюцца эканамічныя і палітычныя змены, якія адбыліся на Беларусі ў выніку палітыкі Часовага ўрада і «рэвалюцыйнай дэмакратыі» з сакавіка да канца кастрычніка 1917 г.

Пашыраным відам самастойнай даследчай працы студэнтаў з'яўляецца падрыхтоўка рэфератаў і дакладаў.

Рэферат – сціслае, кампазіцыйна арганізаванае, адэкватнае паводле сэнсу выкладанне зместу крыніцы інфармацыі (кнігі, артыкула, даследавання). Мэта рэферата – перадаць галоўную інфармацыю, якая ўтрымліваецца ў першасным тэксце, новыя і істотныя звесткі. Рэферыраванне выпрацоўвае ўменні і навыкі працаваць з навуковай літаратурай, арыентавацца ў ёй, адбіраць неабходную інфармацыю.

Даклад – від маналагічнага маўлення, які ўяўляе сабой публічнае разгорнутае асвятленне якой-небудзь тэмы.

Праца над дакладам пачынаецца з прагляду анатацый літаратуры па выбранай тэме. Беглы прагляд анатацый шматлікіх крыніц дазваляе выбраць неабходныя працы, якія заслугоўваюць больш уважлівага і глыбокага вывучэння. Адабраныя крыніцы неабходна ўважліва прачытаць, заканспектаваць самае асноўнае. Пасля асэнсавання заканспектаванага можна прыступаць да складання плана свайго дакладу.

Звычайна даклады складаюцца з трох частак: уводзін, асноўнай часткі, заключэння. Ва ўводзінах робіцца абгрунтаванне актуальнасці выбранай тэмы, яе тэарэтычнай і практычнай значнасці, фармулюецца асноўная мэта і задачы даклада. У асноўнай частцы раскрываецца сутнасць асноўных напрамкаў у разглядзе абранай тэмы. У заключэнні ў кароткай форме даюцца асноўныя вывады.

Такім чынам, навуковы стыль маўлення рэалізуецца ў творах разнастайных жанраў. Кожны жанр мае свае адметнасці ў сферы выкарыстання, спосабах падачы навуковай інфармацыі, структуры.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Ахакарызуйце такія жанры ўласна навуковага падстылю, як манаграфія, навуковы артыкул, тэзісы, дысертацыя.
2. Раскажыце пра аўтарэферат дысертацыі як жанр уласна навуковага падстылю. З якой мэтай пішацца аўтарэферат? На прыкладзе любога аўтарэферата (па тэме вашай спецыяльнасці) раскажыце пра структуру тэкстаў гэтага жанру.

3. Што такое анатацыя? Якія абавязковыя часткі яна ўтрымлівае?
4. Раскажыце пра асноўныя патрабаванні да напісання рэферата і даклада.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Найбуйнейшы каталог моў свету Ethnologue апублікаваў інфармацыю пра лексічнае падабенства розных моў, разлічыўшы яго ў працэнтах на падставе параўнання стандартызаванага спіса слоў. Сярод глабальна распаўсюджаных моў індаеўрапейскай групы найбольшае падабенства (89%) маюць іспанская і партугальская мовы, а таксама, што больш нечакана, французская і італьянская. Для параўнання, згодна з дадзенай метадыкай руская і англійская мовы маюць падабенства ў 24%. Пры гэтым паказчык 85% служыць індикатарам таго, што дзве мовы можна разглядаць як дыалекты адной (Вікіпедыя).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытаце тэкст. Да якога падстылю ён адносіцца? Абгрунтуйце сваю думку. Перакажыце тэкст на беларуску.

Языки похожие и непохожие

Языки бывают совсем непохожи друг на друга, а бывают, наоборот, очень похожи. Иногда два языка настолько похожи, что тот, кто знает один из этих языков, может понять всё или почти всё, что сказано на другом языке. Например, русский и белорусский – разные языки, но они очень похожи. Ни один язык так не похож на русский, как белорусский. Для тех, кто знает русский язык и учился писать по-русски, белорусский текст выглядит немного непривычно, но если вдуматься, то в нем можно понять почти всё. Вот начало одного белорусского стихотворения (в котором я на всякий случай поставил ударения, чтобы читать было удобнее):

*Стая'ла я'блыня ля вёскі,
як падаро'жнік між даро'г.
Вясно'ю па'далі п'ялёсткі,
нібы сняжы'нкі, на муро'г...*

Попробуйте сначала сами догадаться, что значит это четверостишие. Какие отличия белорусского языка от русского удастся здесь заметить?

А теперь будем разбираться вместе. Прежде всего, оказывается, многие белорусские слова просто пишутся по-другому, а звучат так же, как русские. Например, первое слово в нашем стихотворении и русские, и белорусы произносят одинаково, но по-русски мы напишем *стояла*. Еще сразу бросается в глаза, что вместо русской буквы *и* по-белорусски пишется «латинская» буква *i*. Действительно, буква *и* в белорусском языке не используется, а *i* читается так же, как русское *и*. Поэтому белорусское слово *падарожнік*, если его просто прочесть вслух, сразу окажется знакомым нам русским словом *подорожник*. Кстати, в русском языке до 1918 года использовались обе буквы: *и* наряду с *i*; буквы эти читались одинаково, и в конце концов оставили только одну из них. Так же поступили и создатели белорусской письменности. Но букву выбрали другую.

До сих пор мы обсуждали не столько различия между двумя языками, сколько различия в том, как в них принято записывать слова. Лингвисты называют это различиями в орфографии. Орфография – это всё-таки не сам язык. Если бы между русским и белорусским были только орфографические различия, то это был бы, строго говоря, один и тот же язык. Но русский и белорусский языки различаются, конечно, не только орфографией. Во-первых, легко заметить, что некоторые белорусские слова хотя и похожи на русские, но всё же произносятся чуть-чуть иначе. Слово *яблоня* по-русски произносится приблизительно как *яблАня*, а по-белорусски – *яблЫня*; слово *весною* по-русски произносится приблизительно как *вИсною*, а по-белорусски – *вЯсною* (именно так, как написано). Есть и более сложные случаи: интересно, узнали ли вы в белорусском *пялёсткі* русское *лепестки*?

Во-вторых, некоторых белорусских слов в русском языке вовсе нет, и в этом-то случае нам как раз трудно догадаться, что они значат. Например, *ля* – это предлог со значением «возле, около, близ», а вот что такое *вёска*? Это значит «деревня», но в русском языке есть только слово *весь*, и то оно употребляется обычно только в составе выражения по *городам и весям* (не все русские теперь даже хорошо понимают, что это значит на самом деле «по городам и деревням»). Исчезло в русском языке древнее слово *весь*, а в бе-

лорусском осталось, только в своей уменьшительной форме – *вёска*. А вот для перевода слова *мурог* помощи, пожалуй, мы уже не найдем. Это слово значит «луг»; было когда-то в русском языке старинное слово *мур* «трава», от которого образовано сохранившееся в современном языке (хотя тоже редкое) слово *мурава*.

Вот полный перевод этого четверостишия:

*Стояла яблоня возле деревни,
как подорожник меж дорог;
весною падали лепестки,
будто снежинки, на луг.*

Так что, как видите, похожи-то языки похожи, и даже очень, а не всё так просто для русских в белорусском языке, оказывается.

Все похожие друг на друга языки устроены приблизительно так же, как русский с белорусским: многие слова совпадают, другие слова произносятся чуть-чуть по-разному и, наконец, есть слова совсем разные, но таких не очень много. И главное, почти целиком совпадает их грамматика, а это и позволяет говорящим на похожих языках легко понимать друг друга: те же окончания у глагола в прошедшем времени, те же падежи у существительных, и так далее... Хотя и здесь бывают небольшие сюрпризы: например, мы говорим по-русски *добр-ЫЙ*, но *молод-ОЙ*, а в белорусском языке правильными формами будут *добр-Ы* и *малад-Ы* (В. А. Плунгян).

Заданне 2. Прааналізуйце, якія элементы анатацыі прысутнічаюць у прыведзеных ніжэй тэкстах.

I. Кітаева, Т. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: вучэб.-метада. дапам. / Т. В. Кітаева, Н. В. Ратынская. – Мінск: БДМУ, 2010. – 131 с.

Уключае тэарэтычны матэрыял аб паходжанні, ужыванні беларускай медыцынскай лексікі і практыкаванні, якія дазваляць паглыбіць веды і засвоіць лексічны матэрыял. Прызначаны для студэнтаў 2-га курса лячэбнага, педыятрычнага, медыка-прафілактычнага факультэтаў і 3-га курса стаматалагічнага факультэта, аднак можа быць скарыстаны і студэнтамі іншых спецыяльнасцей.

II. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск: Бел. асац. «Конкурс», 2006. – 544 с.

Упершыню кніга апублікавана ў 1996 г. выдавецтвам «Беларуская Энцыклапедыя». Другое, значна дапоўненае, выданне выйшла ў 2002 г. у выдавецтве «Беларуская навука».

У слоўніку апісваецца больш за 1600 найбольш ужывальных прыказак, тлумачыцца іх сэнс, пры неабходнасці даецца іх сітуацыйная і стылістычная характарыстыка. Выкарыстанне прыказак як моўных адзінак ілюструецца прыкладамі з мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў. Паказана, у якіх парэміялагічных зборніках прыводзіцца пэўная прыказка ці яе разнавіднасці. Пры некаторых прыказках ёсць інфармацыя пра іх паходжанне. У слоўніку адлюстравана варыянтнасць прыказак і сінанімічныя адносіны паміж імі. Прызначаецца для шырокага кола чытачоў.

Заданне 3. Прачытайце артыкул знакамітага беларускага пісьменніка, гісторыка У. Арлова «Незалежнасць – гэта...» і напішыце анатацыю аб'ёмам 60–100 слоў.

Фразы, рэкамендаваныя для выкарыстання:

❖ артыкул прысвечаны тэме, праблеме, пытанню; артыкул уяўляе сабой абагульненне, аналіз, агляд; у артыкуле разглядаецца (што?), гаворыцца (пра што?);

❖ артыкул дзеліцца на (што?), пачынаецца з (чаго?), складаецца з (чаго?), заканчваецца (чым?);

❖ аўтар аналізуе (характарызуе, параўноўвае, падкрэслівае, апісвае), ставіць (закранае, разглядае, асвятляе) праблемы, пытанні; пераканаўча даказвае, упэўнены, перакананы;

❖ аўтар прыводзіць прыклады (цытаты, факты, звесткі, лічбы), якія ілюструюць, што...;

❖ аўтар прыходзіць да высновы (робіць заключэнне); сутнасць выкладу зводзіцца да (чаго?);

❖ артыкул мае навуковае значэнне (уносіць пэўны ўклад у навуку, носіць навукова-папулярны характар, разлічаны на спецыялістаў, на шырокае кола чытачоў).

Незалежнасць – гэта...

Незалежнасць – гэта калі ты з'явішся на свет у радзільні, дзе няма сама стэрыйных на зямлі прусакоў, затое ёсць аднаразовыя шпрыцы і пялюшкі.

Незалежнасць – гэта калі твой бацька пойдзе ў ЗАГС, каб атрымаць дакумент, што ты сапраўды нарадзіўся і што цябе назвалі ў гонар дзеда Рыгорам, і кабета, якая сядзіць там, спакойна выпіша яму гэты дакумент, а не выцягне са стала «Справочник личных имён народов СССР» і не будзе, размахваючы ім, істэрычна тлумачыць твайму бацьку, што ён можа без праблем назваць сына Файзулой ці нават Мамаем, а вось Рыгорам – не можа, бо такога

імя проста не існуе ў прыродзе (а существует нормальное человеческое имя Григорий).

Незалежнасць – гэта калі ты пойдзеш у школу і цябе будуць вучыць на тваёй мове (а дзяўчынку Гражынку, якая падабалася табе ў дзіцячым садзе, – на яе мове, а твайго суседа хлопчыка Мішу, тату якога завуць Ісакам, – на ягонай, а другога твайго суседа хлопчыка Алёшу, бацькі якога прыехалі сюды, бо ў іхнім горадзе на Волзе, каб купіць малому малака, трэба займаць чаргу а пятай гадзіне раніцы, – на ягонай). Цябе будуць вучыць на тваёй мове, і дзеля гэтага тваім тату і маме не трэба будзе ўсё лета збіраць па кватэрах заявы бацькоў, якія не тое каб не хацелі вучыць сваіх дзетак так, як твае тата і мама, а проста ніколі пра гэта не думалі, бо выраслі пры інтэрнацыяналізме. І гэтыя заявы не трэба будзе губляць тры разы дырэктару і два – сакратарцы, і першы вераснёвы дзень ты не пачуеш на ўрачыстай лінейцы, што «год от года хорошеет материально-техническая база нашей школы», а прыйшоўшы ў свой клас не даведаешся, што дзякуючы няўхільнаму клопату партыі і ўрада, у вас на ўвесь клас толькі адзін лемантар і дзве «матэматыкі» на роднай мове.

Незалежнасць – гэта калі твая дружына не будзе змагацца за права насіць імя Паўліка Марозава ці Аляксандра Мяснікова, бо ўсе вы цудоўна ведаеце, як любіў свайго татку Паўлік і як любіў беларусаў Мяснікоў.

Незалежнасць – гэта калі ты будзеш студэнтам і на лекцыі па вышэйшай матэматыцы твой смуглявы раўналетак з Мадагаскара, які вучыцца за грошы сваёй, а не тваёй краіны, нахінецца да цябе і запытае, што значыць слова «імавернасць», і ты па-французску растлумачыш яму.

Незалежнасць – гэта калі твая дзяўчына кажа, што хоча на выходныя ў Вену, і ты з чыстым сумленнем абяцаеш ёй, што ў суботу вы вып’яце кавы насупраць палаца Шонбрун, і ведаеш, што перад вашай вандроўкаю ніхто не будзе высвятляць у цябе, ці быў ты ў дзяцінстве жыдом, а таксама, ці быў ты раней за мяжою і калі вярнуўся адтуль, дык з якой мэтай.

Незалежнасць – гэта калі на Дзяды, у Дзень памяці продкаў, ты ідзеш на могілкі і ведаеш, што паставіш свечку і пакладзеш кветкі, а не станеш удзельнікам выпрабавання балончыкаў з нервова-паралітычным газам ці новай мадэлі гумовага дручка.

Незалежнасць – гэта калі твой сын прынёс са школы пяцёрку па гісторыі і ты хваліш яго за гэтую пяцёрку, бо ведаеш, што ён атрымаў

яе не па тым прадмеце, дзе вучаць пра Лядовае пабоішча і перамогу калектывізацыі, а па тым, дзе вучаць пра Грунвальдскую бітву, якая ўратавала твой народ ад смерці, і кажуць праўду пра тую ўладу, што расстраляла твайго дзеда і задушыла голадам тваю бабулю.

Незалежнасць – гэта калі да цябе завітае спявак з Нью-Ёрка, і ты вып’еш з ім добрую чарку вішнёўкі, і пасля ветлівага дзядзькі ў цывільным не запрапануюць табе падрабязна напісаць, дзе і што вы пілі і каго пры гэтым лаялі.

Незалежнасць – гэта калі з тэлеперадач і газет раптам знікаюць лісты нястомна-таямнічых вэтэранаў і вусцішныя паведамленні пра нацыяналістаў і экстрэмістаў з народных франтоў, якія нават уначы не спяць, а распальваюць паміж табой, Алёшам і Мішам, тату якога звалі Ісакам, а таксама Гражынаю, якая даўно ўжо твая жонка, міжнацыянальную варожасць, каб учыніць сярод вас крывавую разню і пусціць пад адхон цягнік перабудовы.

Незалежнасць – гэта калі ніхто не страшыць цябе, што твой народ не зможа выжыць без вялікага старэйшага брата, бо не мае сваіх баксітаў ці алмазаў, і ты разумееш, што зусім дарэмна шкадаваў гарапашных галандцаў ці бельгійцаў, якія не маюць ні баксітаў, ні алмазаў, ні нават старэйшага брата.

Незалежнасць – гэта калі велізарныя фуры з надпісам «Центровывоз» (ці бачыў ты хоць раз такія фуры з надпісам «Центроввоз»?) падрулююць не да чужых, а да нашых крамаў.

Незалежнасць – гэта калі раптам высветліцца, што разумныя людзі ёсць і ў нас, і калі – крыў Божа! – выбухне завод ці прычыніцца якое іншае ліха, не трэба будзе чакаць, пакуль прыедзе камісія з маскоўскіх разумнікаў.

Незалежнасць – гэта калі на Божай пасцелі ведаеш, што пасля таго, як ты памяняеш гэты свет на лепшы, на месцы царквы ці касцёла, дзе цябе хрысцілі і дзе ты вянчаўся, не выкапаюць сажалку з брудным лебедзем і не пабудуюць басейн імя XVIII з’езду КПСС, а могілкі, дзе будуць спачываць твае косці, не знясуць і не ператвораць у закладаны пустымі пляшкамі парк культуры і адпачынку імя таварыша Гарбачова або імя таварыша Лігачова.

Незалежнасць – гэта...

Незалежнасць – гэта калі ад нараджэння да скону пачуваешся сваім чалавекам на сваёй зямлі.

Я веру, што калі-небудзь так будзе.

Бо іначай проста не варта жыць (У. Арлоў, 1990).

Заданне 4. Прачытайце анатацыю да падручніка па вашай спецыяльнасці (на выбар), перакладзіце яе на беларускую мову і запішыце.

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

- 1) Назавіце правіла напісання літар **у-ў** у беларускай мове?
- 2) Пералічыце выключэнні з правіла.

Заданне 1. Устаўце прапушчаныя літары **У ці **Ў**, растлумачце напісанне.** А...дыенц-зала, а...чына, шлагба...м, індывіду...м, каля ...рны, байк-шо..., холада...стойлівы, Гуанчжо..., прэзіды...м, традыцыйна-...рачысты, Барна...л, тайм-а...т, бра...ншвейгскі, бакала...р, кло...н, мя...каць, А...стрыя, ваку...м, ва ...ніверсітэце, акіянары...м, ка...чук, змо...кнуць, ліноле...м, а...л., рады...с, Карата..., меды...м, каля ...фы, архівары...с, кансілі...м, Наталля ...ладзіміраўна, а...торак, соцы...м, а...т, на...цёкі, шо...-бізнес, Кейпта...н, но...-ха..., сло...нік, ...нікум, педагагічны ...ніверсітэт, ма...зер, тры...мф, тра...р, праменні ...льтрафіялетавыя. Ная...насць ...малекуле, прыводзіць да ...заемнай ...нутранай нейтралізацыі, хірургія ...льтрагукавая, пры дадзеных ...мовах, з пункта А ...пункт Б, ва ...збекістане, хрыбет Алата..., былі ...натары...са, ла...рзат, па...ночна-...сходні вецер, станцыя метро "...сход".

11. АФАРМЛЕННЕ ПІСЬМОВАГА НАВУКОВАГА ТЭКСТУ

11.1. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як асноўная структурная адзінка

Незалежна ад жанру навуковыя тэксты ўяўляюць сабою арганічнае адзінства з лагічна пабудаванай кампазіцыяй. Асноўным патрабаваннем да любога навуковага твора з'яўляецца лагічная **рубрыкацыя** – падзел на састаўныя часткі (главы, раздзелы, параграфы, пункты, падпункты і інш.). Сістэма рубрык павінна з'яўляцца нагляднай формай рэалізацыі ўнутранай структуры тэксту. Рубрыкацыя павінна адлюстроўваць лагічную сувязь і сузалежнасць частак. Правільная разбіўка тэксту істотна палягчае яго чытанне, успрыманне і асэнсаванне.

Пры афармленні рубрык трэба ўлічваць наступныя прывілы:

1) часткі, раздзелы і падраздзелы, главы, параграфы павінны мець загалоўкі, якія акрэсліваюць іх змест (ці тэму), не звужаючы і не пашыраючы аб'ём той інфармацыі, якая ў іх утрымліваецца;

2) загалолак раздзела (падраздзела, пункта, падпункта) складаецца з лічбы і тэматычнай часткі;

3) у канцы загалоўка, які вынесены ў асобны радок, кропку не ставяць; астатнія знакі прыпынку (шматкроп'е, клічнік, пыральнік) захоўваюцца;

4) у загалоўку, які складаецца з двух самастойных, сінтаксічна не звязаных сказаў, паміж сказамі ставяць кропку, а ў канцы, па агульным правіле, кропку не ставяць.

Навуковаму стылю ўласцівы канструкцыі з пералікам шэрагу пунктаў. Неабходна ведаць асноўныя правілы афармлення падобных канструкцый.

Калі пералік афармляецца **ўнутры абзаца**, то перад ім ставіцца двукроп'е, выкарыстоўваюцца арабскія лічбы ці маленькія літары, пасля іх ставіцца дужка, а першае слова пішацца з маленькай літары, пункты спіса аддзяляюцца адзін ад другога коскай. Напрыклад:

У неарганічнай хіміі шырока ўжываецца наступная класіфікацыя хімічных рэакцый па тыпах злучэнняў і характары ўзае-

мадзеяння: 1) рэакцыі ўтварэння і раскладання, 2) рэакцыі гідролізу, 3) рэакцыі піролізу, 4) рэакцыі нейтралізацыі, 5) рэакцыі комплексаўтварэння, 5) акісляльна-аднаўленчыя рэакцыі.

У гісторыі матэматыкі адрозніваюць чатыры асноўныя перыяды: а) перыяд зараджэння матэматыкі, б) перыяд элементарнай матэматыкі, в) перыяд стварэння матэматыкі зменных велічынь, г) перыяд сучаснай матэматыкі.

Паміж развітымі элементамі ўнутрыабзацавага пераліку, якія не з'яўляюцца самастойнымі сказамі, але дастаткова разгорнутыя і (або) маюць свае знакі прыпынку, ставяць кропку з коскай. Напрыклад:

Паводле папярэдніх даных, рух усіх трох спадарожнікаў адбываецца па блізкіх арбітах з наступнымі пачатковымі параметрамі: 1) перыяд абарачэння 95,2 хвілін; 2) максімальная адлегласць ад паверхні Зямлі (у апагеі) 876 кіламетраў; 3) мінімальная (у перыгеі) 210 кіламетраў; 4) вугал нахілу арбіт да плоскасці экватара 56 градусаў 10 хвілін.

У тых выпадках, калі элементы пераліку складаюцца з закончаных фраз ці патрабуюць падкрэсленага вылучэння, выкарыстоўваюцца **элементы-абзацы**. Напрыклад:

Можна вылучыць тры асноўныя аспекты дзейнасці народных пісьменнікаў Беларусі Якуба Коласа і Янкі Купалы ў фарміраванні тэрміналагічнай лексікі:

❖ *непасрэдны ўдзел у распрацоўцы тэрміналогіі ў час работы ў Навукова-тэрміналагічнай камісіі;*

❖ *развіццё тэарэтычных палажэнняў аб узаемадзеянні тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі, аб мастацка-выяўленчых асаблівасцях тэрміналагічнай лексікі;*

❖ *выкарыстанне навуковай тэрміналогіі ў сваіх творах.*

Пункты пераліку могуць нумаравацца арабскімі лічбамі з кропкай. Тады яны пішуцца з вялікай літары. Напрыклад:

Пры выкарыстанні матэрыялаў статыстыкі неабходна кіравацца наступнымі правіламі:

1. Указваць дакладна крыніцу інфармацыі.

2. Параўноўваць толькі велічыні аднаго парадку.

Неабходна ўлічваць, што сказы без абагульняльных слоў ці словазлучэнняў не рэкамендуецца абрываць на прыназоўніках і злучніках. Напрыклад, няправільна аформіць сказ так: *У залежнасці ад таго, якія часціцы бяруць удзел у элементарным акце*

хімічнай рэакцыі, іх падзяляюць на: 1) малекулярныя, 2) іонныя, 3) фотахімічныя, 4) радыкальныя, 5) ланцуговыя. Правільным будзе лічыцца наступнае афармленне: *У залежнасці ад таго, якія часціцы бяруць удзел у элементарным акце хімічнай рэакцыі, іх падзяляюць: 1) на малекулярныя, 2) іонныя, 3) фотахімічныя, 4) радыкальныя, 5) ланцуговыя.*

Найменшай структурнай адзінкай любога, у тым ліку і навуковага, тэксту з'яўляецца **абзац** – сінтаксіка-інтанацыйнае кампазіцыйнае адзінства, якое складаецца з аднаго або некалькіх сказаў, аб'яднаных адной тэмай (прадметам выкладу). Чляненне тэксту на абзацы робіць выказванне лагічна цэласным, дапамагае лягчэйшаму ўспрыманню аўтарскай думкі.

У навуковых творах і афіцыйна-дзелавых дакументах звычайна ў пачатку абзаца выказваецца асноўная думка, а потым даецца яе больш дэтальнае тлумачэнне, якое падмацоўваецца аргументамі, доказами, прыкладамі, цытатамі і г. д. Абзац у навуковым і дзелавым маўленні будзе па лагічным плане: ад агульнага да прыватнага, ад сцвярджэння да доказу, ад прычыны да выніку. Каб галоўная думка, сфармуляваная ў першым сказе, лагічна разгортвалася і далей, у наступных сказах нярэдка сустракаюцца паўторы ключавых слоў, словазлучэнняў ці адпаведных займеннікаў, сінанімічныя выразы.

Часта ў навуковых тэкстах сустракаюцца абзацы, якія складаюцца з аднаго сказа. Аднасказавыя абзацы адыгрываюць ролю актывізатараў увагі, дазваляюць вылучыць новую тэму, думку, на якую абавязкова трэба звярнуць увагу. Напрыклад:

Ці ведаеце вы, што паходжанне назвы элемента № 83 вісмуту Ві трактуюць па-рознаму?

Адны лічаць, што слова «вісмут» старажытнагерманскага паходжання і ў перакладзе азначае 'белы метал'. Іншыя сцвярджаюць, што назва элемента ўтварылася ад двух нямецкіх слоў: Wiese – 'луг' і Mine – 'руднік', паколькі ў нямецкай Саксоніі вісмут здаўна здабывалі ў рудніках, размешчаных на лугах ваколіц Шнееберга (interestingchem.narod.ru).

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

- 1. Патлумачце паняцце *рубрыкацыя*.
- 2. Назавіце асноўныя правілы афармлення рубрык.

- 3. Як пунктуацыйна афармляюцца канструкцыі з пералікам шэрага пунктаў?
- 4. Чаму абзац лічыцца найменшай структурнай адзінкай тэксту? Што неабходна ўлічваць пры падзеле тэксту на абзацы?

11.2. Цытаты і спасылкі, іх афармленне

У тэкстах навуковага стылю ўсе палажэнні і гіпотэзы павінны быць аргументаваны, а іх правільнасць павінна пацвярджацца цытаваннем аўтарытэтных даследчыкаў са спасылкамі на іх працы.

Цытата (даслоўная вытрымка з якога-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента) можа быць аформлена па-рознаму.

Часцей за ўсё цытаты ўключаюцца словамі аўтара:

а) словы аўтара + цытата: *Г. У. Пляханаў у свой час адзначаў: «Усе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі»;*

б) цытата + словы аўтара: *«Усе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі», – адзначаў Г. У. Пляханаў;*

в) цытата + словы аўтара + цытата: *«Усе змяненні ў адносінах вытворчасці, – адзначаў Г. У. Пляханаў, – ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі».*

Цытаты могуць уключацца ў сказ пры дапамозе даданай часткі: *Яшчэ Г. У. Пляханаў у свой час адзначаў, што «ўсе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі».*

Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, яна афармляецца як простая мова і бярэцца ў двукоссе: *«Яно добра, – гаварыў Францішак Багушэвіч, – а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю».*

Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа (або як даданы сказ), яна пачынаецца з малой літары і бярэцца ў двукоссе: *Кандрат Крапіва адзначаў, што «...канцылярызмы больш за ўсё псууюць нашу літаратурную мову і ім трэба аб'явіць бязлітасную вайну».*

Вершаваныя цытаты, а таксама эпіграф (кароткае выслоўе, якое раскрывае тэму і ідэю твора) у двукоссе не бяруцца: *У заключэнне хачу прывесці словы П. Макаля:*

*Лёсу майго кірунак,
долі маёй выснова,
як паратунак, –
матчына слова,
бацькава слова,
роднае вечнае слова!*

Тэкст цытаты прыводзіцца ў той жа граматычнай форме, у якой ён дадзены ў крыніцы, з захаваннем асаблівасцей аўтарскага напісання.

Цытаванне павінна быць без адвольнага скарачэння цытуемага тэксту. Пропуск слоў у пачатку, сярэдзіне, канцы цытаты абазначаецца шматкроп'ем. Калі ж прапускаецца сказ ці некалькі сказаў, то на месцы пропуску ставіцца < ... >.

Калі сказ заканчваецца цытатай, у канцы якой стаіць шматкроп'е, пыталнік ці клічнік, то пасля двукосся не ставяць ніякага знака, калі цытата з'яўляецца самастойным сказам; ці ставяць кропку (ці іншы неабходны знак), калі цытата не з'яўляецца самастойным сказам (уваходзіць у тэкст аўтарскага сказа). Напрыклад: *Пра свабоду асобы можна гаварыць, толькі калі прызнаваць права асобы на самабытнасць. У гэтых адносінах знамянальным з'яўляецца вокліч М. Гумілёва: «Я не хачу, каб мяне змешвалі з іншымі – а гэта патрабуе, каб і я сам не змешваў сябе з іншымі!»*

Пры цытаванні не па першакрыніцы неабходна ўказваць «Цыт. па:». Напрыклад: *Для цывілізацыйнага плюралістычнага грамадства жыццёва неабходнай з'яўляецца палітычная культура кампрамісу. Пра гэта добра сказаў у свой час Сяргей Булгакаў: «Грамадства не можа развівацца і жыць без вядомага этычнага мінімуму салідарнасці, узаемнага разумення, якім бы ні было яно складаным і разнастайным па сваім складзе, інакш яно распадзецца на некалькі варожых целаў, а ў рэшце рэшт атамізуецца».* (Цыт. па: Коликов Н. Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. – 1994. – № 2–3. – С. 3–18.)

Пры цытатах заўсёды даецца **спасылка** на аўтара і яго працу, якая размяшчаецца пасля цытаты ў квадратных дужках. Напрыклад, [8, с. 138], дзе першая лічба – гэта нумар крыніцы ў спісе літаратуры, а другая – гэта старонка, на якой змешчана выкарыстаная цытата.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

||| 1. Што называецца *цытатай*?

2. Як пунктуацыйна афармляюцца сказы з цытатамі?
3. З якой мэтай у навуковых тэкстах робяцца спасылкі на выкарыстаныя крыніцы? Як яны афармляюцца?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Лінгвістычны тэрмін *трасянка* пайшоў ад назвы корму для рагатай жывёлы. Калі ў гаспадара не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з'ядае трасянку. (Ва ўкраінскай лінгвістыцы ў аналагічным сэнсе выкарыстоўваецца тэрмін *суржык*. Першапачаткова гэта слова мела значэнне 'мешаніна з жыта, пшаніцы, ячменю і аўса, а таксама мука з гэтага зерня вельмі нізкага гатунку').

Трасянка – сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы (*Л. А. Гіруцкая і інш.*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Вызначце межы сказаў, пастаўце знакі прыпынку. Падзяліце тэкст на абзацы.

Падзеі апошніх дзесяцігоддзяў XX стагоддзя зрабілі асабліва наглядным той факт што развіццё цывілізацыі не толькі паляпшае якасць жыцця і павышае дабрабыт людзей але і тоіць у сабе нямаля небяспек шкода нанесеная прыродзе стала цалкам відавочнай высякаюцца лясы забруджваюцца моры рэкі азёры і вадасховішчы губляюцца ворныя землі мільёны людзей вымушаны дыхаць атручаным паветрам у шэрагу краін скарачаецца працягласць жыцця супастаўленне росту насельніцтва з сярэдзіны мінулага стагоддзя да нашых дзён з ростам колькасці парніковых газаў у атмасферы скарачэннем азонавага пласта абязлесіваннем пашырэннем зоны пустынь забруджваннем гідрасферы павелічэннем масы адходаў знікненнем відаў арганізмаў паказвае што паміж гэтымі працэсамі прасочваецца відавочная сувязь заклапочанасць з нагоды экалагічнага будучага прымушае адносіць да асноўных прыярытэтаў дзейнасці людзей забеспячэнне экалагічнай бяспекі да канца XX стагоддзя адбыліся вялікія змены ў развіцці тэхналогій з'явіліся новыя сродкі сувязі змяніліся многія стэрэатыпы мыслення перагляд стэрэатыпаў мыслення шмат у чым звязаны з адмовай ад антрапа-

цэнтрызму выслоўі тыпу чалавек цар прыроды ці мы не можам чакаць літасці ад прыроды ўзяць іх у яе наша задача якія з'яўляюцца ілюстрацыяй ідэі перавагі чалавека над прыродай сыходзяць у мінулае (*А. М. Кабушка, Т. Д. Вермеенка*).

Заданне 2. Прачытайце наступныя сказы. Запішыце іх, аформіўшы ў выглядзе цытат.

1. Жыццё ўпрыгожваецца дзвюма рэчамі: заняткамі матэматыкай і яе выкладаннем (*С. Д. Пуасон*).

2. У свеце не адбываецца нічога, у чым не бачны быў бы сэнс якога-небудзь максімуму ці мінімуму (*Л. Эйлер*).

3. Што значыць выкладаць? Гэта значыць сістэматычна заахвочваць вучняў да іх уласных адкрыццяў (*Д. К. Спэнсэр*).

4. Хто з дзіцячых гадоў займаецца матэматыкай, той развівае ўвагу, трэніруе свой мозг, сваю волю, выходзіць у сабе настойлівасць і ўпартасць у дасягненні мэты (*А. І. Маркушэвіч*).

5. Не ведаць – не сорамна, сорамна – не спытаць (*Мангольская прыказка*).

6. Мудры ведае, што ён многа ведае, а неразумнаму здаецца, што ён ведае ўсё (*Асірыйская прыказка*).

7. Калі настаўнік спалучае ў сабе любоў да справы і любоў да вучняў – ён дасканалы настаўнік (*Л. Талстой*).

8. Шырока распрасцірае хімія рукі свае ў справы чалавечыя. Куды ні паглядзім, куды ні азірнёмся, усюды паўстаюць перад вачыма нашымі поспехі яе руплівасці (*М. Д. Ламаносаў*).

9. Калі я чытаю добрую кнігу, не папракайце мяне ў гультайстве. Не хочаце прызнаць, што я працую, дык думайце, што я маюся – Слову (*Янка Брыль*).

10. Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек мае розум і навуку ў галаве (*К. Каліноўскі*).

Заданне 3. Перакладзіце тэкст сваёй спецыяльнасці на беларускую мову.

● В настоящее время в мировой практике наиболее распространенными являются химические методы переработки металлосодержащих отходов, которые основаны на использовании высококонцентрированных растворов минеральных кислот и солей. Основными недостатками химических методов являются однократное использование экологически опасных растворов и одновременное применение повышенных температур. Применение элект-

рохимических методов для переработки металлосодержащих отходов позволяет не только утилизировать их, но и извлекать цветные металлы в пригодном для повторного использования виде, многократно использовать рабочие растворы, селективно извлекать металлические составляющие сплавов (*И. И. Курило и др.*).

 В условиях нестабильности на мировых финансовых и ресурсных рынках проблема оценки финансовой устойчивости отдельного субъекта хозяйствования приобретает особую значимость. Такой анализ позволяет установить, правильно ли предприятие распоряжалось финансовыми ресурсами: как оно использовало имущество, какова структура этого имущества, насколько рационально оно сочетало собственные и заемные источники, насколько эффективно использовался собственный капитал, нормальны ли взаимоотношения с дебиторами, кредиторами, бюджетом и т. д. Безусловно, такая оценка должна, прежде всего, обладать максимальной точностью (*Н. В. Суденкова*).

 Одной из актуальных проблем в области информационных технологий является защита электронных документов от несанкционированного использования. Известные решения этой проблемы основываются чаще всего на использовании криптографического шифрования либо на применении специальных алгоритмов, затрудняющих анализ документов, если таким документом является код программы. Последние методы получили название обфусцирующих.

В данной работе рассмотрен новый подход к решению проблемы, предполагающий использование рекуррентного математического соотношения в качестве ключа при шифровании данных. Это позволяет избежать коллизий с однозначностью перевода шифруемых символов, а также уязвимости, обусловленной длиной ключа (*В. А. Пласковицкий, П. П. Урбанович*).

 Увеличение размера лесопользования и крупности заготавливаемой древесины связаны с оптимизацией главного пользования лесом. Практически все существующие методы расчета размера лесопользования основаны на теории нормального леса, которая построена на принципе непрерывного и неистощимого лесопользования. В соответствии с данной теорией главными критериями нормального леса являются: равномерное распределение

насаждений по классам возраста в пределах оборота рубки, нормальное распределение насаждений по территории объекта, наивысший общий средний прирост древостоев, постоянный лесной доход и рентабельность капиталовложений (А. С. Кохненко, В. П. Машиковский).

 Для контроля точности деталей и сборочных единиц по геометрическим параметрам в условиях производства применяют различные измерительные средства. Для измерения линейных размеров применяют микрометры, скобы рычажные и скобы-индикаторы, нутрометры, штангенциркули, измерительные линейки, рулетки, а также калибры. Калибры – бесшкальные поверочные инструменты, которые позволяют установить, находятся ли действительные размеры в пределах допуска (А. А. Барташевич, О. А. Голякевич).

 Активизация исследований в области формных процессов, в том числе и тиражестойкости форм, произошла в середине прошлого века в связи с развитием плоской офсетной печати, разработкой фотополимерных форм (ФПФ) для высокой печати, расширением использования специальных способов печати. За прошедший период накоплен весьма большой объем информации, в том числе и с использованием методов фундаментальных наук – механики, физики и химии. Однако при наличии довольно развитой теории формных и печатных процессов приходится констатировать, что теоретические работы в области ТСПФ отсутствуют. Этот дефицит в настоящее время уже становится сдерживающим фактором в развитии как теории, так и технологии формных и печатных процессов (М. И. Кулак, О. В. Сидельник).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Растлумачце адрозненні паміж паняццямі *падоўжаныя* і *падвоеныя* зычныя.

2) У якіх умовах узнікае з’ява фанетычнага падаўжэння?

3) Якія зычныя могуць падаўжацца?

Заданне 1. Перакладзіце словы на беларускую мову. Вызначце, у якіх словах сустракаецца падаўжэнне зычных, а ў якіх – падваенне. Алла, Татьяна, Илья, Ильич, Инна, Жанна,

Сюзанна, Нонна, Кирилл, Филипп, Гарри Поттер, Мекка, Одесса, донна, мадонна, панна, класс, грамматика, группа, колонна, тонна, сумма, металл, аккредитив, прогресс, комиссия, диссоциация, диффузия, эффективный, прессование, аннотация, асимметрия, процесс, грамм, бездорожье, ночью, мазью, пассажир, муссон, касса, бессмертный, пицца, ванна, манна, сованна, аллея, территория, коллектив, коллекция, саммит, аппетит, хоккей, судья, предплечье, затишье, массаж, кораллы, биомасса, грипп, слюнные железы, иммунитет, коррозия, наблюдение, исследование, аппарат, улучшение, повышение, сравнение, кристалл, покрытие, понижение, среда (окружающая).

12. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ

12.1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль дакументаў: міжнародных дагавораў, дзяржаўных актаў, юрыдычных законаў, пастаноў, уставаў, інструкцый, службовай перапіскі і інш. Нягледзячы на адрозненні ў змесце і разнастайнасць жанраў, афіцыйна-справавы стыль у цэлым характарызуецца шэрагам агульных рыс. Да асноўных з іх адносяцца:

1) пераважна маналагічная пісьмовая форма функцыянавання;

2) строга афіцыйная танальнасць;

3) стандартызацыя, якая закранае як форму дакумента (у справаводстве нярэдка выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрашчае і паскарае справавую камунікацыю), так і моўныя сродкі (у афіцыйна-справавым стылі шырока выкарыстоўваюцца так званыя канцылярскія штампы – моўныя звароты, якія шматразова паўтараюцца: *дагаворныя бакі, узяць на кантроль* і г. д.);

4) лаканічнасць і ў той жа час інфармацыйнасць: дакументы характарызуюцца эканомным выкарыстаннем моўных сродкаў; змяшчаецца ўся неабходная для вырашэння справы інфармацыя;

5) канкрэтнасць: у дакументах называюцца канкрэтныя асобы, даты, падзеі, не дапускаюцца расплывістыя фармулёўкі, двухсэнсоўнасць;

5) доказнасць: прыводзяцца бясспрэчныя факты, лічбавыя паказчыкі;

6) аб'ектыўнасць і нейтральнасць выкладу фактаў: у дакументах адсутнічае суб'ектыўны пачатак, выкарыстоўваецца нейтральная лексіка, не ўжываюцца сродкі экспрэсіўнасці маўлення;

7) імператыўнасць: у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і пабуджэнні, заклікі да іх выканання тымі, каму яны скіраваны.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце сферу выкарыстання афіцыйна-справавога стылю.
2. Назавіце асноўныя стылеўтваральныя рысы афіцыйна-справавога стылю.
3. У чым праяўляецца стандартызацыя тэкстаў гэтага стылю?

12.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю

Задачамі і стылістычнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю абумоўлена выкарыстанне моўных сродкаў.

Лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) аснову лексічнага саставу афіцыйна-справавога стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *нарадзіцца, працаваць, адпачынак, адрас, жнівень, прасіць* і інш.;

2) пашырана выкарыстанне абстрактнай, тэрміналагічнай і спецыяльнай лексікі (прававой, юрыдычнай, грамадска-палітычнай тэрміналогіі): *апеляцыя, алібі, сведка, вымова, тариф, сабекошт, пагадненне*;

3) шырока ўжываюцца назвы асоб па іх функцыі (спецыяльнасці, пасадзе), сацыяльным становішчы: *ісцёц, спажывец, адказчык, арандатар, пакупнік, выканаўца, грамадзянін*;

4) часта ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарочаныя словы і абрэвіятуры, найперш гэта абазначэнні назваў дзяржаўных органаў, устаноў, арганізацый, таварыстваў: *Белдзяржуніверсітэт, МУС, Мінфін*;

5) пашырана выкарыстанне канцылярызмаў (моўных штампаў, клішэ) – устойлівых зваротаў, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых сітуацый: *вышэйадзначаны, вышэйназваны, ніжэйпамянёны, узяць пад кантроль, аказаць дапамогу, давесці да ведама, прашу дазволіць, за справаздачны перыяд, з гэтай забеспячэння* і інш. Калі ў іншых стылях клішыраваныя абароты нярэдка рязглядаюцца як моўны недахоп, то ў афіцыйна-справавым стылі ў большасці выпадкаў яны ўспрымаюцца як натуральная яго прыналежнасць;

6) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

7) словы ўжываюцца пераважна ў прамым значэнні; выкарыстанне слоў з пераносным значэннем абмежавана;

8) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце. Напрыклад:

*У адпаведнасці з Канстытуцыяй **Рэспублікі Беларусь** дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская і руская мовы.*

***Рэспубліка Беларусь** забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.*

***Рэспубліка Беларусь** праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіццё і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва **рэспублікі**.*

*Дзяржаўныя органы і іншыя арганізацыі ў адпаведнасці з заканадаўствам **Рэспублікі Беларусь** ствараюць грамадзянам неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі (Закон **Рэспублікі Беларусь** «Аб мовах у **Рэспубліцы Беларусь**»).*

Марфалагічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) выкарыстоўваюцца назоўнікі са зборным значэннем: *адміністрацыя, дырэкцыя, калегія;*

2) пашыраны аддзеяслоўныя назоўнікі: *знаходжанне, выкарыстанне, бяздзеянне, узгадненне, рэгуляванне, прыцягненне, правапарушэнне, нявыплата, недапрацоўка;*

3) шырока ўжываюцца дзеясловы ў форме інфінітыва ў сувязі з мэтавай устаноўкай дакументаў: *Грамадзяне Рэспублікі Беларусь і іншыя асобы, якія пражываюць на яе тэрыторыі, абавязаны: барагчы і ахоўваць прыроду, рацыянальна выкарыстоўваць яе багацці, выконваць патрабаванні прыродаахоўнага заканадаўства, павышаць экалагічную культуру <...>;*

4) замест дзеясловаў часта ўжываюцца спалучэнні назоўніка і дзеяслова (т. зв. **расшчэпленыя выказнікі**): *дапамагчы – аказаць дапамогу, падтрымаць – аказаць падтрымку;*

5) пры інфінітывах часта ўжываюцца словы *трэба, неабходна, абавязаны, забараняецца;*

6) дамінуюць дзеясловы ў форме цяперашняга часу: *Рэспубліка Беларусь гарантуе кожнаму жыхару неад'емнае права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове. Гэта права забяспечваецца сістэмай дашкольных, агульнаадукацыйных*

устаноў, устаноў, якія забяспечваюць атрыманне прафесійна-тэхнічнай, сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай адукацыі, спецыяльных устаноў адукацыі і сацыяльна-педагагічных устаноў (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);

7) выкарыстоўваюцца неўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксамі -уч- (-юч-), -ач- (-яч-) і залежнага з суфіксамі -ем-, -ім-: вядучы, выконваючы, бягучы, кіруемы, апякаемы;

8) пашыраны складаныя адыменныя прыназоўнікі (у адносінах, у мэтах, у сувязі, на працягу, у выніку, за выключэннем, шляхам, за кошт, з мэтай, на чале) і састаўныя злучнікі (у выніку чаго; у выніку таго, што; для таго, каб; з прычыны таго, што).

Сінтаксічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) выкарыстоўваюцца пераважна апавядальныя сказы з прамым парадкам слоў; пытальныя і клічныя сказы амаль цалкам адсутнічаюць;

2) простыя сказы часцей за ўсё развітыя, ускладненыя аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі: *Кіраўнікі, іншыя работнікі дзяржаўных органаў і іншых арганізацый павінны валодаць беларускай і рускай мовамі ў аб'ёме, неабходным для выканання імі сваіх службовых абавязкаў* (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);

3) пашыраны складаназлучаныя і складаназалежныя сказы: *Пры разглядзе ў судах крымінальных і грамадзянскіх спраў, гаспадарчых спрэчак асобам, што прымаюць удзел у справе і не валодаюць мовай судаводства, забяспечваюцца права азнаямлення з адпаведнымі матэрыяламі, удзел у судовых дзеяннях праз перакладчыка, права выступаць у судзе на мове, якой яны валодаюць* (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);

4) тыповымі з'яўляюцца пасіўныя канструкцыі: *Дагавор лічыцца заключаным, калі паміж бакамі ў патрэбнай форме дасягнута пагадненне на ўсіх існуючых умовах дагавора* (Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь);

5) назіраецца т. зв. «нанізванне» форм роднага склону: *вынікі дзейнасці органаў падатковай службы, пастанова Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь*;

6) шырока распаўсюджана рубрыкацыя частак складаных канструкцый:

Задачамі работы бацькоўскіх камітэтаў класаў з'яўляюцца:

– усямернае ўмацаванне сувязі паміж сям’ёй і гімназіяй з мэтай устанавлення адзінства выхаваўчага ўплыву на дзяцей педагагічнага калектыву і сям’і;

– прыцягненне бацькоўскай грамадскасці да актыўнага ўдзелу ў жыцці гімназіі, да арганізацыі пазакласнай работы;

– удзел у арганізацыі шырокай педагагічнай прапаганды сярод бацькоў і насельніцтва;

– дапамога ва ўмацаванні гаспадарчай і вучэбна-матэрыяльнай базы гімназіі (Статут Дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 36 г. Гомеля імя І. Мележа»).

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Пералічыце асноўныя лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.
2. Растлумачце паняцце *моўны штамп, клішэ*.
3. Назавіце марфалагічныя сродкі, якія найбольш шырока выкарыстоўваюцца ў мове дакументаў.
4. Якія сінтаксічныя асаблівасці вылучаюць у мове дакументаў?

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

У некаторых мовах Паўднёва-Усходняй Азіі і Далёкага Усходу (у тым ліку японскай), Аўстраліі і амерыканскіх індзейцаў, а таксама ў мовах народаў Дагестана існуюць значныя адрозненні паміж мовай мужчын і жанчын. Напрыклад, у невялікай андыйскай мове (на ёй гавораць жыхары горнага сям’я Анды ў Паўночным Дагестане і яшчэ некалькіх суседніх пасёлкаў) словы «я», «ты», «чалавек», «забіваць» і некаторыя іншыя ў маўленні мужчын і жанчын гучаць па-рознаму: жанчынам трэба ўжываць адны словы для выражэння гэтых паняццяў, а мужчынам – іншыя (Паводле В. А. Плунгяна).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Перакладзіце на беларускую мову; замяніце дзеяслоўна-іменныя спалучэнні адпаведнымі дзеясловамі.

Осуществляется снижение цен, происходит рост производительности труда, используют применение новых методов, принима-

ют участие, ведут борьбу, оказывают помощь, берут на себя заботу, производят осмотр, питают ненависть, дают советы, осуществляют сбор налогов, достигли опережения, одержали победу.

Заданне 2. Размяркуйце прыведзеныя словы і выразы па групам: 1) стылістычна нейтральныя; 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю; 3) неўласцівыя афіцыйна-справавому стылю.

Справаздачны перыяд, адзінаццаць, аднаразовая дапамога, ануляваць, беларускі, белабрысы, выконваючы абавязкі, кіруемая самастойная работа, выпіска з загаду, гравейка, гамана, дым, дыскрэдытацыя, дом, ён, інвентарызацыя, крык, кумір, контрагент, калгас, кіраўніцтва, камандзіроўка, кучаравы, медаль, месца прыбывання, мешаніна, населены пункт, гады ў рады, ніжэйпадпісаны, натарыяльны, паведамленне, патрабаванне, прынцып, прыняць да ведама, разява, станцыя, суправаджальны, страхавы поліс, камень за пазухай, уздзеянне, халтура, цыркуляр, часовы, УП «Алімп», транспартны сродак, аказаць падтрымку, перавыкананне плана.

Заданне 3. Прачытайце сказы. Знайдзіце памылкі, выкліканыя недарэчным выкарыстаннем канцэлярызмаў, выпраўце іх.

1) Насцёна, чаму ты не карыстаешся паслугамі ліфта? 2) Выходзіш на двор і бачыш прыгожы зялёны масіў! 3) Хлопцы, а якія мерапрыемствы праводзіце для актывізацыі клёву? 4) Ты па якім пытанні плачаш, дзіцятка? 5) Мой сябар Пятрусь пражывае на Паўднёвай вуліцы. 6) Мама давяла да майго ведама планы на заўтра.

Заданне 5. Прачытайце тэкст. Знайдзіце і выпішыце лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя моўныя сродкі, уласцівыя афіцыйна-справавому стылю.

Артыкул 23. Мова навучання і выхавання, вывучэнне моў у агульнаадукацыйных установах

У Рэспубліцы Беларусь навучанне і выхаванне ў агульнаадукацыйных установах ажыццяўляюцца на беларускай і (або) рускай мовах. У агульнаадукацыйных установах вывучэнне дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь, а таксама адной з замежных моў з'яўляецца абавязковым, за выключэннем асобных катэгорый асоб з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця. Катэгорыі асоб з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця і парадак вывучэння імі дзяржаўных і замежнай моў устанаўліваюцца заканадаўствам Рэспублікі Беларусь аб спецыяльнай адукацыі. Парадак вывучэння беларускай і

(або) рускай моў вучнямі, якія часова знаходзяцца на тэрыторыі рэспублікі, устанаўліваецца Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. Асноўная мова навучання (беларуская або руская) вызначаецца заснавальнікам агульнаадукацыйнай установы з улікам пажаданняў вучняў і іх законных прадстаўнікоў. Абавязковая для вывучэння замежная мова вызначаецца заснавальнікам агульнаадукацыйнай установы з улікам патрабаванняў дзяржавы і магчымасцей установы адукацыі. У адпаведнасці з пажаданнямі вучняў і іх законных прадстаўнікоў па рашэнню мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў, узгодненаму з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь, могуць стварацца класы ў агульнаадукацыйных установах або агульнаадукацыйныя ўстановы, у якіх навучанне і выхаванне ажыццяўляюцца на мове нацыянальнай меншасці або вывучаецца мова нацыянальнай меншасці (*Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»*).

Заданне 6. Прачытайце тэкст. Падумайце, якую функцыю ў ім выконваюць элементы афіцыйна-справавога стылю. Чым дасягаецца камічны эфект гэтага тэксту?

Як дапускаецца псаванне добрага настрою

Ажыццявіўшы вяртанне дамой са службы, я зрабіў пэўную працу па здыманні капелюша, плашча, ботаў, пераапраананні ў піжаму і пантофлі і пасадцы з газетай у крэсла. Жонка ў гэты перыяд ажыццяўляла шэраг мерапрыемстваў, накіраваных на абіранне бульбы, варэнне мяса, падмятанне падлогі і мыццё посуду.

Па сканчэнні некаторага часу яна стала громка падымаць пытанне аб недапушчальнасці майго няўдзелу ў вышэйпамянёных мерапрыемствах.

На гэта з майго боку была зроблена катэгарычная заява аб нежаданні слухання прэтэнзій па гэтым пытанні ў сувязі з ажыццяўленнем мной у цяперашні момант, пасля заканчэння працоўнага дня, свайго законнага права на заслужаны адпачынак.

Аднак жонка не зрабіла адпаведных высноў з маіх слоў і не спыніла сваіх безадказных выказванняў, у якіх, у прыватнасці, адлюстравала такі момант, як адсутнасць у мяне цэлага шэрага станоўчых якасцяў, а менавіта: сумлення, прыстойнасці, сораму і г. д., прычым як у ходзе свайго выступлення, так і па заканчэнні яго займалася прысвойваннем мне найменняў розных жывёл, якія знаходзяцца ў асабістым карыстанні рабочых і калгаснікаў... (*Л. А. Гіруцкая і інш.*)

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

- 1) Калі пішацца змякчальны мяккі знак?
- 2) Калі пішацца раздзяляльны мяккі знак?
- 3) Раскажыце правіла напісання апострафа.

Заданне 1. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак; растлумачце, чаму ў адных выпадках мяккі знак пішацца, а ў другіх – не. Малац...біт, піс...меннік, будз...це, чагос...ці, бац...ка, камен...чык, пяц...дзясят, людз...мі, насен...не, с...мех, сляз...мі, мядз...ведзь, Іван Куз...міч, кон...скі, восен...скі, чац...вер, калос...се, астрахан...скі, ліпен...скі, вас...мю, кін...це, мален...кі, нян...чыць, шэсц...сот, чвэрц...фінал, снежан...скі, гродзен...скі, мен...шасць, Дз...міт-рый, чыс...ціць.

Заданне 2. Перакладзіце словы на беларускую мову; растлумачце іх напісанне. Подъезд, пьеса, фельетон, пьедестал, здоровье, семьсот, объявление, двухъярусный, съезд, компьютер, семья, отъезд, триллион, твёрдый, меньше, серьёзный, трёхъярусный, здоровье, Лукьянчик, интервью, батальон, инъекция, насыпь, семь, воробьи, миллион, Соловьёв, Двина, курьёзный, Софья, объективный, быют, затмение, Илья, казанский, станьте, голубь, восемь, трансевропейский, субъядерный, предъюбилейный, Марьяна Горка, Хьюстон, двухимпульсный.

13. РАЗНАВІДНАСЦІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ. КАМПАЗІЦЫЯ, ПРАВІЛЫ АФАРМЛЕННЯ ДАКУМЕНТАЎ

13.1. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі)

У складзе афіцыйна-справавога стылю даследчыкі выдзяляюць наступныя падстылі:

1) **канцылярскі**: акт, распараджэнне, загад, справавыя паперы, заява, характарыстыка, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска;

1) **юрыдычны** (уласна заканадаўчы): закон, указ, грамадзянскія і крымінальныя акты, статут;

2) **дыпламатычны**: нота, мемарандум, камюніке, пагадненне, канвенцыя.

Канцылярскі падстыль звязаны са службовай перапіскай (справавыя лісты, камерцыйная карэспандэнцыя), афіцыйнымі справавымі паперамі (даведка, пасведчанне, акт, пратакол), прыватнымі справавымі паперамі (заява, даверанасць, аўтабіяграфія) і інш. Усе гэтыя дакументы характарызуюцца лаканічнасцю (эканоміяй моўных сродкаў) і стандартызаванасцю (часта пішуцца на гатовых бланках або па прыведзеным узору, маюць грамадска замацаваны агульны прынып укладання).

Юрыдычны падстыль рэалізуецца ў мове заканадаўчых дакументаў. Тут пашырана выкарыстанне лексікі і фразеалогіі дзяржаўнага і грамадзянскага права і г. д. Для гэтага падстылю характэрны ўскладненыя кампазіцыйныя канструкцыі, падзел на шматлікія часткі (раздзелы, параграфы, главы і інш.).

Дыпламатычныя дакументы звязаны з міжнароднымі адносінамі. Значная частка лексікі ў гэтых дакументах інтэрнацыянальная, некаторыя тэрміны перадаюцца як кірыліцай, так і лацінскім алфавітам: *персона грама*, *статус-кво* (*status-quo*), *casus belli*. У мове дыпламатычных дакументаў, у адрозненне ад іншых, нярэдка сустракаюцца вобразныя сродкі, напрыклад, метанімічныя спалучэнні: *Белы Дом* у значэнні *‘Прэзідэнт (або ўрад) ЗША’*, *Елісейскі палац* – *‘уряд Францыі’*.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія падстылі вылучаюць у складзе афіцыйна-справавога стылю?
2. Назавіце жанры тэкстаў канцылярскага, юрыдычнага і дыпламатычнага падстыляў.

13.2. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў

Агульнае патрабаванне, якое вызначае спецыфіку тэкстаў афіцыйна-справавога стылю, заключаецца ў наступным: выкладанне павінна весціся па дакладна прадуманым плане; пры пераходзе ад адной інфармацыі да другой не павінны парушацца законы логікі.

Абавязковым інфармацыйным элементам дакументаў з'яўляюцца рэквізіты. **Рэквізіты** (ад лат. *requisitum* 'неабходнае') – сукупнасць звестак, даных, без якіх дакументы не могуць служыць падставай для ажыццяўлення аперацый, адсутнасць якіх пазбаўляе дакументы юрыдычнай сілы. Колькасць рэквізітаў бывае рознай і залежыць ад віду і зместу дакументаў. Напрыклад, найважнейшымі рэквізітамі банкаўскіх дакументаў з'яўляюцца: характар і змест аперацыі, дата і сума, назвы арганізацый-удзельнікаў разлікаў, нумары рахункаў, подпісы паўнамоцных асоб, адбітак пячаткі і інш.

У тэксце дакумента выдзяляюцца тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне. Кожнае важнае палажэнне, структурныя часткі дакумента вызначаюцца на пісьме асобнымі абзацамі.

Разгледзім структуру некаторых дакументаў, з якімі часцей за ўсё даводзіцца сутыкацца.

Заява – афіцыйны зварот да службовай асобы, ва ўстанову, арганізацыю з просьбай вырашыць пэўнае пытанне. Афармляецца гэты дакумент наступным чынам:

1) зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установы ці пасады, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы, да якой звяртаюцца з просьбай: *У раённы народны суд; Дырэктару ДУА «Сярэдняя школа г. Мінска № 150» Пятрову І. С.;*

2) далей пішацца прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву; калі трэба, называецца яго пасада і адрас: *Сяргеева Івана*

Іванавіча, які пражывае па адрасе: г. Мінск, вул. Прытыцкага, д. 60, кв. 12; настаўніка фізікі Грышкаўца А. А.;

3) праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішацца слова заява і ставіцца кропка;

4) з чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы. Змест заявы-просьбы звычайна пачынаецца словамі «Прашу + інфінітыў (дазволіць, дапусціць і інш.); тэкст заявы можа пачынацца і тыповымі канструкцыямі: у сувязі з тым, што..., на падставе таго, што...;

5) унізе злева ставяць дату (назва месяца пішацца словам), а справа – подпіс.

Дэкану фізіка-матэматычнага факультэта
Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта
Пятрову П. П.
студэнта 2 курса 6 групы
Васільева Сяргея Сямёнавіча

заява.

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць летнюю сесію ў сувязі з працай у студэнцкім будаўнічым атрадзе.

15 мая 2016 г.

Подпіс

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны звесткі пра жыццёвы шлях, выкладзеныя ад першай асобы. Тут указваюцца год і месца нараджэння, заняткі бацькоў, гады вучобы (службы ў арміі), асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці, кароткія звесткі пра сямейнае становішча. У канцы тэксту абавязкова ставяць дату і подпіс.

Аўтабіяграфія

Я, Кашко Таццяна Іванаўна, нарадзілася 15 ліпеня 1988 года ў пас. Лясны Мінскага раёна Мінскай вобласці. Мой бацька, Кашко Іван Аляксандравіч, працаваў механікам, маці, Ганна Уладзіміраўна, – прадаўцом (зараз бацькі на пенсіі).

У 1994 годзе я пайшла вучыцца ў Бараўлянскую сярэднюю школу № 2, якую скончыла ў 2005 годзе.

З 2005 па 2010 гг. вучылася ў Беларускай дзяржаўнай педагогічнай універсітэце імя Максіма Танка на факультэце беларускай філалогіі і культуры.

З 2010 г. працую настаўнікам беларускай мовы і літаратуры ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Замужам. Муж, Кіпрэеў Анатоль Сяргеевіч, працуе настаўнікам матэматыкі ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Дзяцей не маю.

12 красавіка 2016 г.

(подпіс)

Т. І. Кашко

Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджэнне тых ці іншых фактаў.

Даведка

Бурак Максім Вітальевіч з’яўляецца студэнтам першага курса дзённага аддзялення інжынерна-эканамічнага факультэта УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».

Даведка выдадзена для падачы ва Упраўленне ўнутраных спраў Ленінскага раёна г. Гродна.

Спецыяліст па персанале

(подпіс)

І. І. Аксюта

Рэзюмэ – кароткае апісанне службовай кар’еры. Прачытаўшы дасланыя рэзюмэ, працадаўца павінен вырашыць, каго з кандыдатаў узяць на працу.

Існуе некалькі тыпаў рэзюмэ (храналагічнае, функцыянальнае, храналагічна-функцыянальнае). У змесце рэзюмэ, як правіла, прысутнічае наступная інфармацыя:

1) аб’ектыўныя звесткі: прозвішча, імя, імя па бацьку, кантактны адрас, тэлефон, сямейнае становішча, склад сям’і;

2) мэта: пасада, на якую чалавек прэтэндуе;

3) адукацыя: указваюцца толькі тыя месцы вучобы, якія маюць значэнне для будучай працы; падаецца поўная назва адукацыйных устаноў і перыяд навучання ў іх;

4) працоўны вопыт у адваротным храналагічным парадку: указваюцца назвы прадпрыемстваў, пасады, асноўныя службовыя абавязкі і працоўныя дасягненні;

5) дадатковая інфармацыя: указваюцца тыя навыкі і ўменні, якія будуць карыснымі на працы, хоць яны непасрэдна і не адносяцца да службовых абавязкаў.

Рэзюмэ**Кавалёва Ганна Мікалаеўна**

Дата нараджэння: 27.04.1984.

Сямейнае становішча: замужам

Адрас: г. Мінск, вул. Першамайская, д. 115, кв. 76

Кантактная інфармацыя: тэл. 8-029-101-01-01

e-mail: kavalova@tut.by

Мэта: атрыманне пасады бухгалтара.

Адукацыя: Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, спецыяльнасць «Бухгалтарскі ўлік, аналіз і кантроль» (2004–2009).

Мінскі дзяржаўны машынабудаўнічы каледж, спецыяльнасць «Эканоміка на прадпрыемстве» (2001–2004).

Курсы: Аператар ПЭВМ, 1С-бухгалтэрыя (2005).

Працоўны вопыт: арганізацыя ААТ «Актыў» з верасня 2009 да мая 2013 г. Пасада – бухгалтар. Функцыі: поўнае вядзенне бухгалтарскага і падатковага ўліку, афармленне даверанасцей, авансавых справаздач, праверка і закрыццё контрагентаў, праца з банкамі, у тым ліку па валютных аперацыях і аперацыях крэдытнага характару.

Дадатковая інфармацыя: вадзіцельскія правы катэгорыі «В», уласны легкавы аўтамабіль.

Справавыя лісты маюць афіцыйны і прававы статус, яны ўключаюць у сябе распіскі, паведамленні, запрашэнні, просьбы, напаміны і інш.

Прыклад ліста-просьбы:

Просім Вас даслаць неабходную дакументацыю:

- 1) інструкцыі па эксплуатацыі дастаўленых машын з указаннем парадку зборна-разборачных работ;
- 2) каталог запасных частак.

Прыклад ліста-напаміну:

Напамінаем, што Ваша запазычанасць па аплаце працазатрат па дамоўленасці № 1234 складае 12 000 руб. Просім тэрмінова перавесці названую суму на наш разліковы рахунак.

Прыклад ліста-запрашэння:

Шаноўныя калегі!

Інстытут філалогіі Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі і Інстытут украінскай мовы НАН Украіны за-

прашаюць Вас да ўдзелу ў XXI Міжнароднай навукавай канфэрэнцыі «Мова і культура», якая адбудзецца 27–29 верасня 2012 года ў г. Кіеве.

Для большасці справавых лістоў характэрна паўтаральнасць адных і тых жа зваротаў, канструкцый, а значыць, запамніўшы іх, можна навучыцца складаць тэксты на разнастайныя тэмы, правільна афармляць справавую карэспандэнцыю.

У пачатку справавых лістоў звычайна ўжываюцца такія моўныя штампы: *Шаноўныя...*; *Мы ўдзячны за дасланы ліст ад...*; *У адказ на Ваш ліст...*; *Для пацверджання нашай тэлефоннай размовы...*; *Спасылаючыся на Ваш ліст...*; *Рады паведаміць Вам, што...*; *На жаль, мы вымушаны нагадаць Вам, што...*; *Прыносім прабачэнні за некаторую затрымку з адказам на Ваш ліст*; *На жаль, мы не можам задаволіць Вашу просьбу і інш.*

У канцы справавых лістоў звычайна пішуць наступнае: *Будзем удзячны за своєчасовы адказ*; *Просім звяртацца да нас, калі Вам будзе патрэбна дапамога*; *Мы хочам заверыць Вас, што...*; *Чакаем Вашага адказу (згоды, прапановы, пацверджання) і інш.*

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што такое рэквізіт дакумента? Якія рэквізіты найчасцей выкарыстоўваюцца для афармлення папер афіцыйна-справавога стылю?
2. Якую структуру мае заява?
3. Пералічыце структурныя элементы службовай аўтабіяграфіі.
4. Апішыце алгарытм складання рэзюмэ.
5. З якімі мэтамі ствараюцца справавыя лісты?

13.3. Правапіс графічных скарачэнняў

Цяжка ўявіць афіцыйна-дзелавую пісьмовую мову без скарачэнняў слоў і словазлучэнняў. Іх пранікненне ў дзелавую дакументацыю тлумачыцца імкненнем да эканоміі месца, высокай частотнасцю асобных слоў і спалучэнняў, жаданнем пазбегнуць шматразовага паўтарэння доўгіх назваў.

Графічныя скарачэнні бываюць *агульнапрынятыя*, якія не патрабуюць тлумачэння, і *ўмоўныя*, што сустракаюцца ў спецыяльнай

літаратуры (у слоўніках, даведніках) і становяцца зразумелымі толькі пры наяўнасці спіса скарачаных напісанняў.

Да агульнапрынятых адносяцца скарачэнні, якія ўжываюцца:

а) пры абазначэнні лічбамі гадоў і стагоддзяў: *г.* – год, *гг.* – гады, *ст.* – стагоддзе, *стст.* – стагоддзі;

б) пасля пералічэння: *і г. д.* – і гэтак далей, *і інш.* – і іншае, *і да таго пад.* – і да таго падобнае, *г. зн.* – гэта значыць;

в) пры спасылках: *гл.* – глядзі, *напр.* – напрыклад, *параўн.* – параўнай;

г) іншыя скарачэнні: *акад.* – акадэмік, *б.* – былы, *зб.* – зборнік, *р-н* – раён, *гр.* – грамадзянін, *тт.* – тамы, *н. ст.* – новы стыль, *н. э.* – нашай эры, *т. зв.* – так званы.

Умоўныя скарачэнні рэгламентуюцца наступнымі правіламі:

1) пры скарачаным напісанні ставіцца кропка і захоўваюцца знакі і пачатковыя літары, уласцівыя поўнаму напісання: *В.-Д. к.* – Волга-Данскі канал, *с.-д. партыя* – сацыял-дэмакратычная партыя;

2) стандартныя скарачаныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га* – гектар, *см* – сантыметр, *кг* – кілаграм;

3) скарачэнні фізічных адзінак вымярэння пішуцца з вялікай літары: *А* – ампер, *Дж* – джоўль, *В* – вольт;

4) пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай, а пры збегу дзвюх або некалькіх зычных – пасля апошняй зычнай: *камен. вугаль* – каменны вугаль, *бухг.* – бухгалтэрыя;

5) нельга скарачаць слова на галосную літару і на *й, ў, ь*;

6) скарачаныя літарныя абазначэнні складаных прыметнікаў пішуцца праз злучок: *с.-г.* – сельскагаспадарчы. Праз злучок пішуцца і графічныя скарачэнні назоўнікаў, калі бярэцца першая і апошняя ці дзве апошнія літары: *з-д* – завод, *в-аў* – востраў, *ун-т* – універсітэт.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. На якія тыпы падзяляюцца графічныя скарачэнні?
2. Назавіце правілы правапісу ўмоўных скарачэнняў.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Ад праіндаеўрапейскага кораня «bhleg-», які абазначаў «гарэць», утварыліся назвы двух супрацьлеглых колераў. Напачатку ўзніклі

два прагерманскія словы: «blakaz» («згарэлы») і «blankaz» («яркі»). Першае ў выніку дало імя чорнаму колеру ў англійскай мове («black»), а другое – белаю колеру ў французскай («blanc») і многіх іншых еўрапейскіх мовах (*Паводле У. А. Плунгяна*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Напішыце заяву на імя дэкана вашага факультэта з просьбай вызваліць вас ад заняткаў. Прычыну сфармулюйце самастойна.

Заданне 2. Прачытайце тэкст. Назавіце ў ім моўныя сродкі, якія не адпавядаюць стылю.

Паважанаму дырэктару
СШ № 1 в. Суша
Дзмітрыеву В. А.
вучня 6 «Б» класа
Васільева Сярожы

Тлумачальная запіска

Я, Сярожа Васільеў, учыніў цяжкае дзеянне, якое ляжа плямай ганьбы на ўвесь мой далейшы лёс. Халатныя адносіны да вучобы разбэсцілі маю свядомасць. За сваё нядоўгае жыццё я паспеў набыць згубную цягу да азартных гульняў, у тым ліку і да футбола...

Я прагуляў урок! І таму гатовы панесці любое пакаранне аж да здачы пісьмовага заліку па матэматыцы.

Подпіс

Заданне 3. Уявіце, што вы ўжо закончылі ўніверсітэт, атрымалі дыплом і ўладкоўваецеся на працу. Напішыце службовую аўтабіяграфію.

Заданне 4. Прачытайце апавяданне А. Наважылава і ахарактарызуйце парушэнні патрабаванняў да афіцыйна-справавога стылю ў першым лісце і ў другім. Вызначце лінгвістычны бок камічнага эфекту. Выкарыстоўваючы факты, згаданыя ў двух лістах, складзіце тэкст справавога ліста ў адпаведнасці з патрабаваннямі стылю і жанру.

Не Чэхаў

Дырэктар механічнага завода рабіў трэцюю спробу прачытаць афіцыйны ліст, падрыхтаваны яго намеснікам.

«На Ваш запыт № 475/16 ад 6.12.77 г. у гэтым лісце паведамляем, што з-за таго, што фактычная наяўнасць звестак у частцы частак да рэдуктара РМ-250 пацвердзілася часткова, звяртаемся з просьбай дазволіць пралангіраваць з мэтай павелічэння наяўнасці існуючага паг ... » – дырэктар зламаў аловак, шпурнуў абломкі і падняў тэлефонную трубку.

– Антон Палыч, зайдзі, калі ласка, да мяне ...

Праз хвіліну намеснік з'явіўся ў кабінце.

– Ты, Антон Палыч, дзелавы чалавек, дасведчаны работнік, але, паслухай, калі я адвучу цябе ад гэтага бюракратычнага стылю? Пішаш ліст, прычым у міністэрства, і што ты думаеш, там твае спіралі чытаць будуць?

– Дык я... не Чэхаў, – звыкла буркнуў Антон Палыч.

– Магчыма, ты не Чэхаў і не Анатоль Франс, але просты ліст ты напісаць можаш?

Намеснік маўчаў. Дырэктар паглядзеў на яго і памякчэў.

– Вось што ... бяры гэты ліст і перарабляй. Пішы проста, ніякіх «павелічэння наяўнасці». Нябось, у асабістых лістах тлумачыш нармальнай мовай? Паглядзець ліст я ўжо не змагу: выклікаюць у Маскву на нараду.

Праз пяць дзён, у разгар нарады, намеснік міністра прачытаў «для разрадкі» афіцыйны ліст, адрасаваны яму механічным заводам.

На Ваш запыт № 475/16 ад 16.12.77 г.

Добры дзень!

У першых радках майго пісьма спяшаюся паведаміць, што ліст Ваш мы атрымалі, за што вялікі дзякуй. Усе жывыя, здаровыя, чаго і Вам жадаем. Надвор'е ў нас стаіць добрае, праўда, учора выпаў снег, але ён растаяў.

Наконт справы, пра якую Вы пыталіся, магу паведаміць, што гэтыя недалугі з завода запчастак зусім перасталі пасылаць шасцяроначкі, а калі што і дашлюць, то ў іх зубешкі не сыходзяцца. Так што з запасаў, якія былі, хутка застанецца кукіш з маслам. Вельмі прашу, наравіце на іх паміж справай, а то ніякай няма ўправы і магчымасцяў у сэнсе ўтаймавання з нашага боку.

Да пабачэння. Чакаем адказу, як салавей лета.

Намеснік дырэктара механічнага завода А. П. Чэчкін.

Заданне 5. Запішыце скарочана словы і словазлучэнні.

Акліматызацыя, бухгалтэрыя, возера, руская мова, універсітэт, паўднёва-заходні, гаспадарчая частка, і да таго падобнае, старон-

ка, гэта значыць, характарыстыка, ніжняя крытычная тэмпература, нармальны каламельны электрод, паштовы адрас, навукова-даследчы інстытут, месяц, бальніца, стагоддзі, рэчыва, міліграм, дэцылітр, дзіцячы дом, доктар гістарычных навук, у тым ліку, прафесар Адамовіч, таварыства, беларуская мова, так званы, зборнік, намеснік, стары стыль, сельскі савет, рака, загадчык кафедры, заслужаны артыст, спецыяльны тэрмін, пераноснае значэнне, устарэлае слова, акадэмік Карскі, гістарызм, дацэнт, кандыдат тэхнічных навук.

Заданне 6. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, адзначце моўныя сродкі, характэрныя для афіцыйна-справавога стылю.

Статья 32. Основные обязанности обучающихся

1. Обучающиеся обязаны:

1.1) добросовестно и ответственно относиться к освоению содержания образовательных программ, программ воспитания;

1.2) заботиться о своем здоровье, стремиться к нравственному, духовному и физическому развитию и самосовершенствованию;

1.3) выполнять требования учредительных документов, правил внутреннего распорядка для обучающихся, правил проживания в общежитиях;

1.4) уважать честь и достоинство других участников образовательного процесса;

1.5) бережно относиться к имуществу учреждения образования, организации, реализующей образовательные программы послевузовского образования, иной организации, индивидуального предпринимателя, которым в соответствии с законодательством предоставлено право осуществлять образовательную деятельность.

2. Иные обязанности обучающихся устанавливаются настоящим Кодексом, иными актами законодательства, учредительными документами и иными локальными нормативными правовыми актами учреждений образования, организаций, реализующих образовательные программы послевузовского образования, иных организаций, индивидуальных предпринимателей, которым в соответствии с законодательством предоставлено право осуществлять образовательную деятельность.

3. Для обучающихся по специальностям (направлениям специальностей, специализациям) для Вооруженных Сил Республики Беларусь, других войск и воинских формирований Республики Беларусь,

органов внутренних дел Республики Беларусь, Следственного комитета Республики Беларусь, Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, органов финансовых расследований Комитета государственного контроля Республики Беларусь, органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь в соответствии с законодательством о прохождении соответствующей службы могут устанавливаться особенности их обязанностей (*Кодекс Республики Беларусь об образовании*).

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правілы напісання складанаскарочаных слоў (абрэвіятур)?

2) Як вызначаецца напісанне няўласнабеларускіх абрэвіятур?

Заданне 1. Перакладзіце словы на беларускую мову. Уч-ком, военкор, горисполком, лесхоз, член-кор., военком, учхоз, профорг, обком, культорг, завхоз, совхоз, Минэнерго, Гостелерадио, Минавтопром, спецфонд, физорг, госэкзамен, госаппарат, промкомбинат.

Заданне 2. Замяніце словазлучэнні складанаскарочанымі словамі (абрэвіатурамі). Беларуская дзяржаўная філармонія, Водны кодэкс, Нацыянальная акадэмія навук Рэспублікі Беларусь, Міністэрства замежных спраў, Галоўнае ўпраўленне па вырабу дзяржаўных знакаў, Таварыства выратавання на водах, Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны, Еўрапейская эканамічная супольнасць, Садружнасць Незалежных Дзяржаў, Беларуская энцыклапедыя, прафсаюзы камітэт, Тэатр юнага гледача, Міністэрства ўнутраных спраў, гідраэлектрастанцыя, аддзел запісаў актаў грамадзянскага стану, ваенны камісарыят, установа адукацыі.

14. ПАНЯЦЦЕ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

14.1. Мова і маўленне. Культура маўлення

Мова і маўленне – паняцці блізкія, узаемазвязаныя, але не тоесныя. **Мова** – гэта сістэма знакаў, код, асноўны сродак зносін. **Маўленне** – гэта псіхафізічная з’ява, актыўнае выкарыстанне кода мовы ў працэсе камунікацыі, дзейнасць таго, хто гаворыць. **Мова** – з’ява сацыяльная, калектыўная, а **маўленне** – з’ява індывідуальная. Маўленне адлюстроўвае вопыт канкрэтнага чалавека, праз маўленне чалавек самарэалізуецца.

У маўленні людзі праяўляюць сябе як асобы. Па тым, як яны валодаюць мовай, наколькі выразна і дакладна могуць выказаць свае думкі, ці могуць прыцягваць увагу сваім маўленнем і ўздзейнічаць на слухачоў, можна меркаваць аб іх агульным культурным узроўні, інтэлекце, унутраным свеце.

Сукупнасць такіх маўленчых якасцей, якія дазваляюць найлепшым чынам уздзейнічаць на адрасата з улікам канкрэтнай сітуацыі маўлення і ў адпаведнасці з пастаўленай мэтай, у лінгвістыцы прынята называць **культурай маўлення**.

Вылучаюцца наступныя асноўныя **камунікатыўныя якасці маўлення**: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, багацце, выразнасць.

? Пытанні і заданні для самакантролю

1. Чым адрозніваюцца паняцці *мова* і *маўленне*?
2. Што ўключае паняцце *культура маўлення*?
3. Пералічыце асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.

14.2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы

Галоўнай камунікатыўнай якасцю маўлення лічыцца **правільнасць** – адпаведнасць нормам літаратурнай мовы. **Літаратурныя нормы** – гэта прынятыя, агульнапрызнаныя і замацаваныя

ў моўнай практыцы правілы. Вылучаюць наступныя разнавіднасці норм:

❖ **арфаэпічныя** – правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў. Напрыклад, беларусам уласцівы такія цвёрды гук, як [ч] (у рускай мове ён вымаўляецца мякка): *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбы* (у рускай мове ён можа вымаўляцца і цвёрда, і мякка);

❖ **арфаграфічныя** – правілы перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, *і, ы* пасля прыставак, перадачы акання, якання і інш.), зычных (*д – дз, т – ц, й і ў*, глухих і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака і г. д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.);

❖ **акцэнталагічныя** – правілы пастаноўкі націску ў словах. У беларускай мове ёсць нямала слоў, якія адрозніваюцца ад рускіх толькі месцам націску: *во́льха* (бел.) – *ольха́* (рус.), *кішка* (бел.) – *кишкá* (рус.), *вёсці* (бел.) – *вести́* (рус.);

❖ **пунктуацыйныя** – правілы пастаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Ва ўсіх славянскіх мовах правілы сучаснай пунктуацыі падобныя, яны даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця;

❖ **лексічныя** нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне, спалучальнасць, улічваць мнагазначнасць, сінанімічнасць і інш. Варта не забываць пра існаванне т. зв. **міжмоўных амонімаў** – слоў з розных моў, якія поўнасю або часткова супадаюць у гучанні або напісанні, але маюць рознае значэнне: рус. *качка* ‘укачванне’ – бел. *качка* ‘вадаплаўная птушка’; рус. *сварка* ‘злучэнне металічных частак шляхам сплаўлівання’ – бел. *сварка* ‘спрэчка’;

❖ **словаўтваральныя** – правілы ўтварэння слоў асноўнымі спосабамі. Словаўтваральныя нормы ахоўваюць найбольш трывалыя, традыцыйныя ў беларускай літаратурнай мове словаўтваральныя тыпы – схемы пабудовы слоў пэўнай часціны мовы. Напрыклад, нарматыўнымі лічацца прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў жаночага роду пры дапамозе суфікса *-ін (-ын)*: *бабу-*

лін, мамін, Арынін. Але ўтварэнні з гэтым суфіксам ад назоўнікаў мужчынскага роду (*Колін, Мішын*) у беларускай мове лічацца парушэннем нормы (у рускай жа мове яны нарматыўныя). Беларускія і рускія аднакаранёвыя словы нярэдка адрозніваюцца словаўтваральнымі фармантамі: *читательница* (рус.) – *чытачка* (бел.), *беспринципный* (рус.) – *беспрынцыповы* (бел.), *вблизи* (рус.) – *паблізу* (бел.);

❖ **марфалагічныя** – правілы выкарыстання моўных сродкаў паводле іх прыналежнасці да пэўных часцін мовы. Напрыклад, неабходна адрозніваць род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *высокі насып* (бел.) – *высокая насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл узняўся* (бел.) – *пыль поднялась* (рус.); *смачныя суніцы і чарніцы* (бел.) – *вкусные земляника и черника* (рус.), *садавіна і гародніна* (бел.) – *фрукты и овощи* (рус.);

❖ **сінтаксічныя** – правілы спалучэння моўных адзінак у словазлучэннях і сказах. Так, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.);

❖ **стылістычныя** – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Выконваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца іншымі стылямі. Трэба памятаць, што некаторыя рускія і беларускія словы маюць аднолькавае значэнне, але належаць да розных стыляў маўлення: у рускай мове словы *хвороба, смак* гутарковыя, а ў беларускай *хвароба, смак* – словы стылістычна нейтральныя;

❖ **фразеалагічныя** нормы рэгулююць традыцыйнае, замацаванае вуснай і пісьмовай практыкай ужыванне фразеалагізмаў з характэрнымі для іх структурна-граматычнымі, семантычнымі і спалучальнымі асаблівасцямі. Напрыклад, парушэнне фразеалагічнай нормы сустракаем у сказе *Мармычу пад носам дзіцячыя песні*. Фразеалагізм *пад носам* мае значэнне ‘вельмі блізка, побач’.

У прыведзеным жа кантэксце ён ужываецца з іншым значэннем – ‘ціха, сам сабе, нягучна’. Гэта значэнне характэрна для падобнага структурай фразеалагізма *пад нос*.

Правілы ўжывання лексічных і граматычных адзінак, вымаўлення і правапісу **кадыфікуюцца** (афіцыйна замацоўваюцца) спецыялістамі ў граматыках, слоўніках, падручніках і дапаможніках.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што такое моўная норма?
2. Ужыванне якіх моўных сродкаў рэгулююць нормы літаратурнай мовы?
3. Раскрыце сутнасць паняцця *кадыфікацыя моўнай нормы*.

14.3. Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта камунікатыўная якасць, якая патрабуе выкарыстання слоў і выразаў у тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай. Дакладнасць маўлення цесна звязана з правільнасцю, у прыватнасці з такімі літаратурнымі нормамі, як лексічныя, фразеалагічныя і стылістычныя.

Дакладнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) ужыванне слоў і ўстойлівых спалучэнняў (фразеалагізмаў) з уласцівымі ім значэннямі: напрыклад, у сказе *Неўзабаве на пагорку паказаліся муляжы камянёў* слова *муляж* ужыта з неўласцівым яму значэннем (*муляж* – гэта ‘злепак, мадэль прадмета ў натуральную велічыню’), напэўна, меліся на ўвазе *прывіды* камянёў – ‘тое, што здалося, уявілася’, г. зн. *контурны*. У сказе *Піліпенка быў ужо ні на што не варты, як кажуць у народзе, стрэляны верабей* фразеалагізм *стрэляны верабей* (‘вельмі вопытны чалавек’) ужыты з ненарматыўным значэннем; адыход ад нормы тут не выкліканы стылістычнай мэтай, а значыць, гэта фразеалагічная памылка семантычнага характару, звязаная з парушэннем дакладнасці маўлення;

2) выбар слоў і выразаў у адпаведнасці з іх спалучальнымі магчымасцямі, абумоўленымі моўнай традыцыяй: у сказе *Пажылы зубр падышоў да агароджы* дапушчана памылка, паколькі слова *пажылы* не спалучаецца з назвамі жывёл. Парушана лексічная спалучальнасць і ў сказе *Сёння адбылося ўручэнне ганаровых званняў*, бо ганаровыя званні не ўручаюць, а прысвойваюць;

3) правільнае выкарыстанне мнагазначных слоў: напрыклад, недарэчнае выкарыстанне мнагазначнага слова *праслухаць* ('выслухаць ад пачатку да канца' і 'слухаючы, не ўспрыняць, не пачуць') прыводзіць да двухсэнсоўнасці ў сказе *Вы праслухалі прагноз надвор'я на заўтра*;

4) размежаванне паронімаў (слоў з гукавым і структурным падобенствам): размежаванне паронімаў *дыялектычны* ('прасякнуты дыялектыкай, які рухаецца і развіваецца') і *дыялекталагічны* ('які адносіцца да дыялекталогіі – раздзела мовазнаўства, які вывучае дыялекты') прывяло да моўнай памылкі ў сказе *Студэнты-філолагі накіраваны на дыялектычную практыку*;

5) размежаванне амонімаў: ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму нярэдка сустракаюцца памылкі, звязаныя з ужываннем т. зв. міжмоўных амонімаў – слоў, якія аднолькава гучаць і пішуцца ў беларускай і рускай мовах, але маюць розныя значэнні. Напрыклад, слова *карысны* ў беларускай мове азначае 'той, які прыносіць карысць', у рускай мове *корыстный* – 'той, хто шукае карысці для сябе'; у беларускай мове слова *благія* – 'кепскія', а ў рускай *благие* (намерения) мае значэнне 'добрыя';

6) веданне спалучальных магчымасцей сінонімаў: блізкасць лексічнага значэння сінонімаў стварае ўмовы для іх узаемазамены, але яна не заўсёды магчымая, таму што залежыць ад лексічнай спалучальнасці слоў. Напрыклад, можна сказаць *будзе сустрэча з пісьменнікам* і *адбудзецца сустрэча з пісьменнікам*, але нельга сказаць *Сёння адбудзецца цудоўнае цёплае надвор'е без ападкаў*.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. У чым заключаецца *дакладнасць маўлення*? Як *дакладнасць маўлення* звязана з *правільнасцю*?
2. Якія фактары забяспечваюць *дакладнасць маўлення*?
3. Назавіце тыповыя памылкі, звязаныя з парушэннем *дакладнасці маўлення*.

14.4. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення

Лагічнасць – гэта камунікатыўная якасць маўлення, якая працяўляецца ў паслядоўным, несупярэчлівым і аргументаваным афармленні паведамлення. Маўленне з'яўляецца лагічным, калі сэнсавыя

сувязі паміж словамі, словазлучэннямі, сказамі адпавядаюць законам логікі.

Лагічнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) несупярэчлівае спалучэнне аднаго слова з іншымі ў выказванні (сказе): так, нелагічным будзе сказ *Гэта быў чалавек з блакітнымі вачамі і вялікім вопытам працы*;

2) правільны парадак слоў: *У продаж паступіла адзенне для дзяцей айчыннай вытворчасці* (трэба *У продаж паступіла адзенне айчыннай вытворчасці для дзяцей*);

3) улік семантычных адрозненняў сінанімічных прыназоўнікаў: *Аварыя на чыгунцы адбылася дзякуючы памылцы стрэлачніка* (трэба *Аварыя на чыгунцы адбылася ў сувязі з памылкай стрэлачніка*);

4) правільнае ўжыванне займеннікаў як сродку сінтаксічнай сувязі: *На біялагічным факультэце ёсць 8 гурткоў, якія працуюць пры кафедрах. Многія з іх існуюць ужо больш за 20 гадоў* (няправільна выражана сэнсавая сувязь паміж сказамі, таму не зразумела, гурткі ці кафедры працуюць больш за 20 гадоў);

5) правільнае ўжыванне дзеепрыслоўных зваротаў: *Прачытаўшы рукапіс паўторна, мне падумалася, што яго трэба істотна дапрацаваць* (трэба *Прачытаўшы рукапіс паўторна, я падумаў, што яго трэба істотна дапрацаваць*);

6) адсутнасць **плеаназмаў** (шматслоўных выказванняў з сэнсавымі лішнімі словамі): напрыклад: *вялікі супермаркет* (лішнія слова *вялікі*, бо *супермаркет* – буйны магазін самаабслугоўвання); *дыскаўнтар танных тавараў* (лішнія *танных*, бо *дыскаўнтар* – магазін, які гандлюе таварамі па зніжаных цэнах); *ёсць свабодная вакансія* (*вакансія* – гэта і ёсць незанятая (свабодная) пасада); *стаючы поспех* (*поспех* – гэта і ёсць удача ў дасягненні чаго-небудзь, адмоўным поспех не можа быць);

7) адсутнасць **таўталогій** (паўторных абазначэнняў ужо названых паняццяў): *Шмат твораў стварыў Янка Купала для дзяцей*;

8) мэтазгоднае члянэнне тэксту на абзацы, прадуманая кампазіцыя і да таго пад.

Акрамя таго, лагічнасць маўлення вызначаецца акрэсленасцю думкі, паслядоўнасцю яе выкладу, доказнасцю аргументаў і фактаў, абгрунтаванасцю вывадаў.

Дарэчнасць маўлення – гэта адпаведнасць выкарыстаных моўных сродкаў тэме паведамлення, яго лагічнаму і эмацыйнаму

зместу, мэце, стылю, жанру, часу, месцу і ўмовам камунікацыі. Дарэчнасць заснавана на такім падборы моўных сродкаў, якія адпавядаюць узросту слухачоў ці чытачоў, іх кваліфікацыі, асобна-на-псіхалагічным асаблівасцям і інш.

Дарэчнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) аднароднасць стылістычнай танальнасці: нематываванае выкарыстанне рознастылёвай лексікі зніжае вартасці твора; нельга беспадстаўна змешваць у адным і тым жа кантэксце моўныя сродкі з рознай стылістычнай афарбоўкай; недарэчным лічыцца спалучэнне жывой, непасрэднай гаворкі з навуковымі тэрмінамі, канцылярскімі зваротамі (напрыклад: *У адпаведнасці з праграмай візіту дэлегацыя наведла парачку прадпрыемстваў; Члены парламента ўселися на свае месцы і працягнулі абмеркаванне законапраекта*);

2) адпаведнасць моўных сродкаў канкрэтнай сітуацыі маўлення: так, недарэчным з'яўляецца выкарыстанне вобразных сродкаў для апісання таго, што не патрабуе ці не заслугоўвае вобразнай перадачы (напрыклад: *Падчас Вялікай Айчыннай вайны беларускія пісьменнікі на фронце білі азвярэлых нелюдзяў не толькі баявой зброяй, але і вострым канцом пярэ*);

3) суадноснасць слоў і выразаў з адпаведнай ім эпохай (напрыклад: *У Ленінградзе ў XVIII стагоддзі было адчынена некалькі тыпаграфій*. Ужыўшы тут назву, якую горад атрымаў у гады Савецкай улады, аўтар дапусціў анахранізм – змяшэнне падзей, прадметаў, з'яў розных эпох; варта было напісаць у *Пецярбургу*);

4) захаванне правіл маўленчых паводзін: грубасць – тыповая праява недарэчнасці маўлення; трэба памятаць, што рэзкае слова, недарэчна кінутая заўвага могуць вельмі пакрыўдзіць, глыбока параніць чалавека.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Растлумачце паняцце лагічнасць маўлення.
2. Назавіце тыповыя памылкі, звязаныя з парушэннем лагічнасці маўлення.
3. Раскрыйце сутнасць такіх з'яў, як *плеаназм*, *таўталогія*.
4. У чым заключаецца *дарэчнасць маўлення*?
5. Якіх памылак трэба пазбягаць, каб маўленне было дарэчным?

14.5. Чысціня, багацце і выразнасць маўлення

Чыстым прынята называць маўленне, пазбаўленае пазалітаратурных моўных элементаў (слоў, словазлучэнняў), а таксама элементаў, якія адваргаюцца нормаў маралі.

Крыніцамі засмечвання маўлення з'яўляюцца:

1) запазычаныя словы абмежаванага ўжытку (кніжныя словы, якія не атрымалі ўсеагульнага распаўсюджвання, экзатызмы, варварызмы, іншамоўныя ўкрапленні): *хэпі энд, о'кэй, лук* ('знешні выгляд'), *сэйл*;

2) дыялектызмы: *гавора, робя,нося* замест *гаворыць, робіць, носіць*;

3) жарганізмы: *студак* 'студэнцкі білет', *пенсія* 'стыпендыя', *лаба* 'лабараторная праца', *паравоз* 'аўтобус', *чэл* 'чалавек', *педалі* 'абутак увагоўле';

4) канцылярызмы (культура сучаснай беларускай мовы не дазваляе ўжываць канцылярызмы без матывацыі ва ўсіх стылях беларускай літаратурнай мовы, апрача афіцыйна-справавога, дзе яны рэгламентуюцца стылістычнай нормай);

5) моўныя штампы (стэрэатыпныя выразы, якія маюць канцылярскую афарбоўку) і клішэ (выразы, якія набылі ўстойлівы характар): *на сённяшні дзень мае месца..., распачалі мерапрыемствы на ажыццяўленні ..., рэзкая крытыка, гарачая падтрымка*;

6) словы-паразіты – словы без пэўнай сэнсавай нагрузкі, што вымаўляюцца аўтаматычна (яны даволі часта паўтараюцца, рэжуць слых і пазбаўляюць маўленне індывідуальнасці): *ну, гэта самае, значыць, так, карацей, э-э, тыпу, значыцца, вось*;

7) грубыя словы, вульгарызмы, лаянкавая лексіка.

Багацце маўлення прадугледжвае значны актыўны запас моўных сродкаў прамоўцы, умелае выкарыстанне лексіка-фразеалагічных, граматычных сродкаў у розных камунікатыўных сітуацыях. Багацце (разнастайнасць) маўлення праяўляецца ва ўменні падбіраць сінанімічныя замены, трапна выкарыстоўваць фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, афарызмы, словы з пераносным значэннем, выбіраць разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі ў адпаведнасці са зместам выказвання.

Багацце маўлення цесна звязана з **выразнасцю маўлення** – камунікатыўнай якасцю, пры якой моўныя сродкі выклікаюць і падтрымліваюць увагу, уздзеіваюць на розум і эмацыянальны

стан чалавека. Маўленчая выразнасць забяспечваецца за кошт арыгінальнасці мыслення аўтара, добрага ведання мовы, яе выяўленчых магчымасцей, а таксама за кошт выкарыстання разнастайных сродкаў усіх моўных узроўняў, пачынаючы з графічнай сістэмы і заканчваючы пунктуацыяй.

Асноўнымі сродкамі выразнасці маўлення выступаюць:

1) **асананс** (паўтарэнне аднатыпных галосных гукаў у мэтах мастацкай выразнасці: *Дарагая зямля, радзіма! // Слова вымавіць немагчыма*” (А. Куляшоў) і **алітэрацыя** (паўтарэнне аднолькавых ці падобных зычных дзеля дасягнення мастацкай вобразнасці: *І залатой саломаю // Сяннік калоўся восенню. // З салоўкам сны салодкія // Ішлі за статкам босыя; Лілею млявы плёс люляе, // З-пад злежаных аблок здалёк // Ляціць віхлясты і бялявы, // Пялёстак лёгкі – матылёк* (Р. Барадулін);

2) **тропы** (эпітэты, метафары, метаніміі, сінекдахі, параўнанні, перыфразы, паранамазіі): *А вось і яно само – возера Рыца. Нечакана блакітнае, надзіва спакойнае, да болю задумлівае* (Я. Сіпакоў); *Восень ішла ў сырм тумане // Восень клыгала ўгары, // Восень пела песні зрана, // Восень ныла ўвечары* (Я. Колас); *Нашыя спартсмены заваявалі золата; Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асцярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце* (Р. Мурашка); *Чало асвятлялі з-пад Нёмна зарніцы, // І грудзі, як сталлю, паілі крыніцы, // А шлях азначаўся мільёнамі зор* (П. Броўка); вечная карміцелька (‘зямля’); *Віця – хлопец надта зоркі, // Усё ён бачыць навывёт, // Віця ведае ўсе зоркі, // Віця любіць новы лёд* (С. Грахоўскі);

3) **фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, афарызмы і крылатыя выразы**: *дамоклаў меч; Пяць год крытыкаваў, шумеў, што рэч ані не вартая... На гэтым ён сабаку з’еў, а заадно і ... аўтара* (Г. Кляўко); *Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш* (Я. Колас);

4) **сінтаксічныя фігуры** (парцэляцыя, сегментацыя, парантэза, паралелізм, анафара, эпіфара і інш.): *Хто ж па-сапраўднаму адказаў за Чарнобыль? За раскулачванне? За салавецкія ці калымскія лагеры? За неперспектыўныя вёскі? За перакідку рэк? За Салігорск, Наваполацк, Магілёў?* (Я. Сіпакоў); *Балбатуны. Як красуюцца яны ўсюды: і за трыбунамі, і ў застоллях, і проста там, дзе сабралася больш двух чалавек* (Я. Сіпакоў); *Барханнае поле ўразіла вышынёю барханаў – сапраўдныя горы! – чысцінёю*

жоўтага колеру, плаўнасцю ценяў і ліній (Я. Сіпакоў); *Трава зелянее, але яна чорная. // Вада свіціцца аж да дна, але яна чорная. // Неба блакітнае, але і яно чорнае* (Я. Сіпакоў).

Трапнае выкарыстанне сродкаў выразнасці ажыўляе маўленне, робіць яго вобразным, больш даходлівым. Аднак трэба памятаць, што моўныя сродкі выразнасці неаднолькава выкарыстоўваюцца ў розных сферах зносін і што ў кожным функцыянальным стылі выразнасць мае сваю спецыфіку.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што такое *чысціня маўлення*? Назавіце крыніцы засмечвання маўлення.
2. Якое маўленне лічыцца *багатым* (разнастайным)?
3. Дайце азначэнне паняццю *выразнасць маўлення*. Назавіце вядомыя вам сродкі выразнасці маўлення.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Цікава, што сучасная французская мова вельмі адрозніваецца ад іншых моў раманскай групы. У ёй не толькі зусім іншыя галосныя і зычныя гукі, у ёй даволі моцна змянілася і граматыка. Яшчэ больш цікава, што ёсць як бы дзве розныя французскія мовы: пісьмовая і гутарковая. Французы кажуць зусім не так, як пішуць. У прынцыпе ў любой мове гутарковы варыянт адрозніваецца ад пісьмовага, але ў большасці моў гэтае адрозненне ўсё ж такі не настолькі вялікае. Калі запісаць вусную мову француза (нават адукаванага парыжаніна), то атрымаецца зусім дзіўная мова, у якой назоўнік амаль не мае граматычных катэгорый, затое кароткі дзеяслоўны корань далучае да сябе спераду і ззаду мноства часціц – граматычных паказчыкаў асобы, колькасці, часу, адмаўлення і інш. (Паводле У. А. Плунгяна)

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце сказы. Выпраўце ў іх (калі гэта неабходна) моўныя недакладнасці, вызначце тыпы моўных памылак. Якія камунікатыўныя якасці маўлення парушаны?

- 1) ААН выдаў новую пастанову. 2) Праменні сонца асвятлілі аўдыторыю. 3) Здрада была страшней любой фізічнай болі. 4) Загадчык аддзела праводзіць агульныя нарады па аўторкам. 5) Два

знакамітых вучоных запрошаны ва ўніверсітэт для правядзення чарговых курсаў павышэння кваліфікацыі. 6) Будаўніцтва новага корпуса адкладзена на паўтары гады. 7) Абаненты для наведвання басейна можна набыць у кабінёце № 5. 8) Спаткаўшыся пасля доўгай разлукі з сябрамі, яму ўспаміналіся гады маладосці. 9) У склаўшыхся абставінах правядзенне канферэнцыі было немагчымым. 10) Сахраніць спадчыну для нашчадкаў – наш святы долг.

Заданне 2. Патлумачце лексічнае значэнне наступных міжмоўных амонімаў. З выдзеленымі словамі складзіце словазлучэнні.

Вяселле – веселье; *годны* – *годный*; другі – другой; *краскі* – *краски*; лаяць – лаять; лік – лик; люлька – люлька; нядзеля – неделя; *падробны* – *подробный*; *находзіць* – *походить*; поўдзень – полдень; поўнач – полночь; прозвішча – прозвище; прышчэпка – прищепка; рушыць – рушить; *сварка* – *сварка*; склон – склон; стрэльба – стрельба; ступень – ступень; рэч – речь; час – час; гарбуз – арбуз; дыван – диван; конік – коник; трус – трус.

Заданне 3. Выберыце ў словазлучэннях патрэбны паронім з тых, што даюцца ў дужках.

Дзяўчына (адзела, надзела) сукенку; было прапанавана (абагуліць, абагульніць) маёмасць; я (асабліва, асабіста) ведаў Івана Мікалаевіча; у яго была (бескарысная, бескарыслівая) самаадданая душа; чалавек гэта быў энергічны і (дзеіны, дзейсны); мы набылі (дыялекталагічныя, дыялектныя) слоўнікі.

Заданне 4. Прачытайце ўрывак з артыкула Т. Тамашэвіча «З любоўю да слова. Пра некаторыя адхіленні ад нормаў у масацкіх тэкстах» (Роднае слова. – 2002. – № 1. – С. 50). Выкажыце ўласнае меркаванне наконт адзначанай аўтарам праблемы.

<...> Засмечваюць мову твораў устойлівыя звароты на «рускі лад», яны не гучаць па-беларуску, таму «вытыркаюцца» з кантэксту, рэжуць зрок і слых. Напрыклад, *Калі пажадае з кім сустрэцца, абдурьць мужа, як няма чаго рабіць* (І. Штальманаў «Цагельня»; параўн. у рускай: *как нечего делать*); *Тупацеў вакол ды каля клуба* (П. Ткачоў «Адзіны сын»; параўн.: *вокруг да около*); *Яшчэ Нінка ад яго далёка адышла. Зусім два боты пара* (В. Супрунчук «Трэці сын»; параўн.: *два сапога пара*). Гэтых выслоўяў няма ні ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», ні ў «Беларуска-рускім слоўніку» (БРС-88).

<...> Стылістычнай памылкай лічацца плеаназмы – лішнія моўныя элементы, значэнне якіх само праз сябе выводзіцца з кан-

тэксту. Асабліва часта сустракаюцца выпадкі няўмелага выкарыстання фразеалагізмаў побач са словамі свабоднага ўжывання, якія, фактычна, з'яўляюцца міні-дэфініцыямі ўстойлівых словазлучэнняў. Параўнаем: *Апрануты быў у новенькі, толькі што з-пад іголачкі салдацкі бушлат* (І. Штальманаў «Цагельня»); *А потым ён убачыў Пятра. Не маленькага Пятра, а ўжо сталага, у гадах.* (М. Даніленка «Апанаска Лугавы»); *Коля ўвесь час быў пад цяжкім уражаннем бачанага, яму не верылася, што гэта ён бачыў сам на свае вочы* (А. Ставер «Пад канвоем»); *Адных любашаўцаў колькі ходзіць сюды, а яшчэ ж і прыходзяць і прыязджаюць гараджане з Ганцавіч: блізка, пад бокам* (І. Кірэйчык «Лес, падбелены снегам»); *Два маладыя рабочыя... атрымалі першае баявое рэвалюцыйнае хрышчэнне* (А. Кучар «Аблічча часу»).

Заданне 5. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце ў іх маўленчыя памылкі. Растлумачце, у выніку чаго яны ўзніклі.

1) Альфай і амегай для фермера стала своечасовае назапашванне дабраякасных кармоў для жывёлы. 2) Міхал завёў трактар, каб нанесці візіт сябру ў суседнюю вёску. 3) Скарына ўвесь час вучыўся, вучыўся і вучыўся, як завяшчаў вялікі Ленін. 4) Семестр праляцеў непрыкметнай птушкай. 5) Ганаровай граматай узнагароджваецца Іваноў В. У., дацэнт УА БДТУ.

Заданне 6. Прачытайце тэкст, назавіце элементы, якія засмечваюць маўленне.

Прыбыў камісар чырвонаармейскіх тэатраў, які, нікольні не бянтэжачыся прысутнасцю Горкага, выступіў з прамовай пра цёмную масу чырвонаармейцаў, якіх мы павінны адукоўваць. У кожным сказе ў яго было некалькі «значыць». «Значыць, таварышы, мы пакажам ім Канта-Лапласаўскае вучэнне пра светапогляд». Па ўсім было відаць, што быў ён тэлеграфістам, які чытаў «Веснік ведаў». І я ўспомніў іншага такога агітатара – перад п'есай «Разбойнікі» ў Вялікім драматычным ён сказаў:

– Таварышы, рускі пісьменнік, таварышы, Гогаль, таварышы, сказаў, што Расія – гэта тройка, таварышы. Расія – гэта тройка, таварышы, – і вязуць гэтую тройку, таварышы, – сяляне, кармільцы рэвалюцыйных гарадоў, таварышы, рабочыя, якія стварылі рэвалюцыю, таварышы, – і вы, дарагія чырвонаармейцы, таварышы. Так сказаў Гогаль, таварышы, вялікі рускі рэвалюцыйны пісьменнік зямлі рускай (не робячы паўзы), таварышы, курыць у тэатры строга забараняецца, а хто хоча паліць, таварышы, выходзьце ў калідор (К. Чукоўскі. Дзёнік.)

Заданне 7. Адзін са спосабаў узбагачэння маўлення, павелічэння ўласнага лексікону – гульня з сінонімамі. Паспрабуйце замяніць у наступных выказваннях усе словы на сінанімічныя.

1) Добрыя вочы не баяцца дыму. 2) Гразь не сала: пацёр, і адстала. 3) З ліхім чалавекам і гадзіна можа здацца векам. 4) Мякка сцэле, ды мулка спаць. 5) На чужыне і камар гіне.

Заданне 8. Знайдзіце і назавіце ўсе сродкі выразнасці (тропы, стылістычныя фігуры), якія сустракаюцца ў прыведзеным урыўку з паэмы «Одзіум» Янкі Сіпакова.

Чарнобыль.

Чорнае слова, як чорнае сонца, бязлітасна
ўскацілася на беларускі небасхіл.

Яно, нібы чорнае зацьменне, усё пачарніла – і зялёную траву, і празрыстую ваду, і блакітнае неба.

Трава зелянее, але яна чорная.

Вада свіціцца аж да дна, але яна чорная.

Неба блакітнае, але і яно чорнае.

Здаецца, нават жудаваты ветрык і халадок,
як пры зацьменні, пайшоў па зямлі.

Птушкі, здаецца, змоўклі, куры, каровы і
коні пачалі трывожыцца.

І зарыва ад зацьмення ўспыхнула не такое,
як звычайна – яно было чорнае, з чорнымі сполахамі і пратуберанцамі, хоць
само свяцілася і ззяла.

Чорная быль – Чарнобыль.

Чорны баль – Чарнобаль.

Чорная бель – Чарнобель.

Чорны боль – Чарноболь.

Усё, з чым дружыў чалавек і што дружыла
з чалавекам, пасварыў Чарнобыль.

Заданне 9. Выпраўце маўленчыя памылкі, дапушчаныя пры ўжыванні тропаў.

1. Чалавек – гэта чыстая дошка, на якой навакольнае асяроддзе вышывае самыя нечаканыя ўзоры. 2. Суддзя быў такі ж просты і сціплы, як і яго кабінет. 3. Маладая рунь [пра фігурыстаў-юніёраў – В. Р.] выйшла на лёд. 4. Падземныя волаты [пра шахцёраў – В. Р.] у чацвёртым квартале выйшлі на больш высокія рубяжы.

5. Здавалася, што дадому карабель ідзе хутчэй, нібы хоча прыціснуцца да роднай зямлі.

Заданне 10. Напішыце міні-сачыненне на адну з тэм:

«Чаму неабходна папаўняць свой слоўнікавы запас?»

«Навошта патрэбныя кнігі, калі ёсць камп'ютар».

«Які розум, такая і гаворка».

«Хто больш знае, той больш пытае».

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правіла напісання прыставак, якія заканчваюцца на **з, с**.

2) Калі ўжываюцца суфіксы дзеясловаў **-ірава-, -ырава?**

Заданне 1. Устаўце прапушчаныя літары З, С. Вусна патлумачце напісанне прыставак. Ра...фарбаваць, ...эканоміць, ра...будзіць, ра...страляць, ды...гармонія, ды...крэдытаваць, ды...асацыяцыя дэ...арыентацыя, бя...межны, цера...палосіца, ра...глядзець, ра...трывожыць, ра...карміць, ды...прапорцыя, ды...камфорт, ды...'юнцыя, дэ...урбанізацыя, ра...злавацца, ...арганізаваць, ...ымправізаваць.

Заданне 2. Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце і запішыце роднасныя дзеясловы з суфіксамі -ава-, -ява- або -ірава-, -ырава. Аналіз, шок, камандзіроўка, фінансы, прэмія, гармонія, віза, кансультацыя, ліквідацыя, фініш, акупацыя, лак, дэградацыя, форма, сальфеджыя, пародыя, мантаж, апанент, анексія, каманда, кваліфікацыя.

15. ПАДРЫХТОЎКА ДА ПУБЛІЧНАГА ВЫСТУПЛЕННЯ. ТЭХНІКА І ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

15.1. Асноўныя фактары паспяховага публічнага выступлення

Уменне правільна гаварыць і дакладна выражаць свае думкі вельмі важна ў выступленні перад масавым слухачом. Публічнае маўленне аб'ядноўвае рысы і вуснага, і пісьмовага маўлення, паколькі перад аўдыторыяй агучваецца папярэдне падрыхтаваны і, як правіла, запісаны тэкст. Дакладчыку для паспяховага выступлення мала напісаць тэкст па прапанаванай тэматыцы, яго яшчэ трэба па-майстэрску агучыць, умела карыстаючыся як вербальнымі, так і невербальнымі сродкамі ўздзеяння.

Рыхтуючыся да публічнага выступлення, варта памятаць наступнае:

1) тэма выступлення павінна быць актуальнай, адпавядаць маўленчай сітуацыі і інтарэсам слухачоў, а фармулёўку тэмы неабходна зрабіць запамінальнай, па магчымасці вобразнай, дакладнай, лаканічнай, «рэкламнай»;

2) змест паведамлення неабходна падрыхтаваць, улічыўшы такія характарыстыкі аўдыторыі, як узрост, узровень адукацыі, мэта прыходу людзей на ваша выступленне, узровень зацікаўленасці аўдыторыі ў тэме і ўзровень яе дасведчанасці па дадзенай праблеме;

3) выступленне павінна выразна дзяліцца на лагічныя часткі: уступ (10–15%), асноўную частку (60–65%) і заключэнне (20–30%). Ва ўступе варта дакладна акрэсліць прычыну выбару тэмы паведамлення і мэту выступлення. У асноўнай частцы неабходна засяродзіць увагу аўдыторыі на сутнасці праблемы, акрэсліць уласную пазіцыю па яе вырашэнні, свае меркаванні варта падцвярджаць пераканаўчымі фактамі, ілюстрацыйным матэрыялам, цытатамі з аўтарытэтных крыніц. У заключнай частцы неабходна падвесці вынікі, якія павінны адпавядаць выступленню і не выпадаць з агульнага стылю выкладу;

4) выступаючы перад масавым слухачом, вельмі важна «размаўляць» з аўдыторыяй, а не чытаць увесь тэкст даклада, таму пажадана падрыхтаваць т. зв. вусны варыянт тэксту паведамлення: доўгія сказы неабходна замяніць на больш кароткія; мэтазгодна ўвесці звароты, заклікі, якія актывізуюць увагу слухачоў (*калегі, таварышы; Як вы ведаеце... і інш.*); для наладжвання кантакту з аўдыторыяй варта перабудаваць тэкст такім чынам, каб у ім былі пытанні, якія фармуляваць можа і сам прамоўца: *Што адрознівае дадзеную праблему ад папярэдняй?; Ці правільна гэта?; Як Вы думаеце...; Чаго не чапае ў прапанаванай аўтарам канцэпцыі?* і інш.;

5) факталагічны матэрыял і лічбавыя даныя (для аблягчэння ўспрыняцця) лепш дэманстраваць на табліцах і графіках, а не злоўжываць іх зачытваннем. Таксама можна падрыхтаваць прэзентацыю і падчас выступлення ўсю складаную для ўспрыняцця інфармацыю дэманстраваць на слайдах;

6) аратару, які імкнецца да канструктыўнага выніку, неабходна прадумаць таксама, якім чынам эфектыўна можна выкарыстаць невербальныя сродкі зносін. Да невербальных візуальных сродкаў уздзеяння адносяцца манера паводзін, жэсты, міміка, поза. Неабходна памятаць, што невербальнае ўзаемадзеянне – гэта дадатковы інфармацыйны і эмацыянальны сродак камунікатыўных паводзін чалавека. Таму, рыхтуючыся да выступлення, варта прадумаць манеру ўласных паводзін (улічыць існуючыя рытуалы, субардынацыю), сачыць за сваёй мімікай, жэстамі. Так, напрыклад, празмерная жэстыкуляцыя ў выступленні перад масавай аўдыторыяй лічыцца непажаданай, паколькі слухачы ад яе хутка стамляюцца і трацяць увагу;

7) дакамунікатыўная фаза падрыхтоўкі публічнага выступлення абавязкова павінна завяршацца рэпетыцыяй. Патрэніравацца можна перад блізкімі ці сябрамі, таксама можна выкарыстаць сродкі аўдыя- і відэазапісу, каб пракантраляваць хранаметраж, якасць выступлення – словам, паглядзець на сябе збоку.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. У чым заключаецца ўменне выступаць публічна?
2. Пералічыце асноўныя патрабаванні да публічнага выступлення. Ад чаго залежыць поспех аратара?
3. Як вы рыхтуецеся да публічнага выступлення?

15.2. Тэхніка і выразнасць вуснага маўлення

Важны крытэрыі ацэнкі зместу выступлення – тэхніка і выразнасць маўлення дакладчыка.

Тэхніка маўлення – сукупнасць прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца для аптымальнага гучання маўлення і дазваляюць прамоўцу з максімальнай эфектыўнасцю ўздзейнічаць на слухача. Тэхніка маўлення ўключае пастаўлены голас, добрую дыкцыю, выразную артыкуляцыю.

Голас – гэта індывідуальная характарыстыка чалавека. Прамоўца павінен валодаць сваім голасам: гаварыць дастаткова гучна для таго, каб яго было добра чуваць; мяняць сілу гука («гучна» – «ціха») для стварэння асаблівага эфекту маўлення і інш. Да становчых якасцей голасу прамоўцы адносяцца мілагучнасць, звонкасць, гнуткасць (уменне павышаць ці паніжаць тон), устойлівасць, вынослівасць. Безумоўна, манатонны, ціхі, няўпэўнены голас, наадварот, можа стаць істотным недахопам публічнага выступлення.

Распрацоўка моўнага голасу з’яўляецца псіхафізіялагічным працэсам, які складаецца з трэніроўкі дыхання і развіцця голасу для авалодання майстэрствам вуснага слова.

Дыкцыя (ад лац. *dictio* ‘вымаўленне’) – гэта выразнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў. Найбольш частымі недахопамі дыкцыі з’яўляюцца «глытанне» гукаў і складоў унутры слова, «з’яданне» гукаў на канцы слова, картавасць, шапялявасць, няяснасць маўлення. Удасканаленне дыкцыі звязана найперш з выпрацоўкай правільнай артыкуляцыі – рухаў органаў маўлення. Існуе цэлы шэраг спецыяльных практыкаванняў, якія фарміруюць выразную дыкцыю (напрыклад, вымаўленне ў розным тэмпе сорагаворак).

Выразнасць маўлення – якасць, якая дазваляе з дапамогай галасавых сродкаў надаць паведамленню дадатковую сэнсавую афарбоўку. Найбольш важнымі сродкамі выразнасці вуснага маўлення выступаюць інтанацыя і тэмп.

Інтанацыя (ад лац. *intonare* ‘гучна вымаўляць’) – важны сэнсаваадрознівальны сродак маўлення. З дапамогай інтанацыі выражаюцца асноўныя камунікатыўныя значэнні: сцвярджэнне, пытанне, пабуджэнне. Прамоўца павінен валодаць інтанацыяй: рабіць лагічныя акцэнты, павышаць і паніжаць тон, рабіць неабходныя паўзы.

Тэмп (ад лац. *tempus* ‘час’) – гэта хуткасць маўлення, той час, за які вымаўляецца тэкст. Нармальны тэмп маўлення – 120 слоў у мінуту. Гэта значыць, што адна старонка камп’ютарнага тэксту, надрукаванага праз 1 інтэрвал, павінна чытацца за 2,5–3 мінуты. Важна правільна мяняць тэмп маўлення: калі патрабуецца нешта падкрэсліць, выдзеліць, зрабіць акцэнт, тэмп неабходна зама-рудзіць; калі паведамленне вымаўляецца з эмацыянальным пад’ёмам, унутраным пафасам, тэмп можна паскорыць.

❓ Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што такое *тэхніка маўлення*?
2. Назавіце асноўныя якасці голасу прамойцы і распаўсюджаныя недахопы маўленнячага голасу.
3. Што такое *дыкцыя і артыкуляцыя*? Назавіце распаўсюджаныя недахопы дыкцыі.
4. Патлумачце паняцце *выразнасць вуснага маўлення*.
5. Акрэсліце ролю інтанацыі і тэмпу маўлення ў працэсе вуснай камунікацыі.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

Вядомы савецкі пісьменнік і грамадскі дзеяч Канстанцін Сіманаў картавіў, г. зн. не вымаўляў гук [p]. Здарылася гэта ў дзяцінстве, калі ён, гуляючы, выпадкова парэзаў сабе язык брытвай, і таму яму стала цяжка прамаўляць сваё імя *Кірыл*. Па гэтай прычыне ў 1934 годзе пісьменнік узяў сабе псеўданім *Канстанцін* (*factopedia.ru*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Падрыхтуйце выразнае чытанне аднаго з прыведзеных вершаў на выбар.

Мова

Празрысты звон,
грымотны грукат,
скалісты свіст,
магутны гул –
усе
разрозненыя гукі

цяклі,
каб зліцца
ў агул.
Хісталі
ўздыбленыя далі,
глыбаста білі ў небасхіл.
І ў немату
не прападалі,
а западалі
і раслі.
І ціш і гром,
і звон і шорах
спляліся
ніткаю радства, –
калі з грудзей,
нямых і чорных,
аднойчы
мова прарасла (*А. Разанаў*).

Багдановіч, ратуй...

Багдановіч, ратуй,
Ад знікнення ратуй, ад нямоты.
Пачуццём тым гаручым ратуй,
Праз якое ты быў не самотны.
Багдановіч, даруй,
Што ў цябе мы вучыліся мала –
Мы да Коласа йшлі чарадой,
Нас выводзіў у людзі Купала.
Багдановіч, пачуй,
Як знясіленым лебедзем слова –
Беларускае слова! –
Над магілаю кружыць Стральцова.
Багдановіч, вартуй,
Кожны крок наш і рух недарэчны...
Хай загадка твая
Застаецца загадкаю вечнай (*Л. Дранько-Майсюк*).

Адказы

Брат мой! Братка мой! Братачка родны!

Адкажы – сам сабе адкажы:
 Чым зрабіўся табе непрыгодны
 Скарб бясцэнны тваёй жа душы?
 Ад чаго так бяздумна, бязмоўна
 Ты яго выракаешся сам?
 І чаму табе так усё роўна,
 Што аборай становіцца храм?
 Ці таму, што калісьці падступна
 Расапталі твой шчыры давер?
 Што на ніве, дзе сеяў ты рупна,
 Вытраўляліся ўсходы твае?
 Што ў стагоддзях варожыя збродні
 Распіналі твой лёс на крыжы?
 Брат мой, братка мой, братачка родны,
 Адкажы – сам сабе адкажы!
 Жыў ты ў горы, змагаўся ў няволі,
 І канаў, і сыходзіў крывёй,
 І жывым ты гарэў, а ніколі
 Не саромеўся мовы сваёй.
 Схамянiся ж, ачнiся, агледзься!
 Ды разваж, ды раздумаў як след:
 Што пакiнеш ты з поля ў налецце?
 З чым нашчадкі пакажуцца ў свет?
 Ці паверыў, што род твой бясплодны,
 І свой лёс прамяняў на чужы?..
 Брат мой! Братка мой! Братачка родны!
 Адкажы. Сам сабе адкажы! (Н. Гальпяровіч)

Заданне 2. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на адну з прапанаваных тэм. Прытрымлівайцеся метадычных рэкамендацый да падрыхтоўкі вусных паведамленняў.

💧 Аляксандр Кавалеўскі – славуны вучоны-біёлаг. Дзмітрый Мендзялееў – вучоны-энцыклапедыст.

💰 Якім павiнен быць сучасны менеджар? Адам Сміт – першы эканаміст.

💻 Чарльз Бэбідж – вынаходнік першага камп’ютара. Цім Бернерс-Лі – стваральнік сусветнай павуціны.

🌲 Дрэвы-помнікі на Беларусі. Чырвоная кніга Беларусі.

✂ Казімір Семяновіч – вынаходнік шматступеневай ракеты. Тэхналогіі, якія перавярнулі свет.

📄 Друкарскі станок Іагана Гутэнберга. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.

Заданне 3. Прачытайце скорогаворкі, выразна вымаўляючы ўсе гукі.

1) Вадавоз вёз ваду ад водаправода. 2) Дзятлы дзюбамі дзяўблі дрэвы. 3) Занадта многа ножак у сараканожак. 4) Тры дрывасекі на трох дварах дровы сякуць. 5) Хварэў, хварэў, перахварэў, ды нарэшце хваробу вылечыў. 6) Тчэ ткач тканіну на хустачку Яніне. 7) У чаплі чапляня, у зайкі зайчаны. 8) Інжынеры нівеліравалі, нівеліравалі, ды не вынівеліравалі. 9) Не бойся звяглівага, а бойся куслівага. 10) Добра будзе – напрацуешся і накрусуешся. Кепска будзе – нагаруешся і накукуешся. 11) Ніхто не бача, як сірата плача, але ўсякі бача, як сірата скача. 12) Любіць Валодзя валаводы валаводзіць. 13) Фатограф сфатаграфаваў фітафага на фоне фінікавай пальмы. 14) Забіла б і баба лося, каб ёй удалося. 15) Кумка кумцы па сакрэту, а кумка ўсяму свету. 17) Ходзіць ціхенька, ды думае ліхенька. 18) Хваліла сябе Тадора і сёння і ўчора. 19) Хто косіць, хто не косіць, а есці ўсякі просіць. 20) Саша па шашы, смочучы сушку, шагам шпарка шпарыла.

Заданне 4. Прачытайце верш, інтанацыйна перадаючы розныя пачуцці – радасці, гонару, суму.

Я – беларус маленькі

Я – беларус маленькі,

Спяшаюся да школы.

Як і бацькі, сумленны,

Руплівы і вясёлы.

Я – беларус маленькі

З блакітнымі вачыма.

Хачу і я, каб лепей

Жыла мая Радзіма (М. Маляўка).

Заданне 5. Прачытайце сказы, выбраўшы правільную інтанацыю для перадачы іх сэнсу.

1) Дзе знаходзіцца мора. Дзе знаходзіцца мора?

2) Яны купілі кнігі? Яны купілі кнігі. Яны купілі кнігі!

3) Якое на ўзбярэжжы надвор'е. Якое на ўзбярэжжы надвор'е! (кепскае)

4) Якое сёння свята? Якое сёння свята!

- 5) Што вядомае ў гэтай задачы? А што вядомае ў гэтай задачы?
 6) Вярнуўся? Вярнуўся!
 7) Колькі пытанняў? (удакладненне); Колькі пытанняў! (шмат)
 Пытанняў колькі? (незадавальненне)
 8) Калі ён расцвіце? Калі ён расцвіце! (няхутка)

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Раскажыце правілы напісання вялікай і малой літар у асабовых імёнах, назвах пасадаў, званняў, тытулаў, у географічных і астранамічных назвах, назвах дзяржаўных органаў, нацыянальных сімвалаў, узнагарод, прэмій, граматаў, прызоў, знамянальных падзей і дат, эпох, святаў?

2) Як пішуцца прыметнікі, утвораныя ад імён людзей і мянушак жывёл?

Заданне 1. Спішыце, выбраўшы вялікую ці маленькую літару. Растлумачце свой выбар. (В, в)асілёва хата, (А, а)хіле-сава пята, (М, м)ележаўскі стыль, (М, м)ележава трылогія, (М, м)ележаўскія чытанні, (М, м)лечны (Ш, ш)лях, (М, м)ар'іна, (Г, г)орка, (В, в)ялікае (К, к)няства (Л, л)ітоўскае, дзякуй, (Б, б)огу, (Б, б)ожы (С, с)ын, (Б, б)ожы суд, (Б, б)ог (П, п)ярун, Растоў-(Н, н)а-(Д, д)оне, (Н, н)овы (Г, г)од, (П, п)распект (Н, н)е-залежнасці, (К, к)урган (С, с)лавы, (О, о)рдэн (Д, д)ружбы, (Н, н)ародаў, (Ш, ш)остая (С, с)імфонія Чайкоўскага, (У, у)збро-еныя (С, с)ілы Рэспублікі Беларусь, (С, с)узор'е (В, в)ялікага (П, п)са; (К, к)упалавы вершы, (Н, н)асовічаў слоўнік, (А, а)дамаў-яблык, (А, а)ндрэева шапка, (К, к)рапівоўская творчая манера, (Б, б)ерынгаў праліў, (М, м)іністэрства замежных спраў, Мамін-(С, с)ібірак, Генрых (Ч, ч)ацвёрты, Буда-(К, к)ашалёва, медаль «(З, з)а баявыя заслугі», ордэн (С, с)лавы III ступені, (Д, д)зень-настаўніка; вершы (К, к)упалы, (К, к)упалаўскія масціны, (К, к)упалаўскія чытанні, (П, п)етрусёва дачка, (П, п)раметэў-агонь, (Б, б)еларускі (Д, д)зяржаўны (У, ў)ніверсітэт, (О, о)рдэн (Ч, ч)ырвонага (С, с)цяга, (К, к)упалле, (Ч, ч)ырвоная (Ш, ш)апачка, (А, а)б'яднаная (А, а)рабскія (Э, э)міраты, (М, м)алая (М, м)ядзведзіца, (П, п)ётр (П, п)ершы, (Г, г)омельская (В, в)обласць, (Г, г)омельскія вуліцы, (Н, н)апалеонаўскія планы, (М, м)інчанін, кінастужка «(І, і) ронія лёсу, ці (З, з) лёгкай (П, п)арай», (Д, д)амоклаў меч, (В, в)іцеў сшытак, (Р, р)адуніца, (Д, д)авыд-(Г, г)арадок, (П, п)рэзідэнт (Р, р)эспублікі (Б, б)еларусь.

16. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН

16.1. Асновы маўленчага этыкету і культуры зносін

Культура паводзін у службовых зносінах немагчымая без захавання правіл т. зв. маўленчага этыкету. **Маўленчы этыкет** – гэта сукупнасць правіл маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін, а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Маўленчы этыкет як фармальная частка этыкі выконвае рэгулюючую функцыю: ён дапамагае ўстанаўліваць кантакты, уплывае на паводзіны людзей у тыповых сітуацыях. Асноўнымі функцыямі маўленчага этыкету з’яўляюцца функцыя ўстанаўлення кантакту і функцыя ветлівасці.

Да стандартных этыкетных сітуацый адносяцца:

- прывітанне і развітанне;
- зварот;
- прадстаўленне і знаёмства;
- запрашэнне;
- прапанова, просьба, парада;
- падзяка;
- згода і адмова;
- прабачэнне;
- выражэнне спачуванняў, суцяшэнне;
- віншаванне;
- камплімент.

Кожная этыкетная сітуацыя мае ўстойлівы набор маўленчых формул, якія рэкамендаваны да выкарыстання. Выбар канкрэтных этыкетных маўленчых выразаў вызначаецца сацыяльным статусам чалавека, яго прафесіяй, узростам, полам, характарам, а таксама маўленчай сітуацыяй (публічнае выступленне, прэзентацыя, дзелавая сустрэча, кансультацыя і інш.).

Самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з’яўляецца ветлівасць і добразычлівасць. За час існавання працоўнай дзейнасці людзей склаліся правілы маўленчага этыкету, якія павінен выконваць кожны чалавек, каб дасягнуць павагі і поспеху:

– падчас звароту да суразмоўцы варта імкнуцца правільна запамніць яго імя і імя па бацьку;

– абавязкова трэба быць уважлівым да суразмоўцы, варта ўважліва выслухаваць яго аргументы, нават калі яны падаюцца слабымі;

– неабходна мець такт, цярдпенне выслухаць усё ўважліва да канца, не перабіваць суразмоўцу; у крайнім выпадку можна тактоўна перанесці час гутаркі або параіць звярнуцца да іншага супрацоўніка.

Маўленчы этыкет і культура зносін вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу.

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. Што называецца *маўленчым этыкетам*?
2. Акрэсліце функцыі маўленчага этыкету.
3. Пералічыце стандартныя этыкетныя сітуацыі.

16.2. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і культуры зносін беларусаў

Кожная мова адлюстроўвае канцэптуальную карціну свету ў моўных формах, да якіх адносяцца і формулы маўленчага этыкету. Беларуская мова характарызуецца сваёй спецыфікай і самабытнасцю, што знаходзіць адлюстраванне ў мікрасістэме маўленчага этыкету як часткі агульнай сістэмы мовы. Авалоданне нормамі маўленчага этыкету, у якім адлюстроўваюцца асаблівасці беларускага нацыянальнага характару, спецыфічныя асаблівасці мыслення і нацыянальнай спецыфікі культуры і самой сістэмы беларускай мовы, уяўляецца адной з найважнейшых задач фарміравання ў спецыяліста культуры маўленчых зносін.

У беларускай мове гістарычна склаліся наступныя асноўныя віды формул маўленчага этыкету:

❖ **прывітанне:** добры ранак; добрай раніцы; добрага ранку; добры дзень; добрага дня; дабрыдзень; дзень добры; добры дзень у хату; добры вечар; вечар добры; вечар добры ў хату; добры вечар добрым людзям; дабрана; здароў вам у вашу хату; правіна ў хату, крывізна ў лес; як жыццё?; як здароўе?; як вы жывы-дужы на гэтакій сцюжы?; маё шанаванне;

❖ **развітанне:** пакуль; бывайце; бывай здароў; бывайце здаровы; няхай вам будзе ўсё шчасліва; да пабачэння; да спаткання; усяго найлепшага; да заўтра; дазвольце з Вамі развітацца; да хуткай сустрэчы; ручніком дарога; гладкае вам дарожкі; калясом дарога; пухам дарожка; мяккая дарожка вам; каб цябе ліха ў дарозе мінула;

❖ **зварот:** шаноўнае спадарства, таварышы, паважаныя сябры, калегі, спадар, спадарыня, пан, панове;

❖ **знаёмства:** дазвольце прадставіцца; будзем знаёмы!;

❖ **запрашэнне:** сардэчна запрашаем!; калі ласка (заходзьце, сядайце, частуйцеся і інш)!; дазвольце вас запрасіць на свята!; не забывайце нас!; наведвайце нас часцей!;

❖ **прапанова, просьба:** калі ласка!; зрабіце ласку!; будзьце ласкавы!;

❖ **падзяка:** шчыры дзякуй; вялікі дзякуй; вельмі Вам удзячны; дзякуй на добрым слове!;

❖ **згода:** так; але; вядома; зразумела; дамовіліся; не магу не пагадзіцца; праўда ваша;

❖ **прабачэнне:** даруйце; выбачайце; прабачце; не сярдуйце; прашу прабачэння;

❖ **спачуванне:** прыміце мае глыбокія (шчырыя) спачуванні;

❖ **пажаданне:** памагай вам Бог; спору ў працы!; барані вас Божа; хай вам шчасціць;

❖ **віншаванне:** віншую Вас (цябе) з Новым годам! (са святам (і), з блізкімі святамі); мае віншаванні!; дасылаю (шлю) Вам свае шчырыя віншаванні з нагоды прыемных і чаканых свят!; са святам Вас (цябе)!; найлепшыя святочныя пажаданні!; самыя лепшыя пажаданні здароўя, настрою, плёну!; шчаслівага свята!

❓ **Пытанні і заданні для самакантролю**

1. У чым заключаецца нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету?
2. Пералічыце асноўныя групы формул беларускага маўленчага этыкету.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

У прадстаўнікоў розных народаў існуюць свае ўнікальныя маўленчыя формулы прывітання. Так, грэнландцы, сустрэўшыся,

абавязкова кажуць: «Цудоўнае надвор'е!» (нават калі на вуліцы –40 °С). Плямёны зулусаў для прывітання выкарыстоўваюць словы «я цябе бачу». А ў Кітаі пры сустрэчы людзі абменьваюцца дзіўнымі для еўрапейца рэплікамі: «Ці паелі вы сёння рыс?» – «Так, дзякуй, а вы?» (На самай справе нікога не цікавіць, ці снедалі вы раніцай, гэта проста даніна традыцыям). Традыцыйнае прывітанне жыхароў Батсваны перакладаецца як пажаданне «няхай ідзе дождж!» (гэта не дзіўна, бо значную тэрыторыю гэтай афрыканскай краіны займае пустыня Калахары) (*Па матэрыялах інтэрнэта*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце асноўную думку тэксту. Як вы разумеце выраз *вучыцца інтэлігентнаму маўленню*?

Наш язык – это важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его психологической уравновешенности...

Учиться хорошей, спокойной, интеллигентной речи надо долго и внимательно – прислушиваясь, запоминая, замечая и изучая. Но хоть и трудно – это надо, надо. Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей личности, нашей души, ума (*Д. Лихачёв*).

Заданне 2. Прачытайце тэкст. Якія формулы-звароткі да асобы вы ведаеце ў беларускай мове, у іншых мовах? Якія формулы-звароткі выкарыстоўваеце вы?

Некаторыя асаблівасці выкарыстання зваротаў

Формулы звароту да незнаёмага і знаёмага адрасата, як правіла, адрозныя. Звароты да незнаёмага рэалізуюцца ў сітуацыях нейтральных зносінаў: на вуліцы, у транспарце, краме, гасцініцы, канторы, майстэрні, на пошце. У такіх выпадках мы звяртаемся: *грамадзянін, спадар, спадарыня, таварыш*, або *даруйце, калі ласка, прабачце*. Аднак, на жаль, на вуліцы часцей мы чуем звароты без слова *даруйце* (*скажыце, як прайсці*) і нават без *калі ласка* (*ці не можаце вы сказаць; вам няцяжка сказаць*).

У апошні час з ужытку выкідваецца зварот *таварыш*, толькі ў афіцыйна-дзелавых сітуацыях ён яшчэ прымальны ці ў сітуацыях са значэннем ‘сябра, прыяцель’. У 20-я г. XX ст. слова *таварыш* мела месца як у адносінах да незнаёмых, так і да знаёмых. Зварот *таварыш* працягваюць выкарыстоўваць вайскоўцы, члены партый камуністычнага накірунку, а таксама ў многіх завадскіх калектывах.

Слова *грамадзянін* таксама ўжываецца ў афіцыйна-дзелавых стасунках і звычайна ў значэнні ‘жыхар краіны’. Часам гэтае слова ўспрымаецца з негатыўнай афарбоўкай у значэнні ‘сталы чалавек’. У бытавых зносінах слова *грамадзянін* не выкарыстоўваецца (*грамадзянін, прабіце квіток*). Зварот грамадзянін + прозвішча мае месца ў мове прадстаўнікоў улады, органаў аховы правапарадку.

Зварот *наважаны, наважаная* сустракаецца ў прамове старэйшага пакалення. У беларускай мове пры звароце да групы людзей побач са словамі *спадарства, таварышы, сябры* выкарыстоўваецца і традыцыйны зварот *грамада*. Навукоўцы, выкладчыкі, урачы, юрысты аддаюць перавагу словам *калегі, сябры*.

Словы *спадар, пан, грамадзянін, таварыш* могуць ужывацца ў спалучэнні з прозвішчам, імем і імем па бацьку. Такія звароты, як *правіла, накіраваны да знаёмага адрасата*. Адно прозвішча як зварот дазволена ў мове настаўніка пры звароце да вучня, выкладчыка да студэнта.

Словы *жанчына, мужчына*, якія атрымалі распаўсюджанне ў апошні час у ролі звароту, парушаюць норму маўленчага этыкету, сведчаць аб недастатковай культуры гаворачага. У такім выпадку лепш пачынаць размову без зваротаў, выкарыстоўваючы этыкетныя формулы: *будзьце ласкавы, будзьце добрыя, прабачце*. Яшчэ да жанчыны і мужчыны звяртаюцца з дапамогай формул *дзяўчына, маляды чалавек*. Гэтыя звароты ўказваюць на пол і ўзрост суб’ядніка.

Нярэдкія сітуацыі з недакладным выкарыстаннем слова (*жанчына* замест *дзяўчына*), што можа пакрыўдзіць суб’ядніка. Такія звароты ўзнікаюць ад безвыходнасці сітуацыі, ад непаразумення. Формулы *сябра, дружа* сустракаюцца нячаста.

Ёсць звароты, характэрныя для пэўных сфер дзейнасці чалавека. Нярэдка ўзнікае праблема: як звярнуцца да афіцыянта, касіра, прадаўца, вадзіцеля. У такіх выпадках праяўляецца прыкмета прафесіі ці роду дзейнасці, заняткаў, напрыклад, у сферы медыцынскага абслугоўвання выкарыстоўваюцца формулы *доктар, сястра, пацыент, хворы* і інш. Раней жа можна было пачуць *таварыш*

афіцыянт, цяпер у беларусаў *спадар афіцыянт* ці проста *афіцыянт*. Аднак такія звароты могуць успрымацца і адмоўна, таму прамоўцы стараюцца выкруціцца пры дапамозе нейтральных зваротаў *малады чалавек*, *дзяўчына*. Часам прамоўца наогул адмаўляецца ад зваротаў і выкарыстоўвае формулы тыпу *скажыце*, *а вы не падскажыце*, *прабачце*. Між тым у апошні час у крамах і іншых установах працаўнікам прынята мець бэдж з прозвішчам, імем, што павінна дапамагчы ў сітуацыі кантакту.

Сучаснае грамадства вяртае былыя звароты, таму нярэдка ўзнікаюць непаразуменні пры іх выкарыстанні. Так, у беларускім маўленні, пачынаючы з канца 80-х гг., у афіцыйнай абстаноўцы сталі адраджаць зварот *спадар* і вытворныя ад яго *спадарыня*, *спадарства*, у рускую мову вяртаюцца словы *господин*, *милостивый государь*, *ваше благородие*, *дама* (цяпер слова *дама*, як правіла, мае пэўны падтэкст). Таму сёння паралельна выкарыстоўваюцца дасавецкія і савецкія формулы (*пан*, *спадар* і *таварыш*).

Рускамоўныя формулы існуюць у сферы дыпламатычных і дзелавых зносінаў. Вельмі рэдка можна пачуць рускамоўныя словы *судар*, *сударыня* (*сударыня* – жанчына пэўнага выгляду, тургенёўская, чэхаўская). Гэтыя звароты ўспрымаюцца па-рознаму, паколькі не да кожнага можна так звярнуцца (*сударыня*, *я патрымаю* і *сударыня*, *ану прыбяры пасля сябе*). У адносінах да незнаёмых выкарыстоўваюцца шматлікія звароты-назвы па роднасці (*мамаша*, *дзядзька*, *цётка*, *сыноч*, *унучак*, *дачушка*). Адрасаваць такія формулы трэба з асцярожнасцю. Жанчына задумаецца, калі ёй скажуць “*мамаша*, *сядайце*”, паколькі слова мае негатыўную афарбоўку. І зразумела, што такі зварот ахарактарызуе прамоўцу як нахабнага, нявыхаванага чалавека. Наогул слова *мамаша* не характэрна беларускай літаратурнай мове. Звароты *бабуля*, *дзядуля* маюць іншае адценне, у прыватнасці, ласкальнае. Людзі старэйшага ўзросту ўжываюць словы *дачушка*, *сыноч*.

Вакатывы *дзядзька*, *цётка*, што звычайна існавалі ў 20–30-я гг. мінулага стагоддзя ў пісьменніцкім асяродку, пры звароце да асабліва паважанага чалавека амаль не ўжываюцца, паколькі на іх месца прыйшлі назовы ‘імя + імя па бацьку’.

У афіцыйных абставінах супрацоўнікаў, у тым ліку блізкіх па ўзросце, службовым статусе, прынята называць па імені і па бацьку. Гэта спецыфічная для ўсходнеславянскіх народаў форма звароту, якая прымяняецца з мэтай перадачы павагі да суб’ядніка.

У заходнееўрапейскім маўленчым этыкеце як этыкетны зварот ужываецца займеннік *мой* у спалучэнні з назоўнікам (ням. *майн фрэнд*). У беларускім маўленчым этыкеце выкарыстанне гэтага займенніка звязана з выказваннем сімпатыі, неафіцыйнасці, спачування: *мая ты сястрыца; мае вы людцы; мой ты даражэнькі*. Адрасант гэтым скарачае дыстанцыю для адрасата, запрашаючы суразмоўцу ў сваю асобасную сферу. Пры гэтым важную ролю мае парадак слоў: калі назоўнік папярэднічае займенніку, то ўвесь зварот выражае не этыкетныя адносіны, а жаласлівасць, спачуванне (*сірацінка ты мая*, але *мая ты сірацінка*) або папрок, нараканне (*гора ты маё*, але *маё ты гора*) (першыя з прыкладаў характарызуюць, а не называюць асобу) (*Паводле Т. А. Кісель і інш.*).

Заданне 3. Складзіце розныя варыянты выказванняў на прапанаваныя тэмы.

Прабачэнне: за позні тэлефонны званок перад бацькамі сябра; за выпадковае спазненне на заняткі перад настаўнікам; за нязграбны рух у транспарце перад пажылым чалавекам, дзіцем.

Падзяка: настаўніку за дапамогу ў напісанні работы; доктару за прыязныя адносіны да вашых блізкіх; артысту за задавальненне ад спектакля; бацькам за падарунак на дзень нараджэння; сябру за аказаную дапамогу.

Просьба: да сябра – пазнаёміць з чалавекам, які вас зацікавіў; да адміністрацыі школы – дапамагчы арганізаваць турысцкую паездку.

Ветлівая адмова: адказаць на пытанне, у якім вы некампетэнтны; пазычыць рэч, якая вам патрэбная самому.

Заданне 4. Адрэдагуйце тэлефонную размову.

- Ало. Гэта хто?
- Глебаў. А хто Вам патрэбен?
- Ганна Іванаўна. Я не ведаю, як яе прозвішча.
- А хто гэта тэлефануе?
- Якая вам розніца?
- Зараз яна не мае часу з Вамі гаварыць.

Заданне 5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да рускіх этыкетных формул.

- 1) Приятного аппетита! 2) Пока! 3) Добро пожаловать
- 4) Счастливого пути! 5) Приветствую! 6) До скорой встречи!
- 7) Христос воскрес! – Воистину воскрес! 8) Сколько лет, сколько зим! 9) Какими судьбами! 10) Как жизнь?

Для даведак: 1) Пакуль! 2) Сардэчна запрашаем! 3) Смачна есці! 4) Вітаю Вас! 5) Гладкай дарогі! 6) Гады ў рады! 7) Хрыстос уваскрос! – Ваісціну ўваскрос! (Сапраўды ўваскрос!) 8) Як жывяце? 9) Да хуткай сустрэчы! 10) Якімі шляхамі!

Заданне 6. Прачытайце тэкст. Перакладзіце яго на беларускую мову. На аснове атрыманай культуралагічнай інфармацыі параўнайце традыцыі маўленчых паводзін беларусаў і японцаў.

Язык общения японцев

Японский язык в большей мере, чем языки других народов, выполняет роль словесной смазки для механизма человеческих отношений. В Европе, Америке люди либо говорят вам правду, либо лгут. Японцы же почти никогда не лгут, однако им никогда не приходит в голову говорить правду. Традиции этого народа не допускают возможности открыто сказать «нет». Когда нужно сказать это слово, японцы делают вид, что не понимают вас или не слышат, или просто пытаются перевести разговор на другую тему. Даже отказываясь от второй чашки чая, гость вместо «Нет, спасибо» употребит выражение, дословно обозначающее «Мне уже и так прекрасно». Если вы звоните японцу и предлагаете встретиться, скажем, в шесть часов вечера в пресс-клубе, а в ответ слышите переспросы: «Ах, в шесть?», «Ах, в пресс-клубе?», то это означает, что такое предложение ему не подходит.

Японцы вообще отличаются отсутствием краткости и ясности в изложении мыслей. Там, где можно вполне обойтись одним словом, они обрушивают на собеседника целые каскады фраз. При этом каждое новое предложение как бы нарезается на тоненькие ломтики и сдабривается огромным количеством приправы из вводных вежливых оборотов. Умение ясно, четко, а тем более прямолинейно выражать свои мысли мало совместимо с японскими представлениями об учтивости (*Паводле А. Мельнікавай*).

Заданне 7. Прачытайце фрагмент з апавядання І. Тулунай «Будзем жыць! Альбо два тыдні ў бальнічнай палаце». Патлумачце, чаму беларуская этыкетная маўленчая формула прывітання здалася гераіні творца недарэчнай. Патлумачце этымалогію і ўнутраную форму рускай формулы «здравствуйте» і яе беларускага эквівалента «добры дзень».

...Чамусьці я чакала, што і ў халодным прыёмным пакоі, дзе дзверы наросхрыст, дзе валадарыць ашалелы вецер ды стогнуць

няшчасныя людзі, нікому не буду патрэбная: ці мала хворых, заўсёды нямоглых, тут?

...Звычайна спакойныя дактары замітусіліся. «Дрэнь мае справы», – толькі і падумалася тады. У пагранічным стане, калі боль – не боль, калі нічога вакол, акрамя гарачыні, калі хочацца толькі спакою, апынулася ў палаце.

«Здравствуйте!» – праглынуўшы ў хвораі сярэдзіне свой «Добры дзень!» – які ён добры? – цяпер, насамрэч, я жадала маім выпадковым суседзям толькі здароўя. Калі не ў мяне, дык у некага ж яно павінна быць! Згубіўшы беларускія карані, павіталася па-руску.

ПРАВЕРЦЕ СВАЮ ПІСЬМЕННАСЦЬ

1) Якімі правіламі вызначаецца напісанне слоў разам, асобна і праз злучок?

2) Раскажыце пра напісанне складаных назоўнікаў і прыметнікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў?

Заданне 1. Запішыце словы разам, праз злучок або асобна.

Растлумачце напісанне. (Авія)матор, (вела)трэк, (тэле)грама, (кіна)дэтэктыў, (мікра)біялогія, (фота)карэспандэнт, (контр)агент, (контр)адмірал, (прэм'ер)міністр, (экс)чэмпіён, (віцэ)прэзідэнт, (штаб)кватэра, (унтэр)афіцэр, (папараць)кветка, (сарві)галава, (Леанарда) (да) (Вінчы), (перакаці)поле, (Бадуэн) (дэ) (Куртэнэ), (Камсамольск) (на) (Амуры), (Гі) (дэ) (М)апасан, (генерал)лейтэнант, (мікра)раён, (фонда)сховішча, (паў)Мінска, (паў)лімона, (чараўніца)вясна, (кілават)гадзіна, (праца)дзень, (Санкт)Пецярбург.

Заданне 2. Утварыце і запішыце складаныя прыметнікі,

растлумачце іх напісанне. Сельская гаспадарка, круглы ліст, рускі і беларускі, жоўты і зялёны, Паўночны Каўказ, пяць гадоў, поўнач і ўсход, Старыя Дарогі, Давыд-Гарадок, шмат паверхаў, залацісты і ружовы, чорныя вочы, усходнія славяне, Цянь-Шань, кіслы і салодкі, розныя галасы, Паўднёвая Афрыка, доўгае чаканне.

Заданне 3. Ад колькасных лічэбнікаў утварыце парадкавыя, складзіце з імі словазлучэнні. 86, 125, 500, 600, 789, 3 000, 28 000, 7 000 000, 320 000 000.

Заданне 4. Раскрыйце дужкі, растлумачце правапіс прыслоўяў. Размаўлялі (па)брацку; дарога павярнула (ў)лева; кожны (па)свойму разважае; (дзе)небудзь; (па)ціху; (с)права пачулася гаворка (па)беларуску; то (с)(пад)цішка, то (ў)адкрытую; мы (ў)дваіх сядзелі (доўга)доўга; то (па)двое, то (па)трое вярталіся дзяўчаты дадому.

ЛІТАРАТУРА

1. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. А. Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
2. Асіпчук, А. М. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапам. / А. М. Асіпчук, В. В. Маршэўская, А. С. Садоўская. – Гродна: ГрДУ, 2009. – 271 с.
3. Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.-метад. дапам. У 4 т. Т. 1. Беларуская мова: агульныя звесткі, паходжанне і развіццё, функцыянальныя стылі / Л. А. Гіруцкая [і інш.]; пад агул. рэд. Л. А. Гіруцкай. – Мінск: БНТУ, 2005. – 266 с.
4. Беларуская мова (прафесійная лексіка): дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад агул. рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск: Тетралит, 2013. – 288 с.
5. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства: вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 262 с.
6. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 260 с.
7. Беларуская-рускі слоўнік: больш за 110 000 сл. У 3 т. Т. 1–3 / пад рэд. А. А. Лукашанца. – Выд. 4-е, перапрац. і дап. – Мінск: БелЭн, 2012.
8. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск: Беларуская навука, 2010. – 694 с.
9. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў: актуал. лексіка / А. М. Булыка. – Мінск: Харвест, 2005. – 334 с.
10. Варанец, В. І. Беларуская мова: дапам. / В. І. Варанец. – Гродна: ГрДМУ, 2010. – 221 с.
11. Губкіна, А. В. Беларуская мова. Эканамічная лексіка / А. В. Губкіна, В. А. Зразікава. – 3-е выд., стэрэатыпнае. – Мінск: Изд-во Гревцова, 2012. – 216 с.
12. Граматычны слоўнік дзеяслова / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. В. П. Русак [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 1252 с.

13. Граматычны слоўнік назоўніка / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; нав. рэд. А. Я. Міхневіч, В. П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 1379 с.

14. Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя: даведач. выд. / уклад.: В. П. Русак [і інш.]; навук. рэд.: В. П. Русак; НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры [і інш.]. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 1135 с.

15. Жаўняровіч, П. П. Стылістыка дзелавага маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў: вучэб. Дапам / П. П. Жаўняровіч. – Мінск: РППА, 2014. – 276 с.

16. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія, марфаналогія, марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 351 с.

17. Кітаева, Т. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: вучэб.-метад. дапам. / Т. В. Кітаева, Н. В. Ратынская. – Мінск: БДМУ, 2010. – 131 с.

18. Красоціна, Т. І. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапам. / Т. І. Красоціна, К. У. Іванец. – Мінск: МДЭУ імя А. Д. Сахарова, 2013. – 88 с.

19. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампедыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэсэсэрвіс: Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

20. Прафесійнае маўленне гісторыка: камунікатыўны аспект: вучэб.-метад. дапам. / аўт.-склад. Н. Э. Шандроха. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 234 с.

21. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2012.

22. Старасценка, Т. Я. Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.- метад. дапам. / Т. Я. Старасценка. – Мінск: БНТУ, 2016. – 111 с.

23. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.

24. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 448 с.

25. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск, 1993. – 168 с.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
1. МЕСЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНА-ЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ	5
1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве	5
1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў	8
1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця	11
Практычныя заданні	16
2. ПАНЯЦЦЕ ПРА ЛЕКСІКУ. КЛАСІФІКАЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.....	21
2.1. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання	21
2.2. Актыўная і пасіўная лексіка сучаснай беларускай мовы	24
2.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання	26
Практычныя заданні	29
3. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ І ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ	34
3.1. Спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў. Паняцце тэрміналогіі. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна	34
3.2. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі)	37
3.3. Тэрміналагічная лексікаграфія беларускай мовы	39
3.4. З гісторыі беларускай тэрміналогіі і тэрміналагічнай лексікаграфіі	42
Практычныя заданні	45
4. ПАНЯЦЦІ БЛІНГВІЗМУ І МОЎНАЙ ІНТЭРФЕРЭНЦЫІ	49
5. АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.....	51
5.1. Вымаўленне галосных	51
5.2. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў	52
5.3. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны	54
Практычныя заданні	55

6. МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУС-КАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.....	59
6.1. Назоўнік.....	59
6.2. Прыметнік	68
6.3. Займеннік.....	71
6.4. Лічэбнік	73
6.5. Дзеяслоў.....	76
6.6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова	78
6.7. Прыслоўе	81
Практычныя заданні.....	83
7. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	91
7.1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.....	91
7.2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе	93
Практычныя заданні.....	95
8. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ.....	97
Практычныя заданні.....	101
9. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ НАВУКОВАГА СТЫЛЮ	109
9.1. Асноўныя рысы навуковага стылю	109
9.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю	110
Практычныя заданні.....	114
10. АСНОЎНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ НАВУКОВАГА МАЎЛЕННЯ І ЖАНРЫ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ	120
10.1. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)	120
10.2. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў	122
Практычныя заданні.....	125
11. АФАРМЛЕННЕ ПІСЬМОВАГА НАВУКОВАГА ТЭКСТУ	132
11.1. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як асноўная структурная адзінка.....	132
11.2. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.....	135
Практычныя заданні.....	137
12. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ	142
12.1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю.....	142
12.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю	143

Практычныя заданні.....	146
13. РАЗНАВІДНАСЦІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫ- ЛЮ. КАМПАЗІЦЫЯ, ПРАВІЛЫ АФАРМЛЕННЯ ДАКУ- МЕНТАЎ	150
13.1. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі).	150
13.2. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў	151
13.3. Правапіс графічных скарачэнняў.....	155
Практычныя заданні.....	157
14. ПАНЯЦЦЕ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ. КАМУНІКА- ТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ.....	161
14.1. Мова і маўленне. Культура маўлення	161
14.2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.....	161
14.3. Дакладнасць маўлення.....	164
14.4. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення.....	165
14.5. Чысціня, багацце і выразнасць маўлення	168
Практычныя заданні.....	170
15. ПАДРЫХОЎКА ДА ПУБЛІЧНАГА ВЫСТУПЛЕННЯ. ТЭХНІКА І ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ	175
15.1. Асноўныя фактары паспяховага публічнага выступ- лення	175
15.2. Тэхніка і выразнасць вуснага маўлення.....	177
Практычныя заданні.....	178
16. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН.....	183
16.1. Асновы маўленчага этыкету і культуры зносін	183
16.2. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і куль- туры зносін беларусаў.....	184
Практычныя заданні.....	186
ЛІТАРАТУРА.....	192

Вучэбнае выданне

Русак Вольга Уладзіміраўна

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА):
КАРОТКІ ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС
І ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар *Р. М. Рабая*

Камп'ютарная вёрстка *В. А. Саладкевіч*

Карэктар *Р. М. Рабая*

Падпісана да друку 15.09.2017. Фармат 60×84¹/₁₆.
Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 11,5. Ул.-выд. арк. 11,8.
Тыраж 1000 экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў
№ 1/227 ад 20.03.2014.
Вул. Свядлова, 13а, 220006, г. Мінск.